

Marcin S. Przybyła

Zróżnicowanie stylistyczne dekoracji naczyń w początkach okresu pól popielnicowych na terenie Kotliny Karpackiej

1. WSTĘP

Pomiędzy XIV a XII wiekiem przed Chr. na rozległych obszarach środkowej i zachodniej Europy doszło do ukształtowania się zespołu kultur, charakteryzujących się obecnością płaskich cmentarzysk z grobami popielnicowymi. Dla określenia przedziału czasu, podczas którego rozwijały się te ugrupowania, stosuje się często termin „okres pól popielnicowych” (H. Müller-Karpe 1974). Jak uważa jednak część badaczy, ponieważ zjawisko występowania cmentarzysk popielnicowych znane jest – na obszarze Kotliny Karpackiej – już od wczesnego okresu epoki brązu dlatego nieprawidłowe jest określanie pojęciem „pola popielnicowe” jedynie jednostek taksonomicznych młodszych niż okres rozwoju kultury mogiłowej (np. V. Furmánek 2000, s. 95–96).

Dyskusja nad właściwym znaczeniem pojęcia „okres pól popielnicowych” – jakkolwiek wyłącznie terminologiczna – porusza jednak istotną kwestię przetrwania wczesnobrązowej tradycji do początków środkowego okresu epoki brązu (faza BrD). Zjawisko to obserwować można nie tylko w dziedzinie obrządku pogrzebowego (kontynuacja ciałopalenia), ale także – na co próbuję zwrócić uwagę w tym opracowaniu – w zakresie stylistyki wytwórczości ceramicznej, zwłaszcza w występowaniu naczyń zdobionych szerokimi żłobkami – kanelurami.

Zakres terytorialny pracy obejmuje Kotlinę Karpacką – obszar zamknięty pomiędzy Karpatami, Górami Dynarski-

mi i wschodnimi Alpami. Po wyraźnym kryzysie osadniczym, który w początku fazy BrB dotknął wysoko rozwinięte kultury tellowe, w rejonie tym wytworzył się szereg ugrupowań wykazujących cechy wspólne dla tradycji wczesnobrązowej oraz dla napływowej kultury mogiłowej. Na ich podłożu powstały następnie ugrupowania charakterystyczne dla okresu pól popielnicowych, takie jak kultura Gáva, kultura Belegiš II i środkowodunajska kultura pól popielnicowych. Celem niniejszego artykułu jest stwierdzenie, w jakim stopniu stylistyka wytwórczości ceramicznej tych jednostek taksonomicznych dziedziczy tradycję kultur wczesnego okresu epoki brązu.

Poniższe rozważania nad genezą i zróżnicowaniem ceramiki z początków okresu pól popielnicowych nie mogły być przeprowadzone w oderwaniu od tła kulturowego, tym bardziej, iż niejednokrotnie formy naczyń i sposób ich zdobienia są podstawą dla wyróżniania poszczególnych jednostek taksonomicznych. Z tego względu znaczną część tego opracowania zajmuje omówienie sytuacji kulturowej w Kotlinie Karpackiej w fazach BrB–HaA. Wiele miejsca poświęcono również problematyce chronologii środkowego okresu epoki brązu (BrD–HaA1), szczególnie istotnej dla ustaleń dotyczących kolejności pojawiania się omawianej tu stylistyki w różnych częściach analizowanego obszaru.

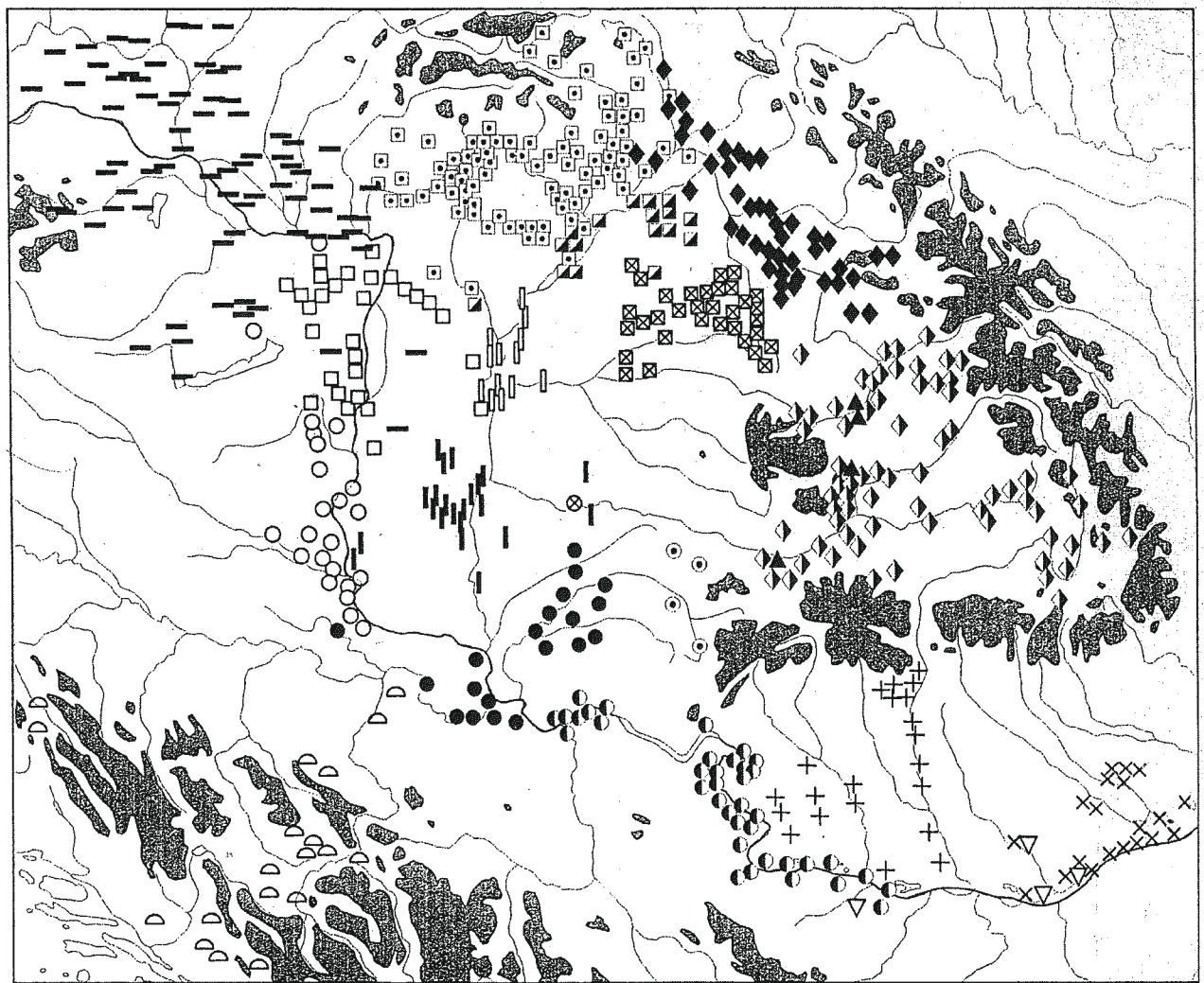
2. CERAMIKA KANELOWANA W STARSZYM OKRESIE EPOKI BRĄZU (BrB-C)

Prześledzenie genezy nurtów stylistycznych w dekoracji naczyń w początkach rozwoju kultur pól popielnicowych wymaga omówienia sytuacji kulturowej i analizy zróżnicowania motywów zdobniczych we wcześniejszym okresie.

W czasach określanych w polskiej archeologii jako starszy okres epoki brązu, a w literaturze niemieckojęzycznej jako środkowy okres epoki brązu (fazy BrB-C wg P. Reinecke), obszar Kotliny Karpackiej charakteryzuje znaczny stopień skomplikowania obrazu kulturowego (por. S. Kadrow 2001, s. 227)

(ryc. 1)¹. Stan ten jest efektem z jednej strony faktycznej różnorodności, wynikającej z uwarunkowań geograficznych (izo-

¹ Zamieszczone na tablicy 1 skartowanie wymaga krótkiego komentarza. Zasadniczo uwzględnione zostały w nim ugrupowania, które rozwijały się w fazach BrB2 (C1)–BrC2. Wyjątek stanowią ufortyfikowane osady kultury Vatya i stanowiska grupy Szeremle – związane jeszcze z fazą BrB1 lecz istotne z punktu widzenia procesów kulturowych zachodzących w starszym okresie epoki brązu. Osady kultury Vatya stanowić mogły bowiem barierę dla rozprzestrzeniającej się

□-1 — 2 | -3 ▣ -4 ▤ -5 ▥ -6 ▦ -7 ▧ -8 ▨ -9 ▩ -10 ○ -11 ● -12 ● -13 ⊙ -14 ⊗ -15 + -16 × -17 ▽ -18 △ -19

0 150 km

Ryc. 1. Sytuacja kulturowa w Kotlinie Karpackiej w fazach BrB2 (C1)–BrC2. 1. Ufortyfikowane osady kultury Váta. 2. Środkowodunajska kultura mogiłowa i karpacka kultura mogiłowa. 3. Grupa Tápé oraz stanowiska kultury mogiłowej z północnej Wojwodiny i rumuńskiego Banatu. 4. Grupa Rákóczifalva. 5. Grupa Hajdúbagos i grupa Cehăluț. 6. Kultura pilińska. 7. Grupa Egyek. 8. Kultura Suciuc-de-Sus. 9. Kultura Wietenberg, faza C. 10. Grupa Bădeni III-Deva. 11. Grupa Szeremle. 12. Grupa Dubovac-Cirna. 13. Kultura Cruceni-Belegiș. 14. Grupa Balta-Sărăta. 15. Tell w Pecica. 16. Kultura Verbicioara. 17. Kultura Tei, faza IV–V. 18. Kultura Zimnicea-Plovdiv. 19. Kultura Glasinac. Wykonano na podstawie skartowań zamieszczonych w następujących publikacjach: T. Bader 1978; A. Benac, B. Čovic 1956; N. G. O. Boroffka 1994, 1999; S. Demeterová 1984; V. Furmanek 1977; F. Gogăltan 1999; C. Kascó 1999; T. Kemenczei 1989; T. Kovács 1967, 1970, 1981, 1988; R. Kustár, E. Wicker 2002; S. Morinz 1978; O. Ožďani 1986; O. Trogmayer, L. Szekeres 1968, z uzupełnieniem autora.

Abb. 1. Kultursituation im Bereich des Karpatenbeckens in den Phasen BrB2 (C1)–BrC2. 1. Befestigte Siedlungen der Váta Ku Váta Kultur. 2. Donau Urnenfelderkultur und Karpaten Urnenfelderkultur. 3. Tápé-Gruppe und Fundstellen der Urnenfelderkultur aus dem Gebiet der Nordvojvodina und rumänischen Banat. 4. Rákóczifalva Gruppe. 5. Hajdúbagos Gruppe und Cehăluț Gruppe. 6. Pilișca Kultur. 7. Egyek Gruppe. 8. Suciuc de Sus Kultur. 9. Wietenberg Kultur, Phase C. 10. Bădeni III-Deva Horizont. 11. Szeremle Gruppe. 12. Dubovac-Cirna Kultur. 13. Cruceni-Belegiș Kultur. 14. Balta-Sărăta Gruppe. 15. Tell – Siedlung in Pecica. 16. Verbicioara Kultur, Phase IV–V. 17. Tei Kultur, Phase IV–V. 18. Zimnicea-Plovdiv Kultur. 19. Glasinac-Kultur. Vorbereitet anhand der Karten in folgenden Publikationen: T. Bader 1978; A. Benac, B. Čovic 1956. N. G. O. Boroffka 1994, 1999; S. Demeterová 1984; V. Furmanek 1977; F. Gogăltan 1999; C. Kascó 1999; T. Kemenczei 1989; T. Kovács 1967, 1970, 1981, 1988. R. Kustár, E. Wicker 2002; S. Morinz 1978; O. Ožďani 1986; O. Trogmayer, L. Szekeres 1968, mit den Ergänzungen des Autors.

Рис. 1. Культурная ситуация в Карпатской котловине в фазах BrB2 (C1)–BrC2. 1. Фортификация поселения культуры Váta. 2. Среднедунайская культура полей погребений и карпатская культура полей погребений. 3. Группа Tápé и памятники культуры полей погребений в северной Воеводине и румынском Банате. 4. Группа Rákóczifalva. 5. Группа Hajdúbagos и группа Cehăluț. 6. Пилинская культура. 7. Группа Egyek. 8. Культура Suciuc-de-Sus. 9. Культура Wietenberg, фаза C. 10. Группа Bădeni III-Deva. 11. Группа Szeremle. 12. Группа Dubovac-Cirna. 13. Культура Cruceni-Belegiș. 14. Группа Balta-Sărăta. 15. Культурный Tell в Pecica. 16. Культура Verbicioara, фаза IV–V. 17. Культура Tei, фаза IV–V. 18. Культура Zimnicea-Plovdiv. 19. Культура Glasinac. Выполнено на основании картографии, представленной в следующих публикациях: T. Bader 1978; A. Benac, B. Čovic 1956; N. G. O. Boroffka 1994, 1999. S. Demeterová 1984. V. Furmanek 1977. F. Gogăltan 1999; C. Kascó 1999; T. Kemenczei 1989; T. Kovács 1967, 1970, 1981, 1988; R. Kustár, E. Wicker 2002; S. Morinz 1978; O. Ožďani 1986; O. Trogmayer, L. Szekeres 1968, с дополнением автора.

lowane kotliny w strefie siedmiogrodzkiej, rozległe mokradła zajmujące w epoce brązu znaczną część Wielkiej Niziny Węgierskiej – I. Bóna 1975, mapy 1–2) oraz nałożenia się na starszą, wczesnobrązową tradycję nowego elementu w postaci kultury mogiłowej, z drugiej zaś skutkiem zamętu terminologicznego, będącego wynikiem równoległego funkcjonowania kilku systemów chronologicznych i pełnej dowolności w stosowanym nazewnictwie (zwłaszcza w przypadku kultur zajmujących terytorium podzielone przez nowożytnie granice państwowe). Uwagi o stylistyce zdobienia ceramiki w starszym okresie epoki brązu rozpocząć należy od zarysowania ówczesnej sytuacji kulturowej w Kotlinie Karpackiej.

2.1. ZRÓŻNICOWANIE KULTUROWE W KOTLINIE KARPACKIEJ W STARSZYM OKRESIE EPOKI BRĄZU

W archeologii epoki brązu w Kotlinie Karpackiej funkcjonuje obecnie – obok systemu chronologicznego Paula Reinecke – kilka schematów periodyzacji materiałów (por. F. Gogáltan 1999, s. 371–372, ryc. 1)². Podstawą dla ich absolutnego datowania są przede wszystkim nawiązania do strefy śródziemnomorskiej (np. I. Bóna 1975; B. Hänsel 1982; K. Randsborg 1992; F. Gogáltan 1999; A. Vulpe 2001). W ostatnim czasie ustalenia te zostały zweryfikowane w oparciu o wyniki analiz radiowęglowych (np. P. Raczky, E. Hortelendi, M. Veres; S. Forenbaher 1993; F. Gogáltan 1999, s. 224–226).

Zasadniczym dyskusyjnym problemem w zakresie archeologii epoki brązu w Kotlinie Karpackiej pozostaje datowanie schyłku kultur o tradycjach wczesnobrązowych. W archeologii węgierskiej i słowackiej przyjmuje się, że w trakcie fazy BrB1 lub BrA2/B1 (BrA3) nastąpił przełom polegający na zaniku miejscowych ugrupowań, spowodowanym przez rozprzestrzenienie się kultury mogiłowej². Dłuższe trwanie w głąb fazy BrB zakładano wyłącznie w odniesieniu do osad obronnych kultury Vaty (I. Bóna 1975, s. 57, 73).

Odmienne poglądy prezentowali do niedawna badacze rumuńscy, datujący schyłek dwóch największych jednostek taksonomicznych tego regionu: kultury Maruszy (T. Soroce-

kultury mogiłowej, natomiast stanowiska grupy Szeremle związane są z interesującym zjawiskiem przesunięcia się zasięgu występowania ceramiki inkrustowanej. W przypadku szeregu ugrupowań (kultura pilińska, grupa Hajdúbagos, grupa Cehălut, grupa Badeni III-Deva, grupa Balta-Sărăta, kultura Tei IV-V, kultura Verbicioara IV-V, kultura Zimnicea-Plovdiv, kultura Glasinac) na mapie umieszczono stanowiska związane z całym okresem ich rozwoju (BrB-BrD, wzgl. BrC-BrD), bez próby wydzielenia znalezisk pochodzących wyłącznie ze starszego okresu epoki brązu. W wypadku karpackiej kultury mogiłowej z terenu Słowacji oraz środkowodunajskiej kultury mogiłowej w skartowaniu uwzględnione zostały wyłącznie cmentarzyska. Uwzględniono również tylko część stanowisk z gęsto zasiedlonego w fazach BrC-BrD obszaru Lasu Bakońskiego. W przypadku kilku innych ugrupowań, dla których dostępne były dokładne skartowania, dokonywana była selekcja polegająca na wyborze najważniejszych stanowisk. Nierównomierny poziom zaawansowania badań prezentowany przez stanowiące bazę dla tego skartowania publikacje spowodował, że ilość i zagęszczenie stanowisk w poszczególnych jednostkach taksonomicznych są zróżnicowane.

² Wspomnieć można w tym miejscu, iż obok ekspansji kultury mogiłowej wymienia się również inne możliwe przyczyny upadku kultur wczesnobrązowych w Kotlinie Karpackiej, zwłaszcza niekorzystne zmiany klimatyczne (np. M. Novotná 1999, s. 242).

anu 1982, s. 366; 1984, s. 72, ryc. 8) i kultury Otomani (I. Ordentlich 1963, s. 138; 1970, s. 94–97; K. Horedt 1967a, s. 15; 1988, s. 155–159; T. Bader 1978, s. 136) na fazę BrD lub początek fazy HaA, a zatem na schyłek późnego brązu w przyjętej dla Kotliny Karpackiej terminologii (krytycznie: H. G. Hüttl 1979, s. 36–37). Istotny jest tu fakt, że zwolennicy zarówno „krótkiej” jak „długiej” chronologii opierali się na tych samych schematach wewnętrznej periodyzacji materiałów (por. T. Bader 1998, tabela 1). Różnice w datowaniu dotyczą zresztą nie tylko całych jednostek kulturowych, lecz także pojedynczych stanowisk, zwykle zresztą kluczowych dla chronologii regionu. W nowszej literaturze rumuńskiej pojawia się jednak tendencja do przesuwania datowania końca klasycznej fazy kultury Otomani (zwłaszcza C. Kacsó 1999, s. 85) oraz kultury Maruszy (F. Gogáltan 1999, s. 385–386) na fazę BrB1.

Początek omawianego tu okresu, odpowiadający fazie BrB1 w systemie P. Reinecke, związany jest przede wszystkim z procesem rozprzestrzenienia się kultury mogiłowej. Zjawisko to uważać można za uchwytnie archeologicznie świadectwo przemieszczeń grup ludności z północno-zachodniej części Europy Środkowej, na obszary położone nad środkowym Dunajem. W krótkim czasie, materiały w typie wczesnej fazy kultury mogiłowej (faza Dolny Peter) pojawiają się w Transdanubii (T. Kemenczei 1984, s. 9; L. Horváth 1994, s. 219, ryc. 1–2), prawdopodobnie nieco później także w północnej części Wielkiej Niziny Węgierskiej, sięgając na wschód po środkową Cisę (do dolnego odcinka rzeki Sajó – T. Kovács 1965, s. 86).

Rozprzestrzeniające się grupy napływowej ludności zetknęły się na obszarze Kotliny Karpackiej ze stabilnie rozwijającymi się kulturami o tradycjach wczesnobrązowych. W najwcześniejszej ogarniętej przez ugrupowania mogiłowe Transdanubii na przełomie BrA2/B1 kończy swój rozwój młodsza faza panońskiej kultury ceramiki inkrustowanej.

I. Bóna (1975, s. 222) dopuszczał dalsze trwanie w fazie BrB1 jedynie stanowisk południowo-panońskiej grupy tej kultury. W północnej Transdanubii na początek fazy BrB1 datował on tylko materiały z cmentarzyska w Királyszentistván, kom. Veszprém, mające nawiązania w późnej fazie kultury Maruszy (I. Bóna 1975, s. 204, 222). Na możliwość datowania na fazę BrB1 większej ilości zespołów północno-panońskiej kultury ceramiki inkrustowanej wskazywać może występowanie w ich kontekście znalezisk metalowych typu Koszider oraz nawiązań niektórych form ceramicznych do materiałów grupy Szeremle (por. dalej) i kultury mogiłowej z fazy Dolny Peter (T. Kovács 1977, s. 39–42; V. Kiss 1997, s. 49). Jednak obecność zespołów mogiłowych z fazy Dolny Peter w północnej Transdanubii (T. Kemenczei 1984, s. 9) oraz przypadki zakładania cmentarzysk karpackiej kultury mogiłowej na starszych nekropolach panońskiej kultury ceramiki inkrustowanej na Słowacji (A. Točík 1964, s. 37–38) świadczą, iż schyłek lub przynajmniej poważny kryzys osadniczy ugrupowań o tradycji wczesnobrązowej na zachód od kolana Dunaju nastąpił na samym początku fazy BrB1.

Nieco odmiennie przedstawia się sytuacja na lewym brzegu Dunaju, pomiędzy jego kolanem a ujściem Sió – na obszarze zajęтым od wczesnego brązu przez kulturę Vaty. Brak jest tutaj materiałów wczesnej kultury mogiłowej (fazy Dolny Peter),

a kontynuację miejscowego osadnictwa w fazie BrB1 potwierdzają znaleziska wyrobów metalowych z horyzontu skarbow typu Koszider (T. Kemenczei 1984, s. 9). Uważa się, iż są one związane z ostatnią (trzecią) fazą kultury Vaty, charakteryzującą się – co jest również symptomatyczne – rozkwitem osadnictwa obronnego (I. Bóna 1975, s. 57–58).

Tereny leżące nad dolną Maruszą, oraz wzdłuż Cisy, pomiędzy ujściem Maruszy a Kereszem oraz w północnej Wojwodinie zajmuje w fazie Koszider kultura Maruszy (Mureş), określana też jako Periámos, Periam-Pecica (Péscka) lub grupa Mokrin.

W oparciu o stratygrafię stanowisk tellowych oraz analizę współwystępowania zabytków w zespołach zwartych, materiały kultury Maruszy zostały podzielone na trzy główne fazy (I. Bóna 1975, s. 92; M. Sandor-Chicideanu, I. Chicideanu 1989, s. 24–32). Nieco odmienny podział, na dwa etapy rozdzielone fazą przejściową, zaproponował T. Soroceanu (1984, s. 69–72; 1991, s. 124–126). Szereg bardziej precyzyjnych schematów chronologii względnej wypracowanych jest też dla poszczególnych stanowisk, zwłaszcza cmentarzysk (np. I. Bóna 1975, s. 92; T. Soroceanu 1975, s. 163). Według tych ustaleń początkom starszego okresu epoki brązu (tj. fazie BrB1) odpowiada młodszą fazą kultury Maruszy, zwłaszcza etap Szóreg 5 według periodyzacji I. Bóny (1975, s. 92) i część fazy II w schemacie T. Soroceanu (1991, s. 126).

Na południe od kultury Maruszy i kultury Vaty, na obszarze Wojwodiny, Syrmii, a częściowo także Sławonii oraz nad dolną Driną i Morawą, występują stanowiska (osady na tellach i pochówki szkieletowe) związane z kulturą Vattina (Vatin). Jej kontynuacją w rumuńskiej części Banatu są stanowiska rozproszone na wyżynnym obszarze od Kereszu Białego na północy po rejon Żelaznych Wrót na południu, określane jako grupa Corneşti-Crvenka (F. Gogáltan 1999, s. 383–386; 1999a). Ramy chronologiczne kultury Vattina nadal nie zostały jednoznacznie ustalone. Zdaniem niektórych badaczy zaliczyć do niej należy grupę znalezisk z fazy BrA1 (zwłaszcza cmentarzysko w Mokrin) przez innych włączane do kultury Maruszy (por. B. Hänsel, P. Medović 1991, s. 63). Z tego samego okresu pochodzić mają też materiały określane jako kultura proto-Vatin (J. Uzelac 1996, s. 24, 26). W ujęciu Nikoli Tasića (1974, s. 212–213, tabl. 26; 1982, s. 256, 258) rozwój „klasycznej” – II fazy kultury Vattina – charakteryzującej się zdobioną motywami spiralnymi ceramiką – poprzedza grupa lub faza Pančevo-Omoljica, z pozbawionymi na ogół ornamentu naczyniami (N. Tasić 1982, ryc. 1; J. Uzelac 1996, s. 24–25), współczesna, lub nieco młodszą (jak może wynikać z obserwacji stratygraficznych na wielowarstwowych osiedlach) od kultury Maruszy. Ceramika młodziej („klasycznej”) kultury Vattina wykazuje wpływy późnej fazy kultury Otomani (BrA2–B1) i kultury panońskiej ceramiki inkrustowanej (S. Morintz 1978, s. 194; N. Tasić 1996, 149–150, 153). Związki z omawianym ugrupowaniem są również wyraźnie widoczne już w fazie I b kultury Maruszy (T. Soroceanu 1991, s. 125). Zdaniem F. Gogáltana (1999, s. 383–384) początek grupy Corneşti-Crvenka (a tym samym również tożsamej z nią kultury Vattina) może sięgać fazy BM I (koniec BrA1), natomiast na pewno jej rozwój przypada już na etap BM II, synchronizowany z fazą BrA2 (por. N. Tasić 1982, s. 260). Schyłek omawianego kompleksu kulturowego

następuje prawdopodobnie w trakcie fazy BrB1 (F. Gogáltan 1999, s. 385–386).

Na wschód od Żelaznych Wrót, na obszarze Niziny Wołoskiej, we wczesnym i środkowym okresie epoki brązu rozwija się zespół tzw. kultur z naczyniami typu kantaros (I. Bóna 1975, s. 179). Kluczowe znaczenie dla chronologii tego regionu ma – wypracowana głównie na bazie stratygrafii epinimicznego stanowiska (E. Zaharia 1987, s. 21–24) – periodyzacja kultury Monteoru zajmującej wschodnią Muntenię, część Siedmiogrodu i Wyżynę Mołdawską. Na starszy okres epoki brązu przypada koniec starszej (I), i przede wszystkim młodszą (II) fazą tego ugrupowania, datowana na 2. poł. XV–XIII w. przed Chr. (A. Oancea 1981, s. 182–186; L. Barzu 1989)³.

Położone na zachód od kultury Monteoru (w Oltenii i zachodniej Muntenii) kultury Tei i Verbicioara rozwijają się od fazy BrA2 lub przełomu BrA1/A2 do czasu wykształcenia się kultur „trackiego Halsztatu”⁴ to znaczy do fazy BrD lub HaA1 (D. Berciu 1961, s. 152–160; V. Leahu 1966, s. 193–203; S. Morintz 1978, s. 194–195). Obecność pojedynczych znalezisk związanych z tymi ugrupowaniami stwierdzono również na obszarze Bułgarii. Występują one tutaj – między innymi – w kontekście datowanych już na XIV–XIII w. przed Chr. stanowisk kultury Zimnicea-Plovdiv (S. Morintz 1978, s. 56–60; 196–197).

Rozległy obszar Wyżyny Transylwańskiej zajmuje w początkach starszego brązu – rozwijająca się od fazy BrA2 – kultura Wietenberg. W nowej próbie periodyzacji znalezisk kultury Wietenberg (N. G. O. Boroffka 1994, s. 246–254, 286–288) wyróżnione zostały cztery fazy tego ugrupowania. Fazie BrB1 odpowiada etap B kultury Wietenberg. W tym czasie jej zasięg obejmuje obszar od górnego Samoszu na północy oraz doliny Maruszy pomiędzy Górami Bihorskimi i Karpatami Południowymi na zachodzie po górny odcinek rzeki Aluty w okolicy Braszowa na wschodzie (N. G. O. Boroffka 1994, mapa 56).

W wyższych partiach Banatu, pomiędzy kulturą Wietenberg a grupą Corneşti-Crvenka rozproszonych jest kilka stanowisk charakteryzujących się ceramiką o specyficznych rodzajach dekoracji (pasma nakłuc, motyw „wilczych zębów”), nawiązujących do kultury Tei (V. Leahu 2001, s. 179). Zespoły te, określane jako grupa Balta Sărâta datowane są począwszy od fazy BrB1, choć dopuszcza się też możliwość ich wcześniej-

³ Duże znaczenie dla absolutnego datowania schyłkowych faz kultur z naczyniami typu kantavos mają studia nad ręcznie lepioną ceramiką z tellu w Kastanas, nom. Thesaloniki (A. Hochstetter 1982), pozwalające na synchronizację tych ugrupowań z chronologią strefy egejskiej.

⁴ Termin „tracki Halsztat” jest powszechnie przyjęty – zwłaszcza w archeologii rumuńskiej i ukraińskiej – na określenie kultur okresu halsztackiego (HaA–HaC) ze wschodniej części Kotliny Karpackiej, charakteryzujących się przede wszystkim obecnością ceramiki kanelowanej. W polskiej literaturze pojęcie to zostało wprowadzone przez Zbigniewa Bukowskiego (1969). Do ugrupowań „trackiego Halsztatu” zalicza się między innymi kulturę Gáva i kulturę Belegiş II oraz związane z nimi lokalne grupy z Niziny Rumuńskiej, Siedmiogrodu i Mołdawii. W odniesieniu do tych jednostek taksonomicznych pojęcie „tracki Halsztat” stosowane jest konsekwentnie w dalszej części pracy.

szej chronologii (M. Gumä 1993, s. 163–166; P. Rogoza 1995, s. 84; F. Gogáltan 1999, s. 384–385).

W czasie, gdy w północnej Transdanubii kultura mogiłowia kładzie kres rozwojowi ugrupowań o ceramice inkrustowanej, na wschód od Dunaju kończy się klasyczna faza kultury Otomani. Ze zjawiskiem tym, które w okresie swego rozkwitu obejmuje rozległy obszar, od południowo-wschodniej Polski na północy, po Maruszę na południu, a równoleżnikowo od górnej Ipoli na Słowacji i Zagvy na Węgrzech po północną Transylwanię, związanych jest wciąż szereg terminologicznych niejasności⁵. W tradycji archeologii węgierskiej pod pojęciem kultury Otomani rozumiana jest wczesnobrązowa kultura, charakteryzująca się między innymi ciepłym obrzędkiem pogrzebowym, w odróżnieniu od szkieletowych cmentarzysk środkowobrązowej kultury z ceramiką spiralno-guzową (I. Bóna 1975, s. 120–121; T. Bader 1998, s. 65). Dla badaczy rumuńskich natomiast, zmiana obrzędku pogrzebowego oznacza wyłącznie przejście pomiędzy dwiema kolejnymi fazami tej samej jednostki kulturowej (T. Bader 1978, s. 136). Przedmiotem dyskusji jest także wprowadzony przez I. Bónę podział kultury z ceramiką spiralno-guzową na grupy Füzesabony i Gyulavarsánd (Vársánd), zwłaszcza zasadność wyróżniania drugiej z nich, obejmującej większość stanowisk z terenu Rumunii (F. Gogáltan 1999a, s. 66–68). Pewną próbą kompromisu jest w tej sytuacji zaproponowane niedawno ogólniejsze pojęcie „zespołu kultur (Kulturkomplex) Otomani-Füzesabony” (V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár 1991, s. 61; T. Bader 1998, s. 74; V. Furmánek, J. Vladár 2001, s. 83).

Omawianemu tu okresowi odpowiada młodszy odcinek klasycznej fazy kultury Otomani (BrA2–B1) określanej też jako faza Streda nad Bodrogom (Bodrogszerdahely) (np. H. G. Hüttel 1979, s. 34–35; L. Olexa 1992, s. 194–195; T. Bader 1998, s. 63) i odpowiadającej etapom II–III w periodyzacji T. Badera (1978, s. 136). Jeszcze w trakcie jej trwania następuje jednak – na niektórych terenach – zakończenie rozwoju kultury Otomani. Na obszarze północno-zachodniej Rumunii i Niziny Wschodniosłowackiej jest ono spowodowane przez pojawienie się kultury Suci de Sus (Felsőszöcs) (C. Kacsó 1987, s. 68; 1999, s. 87; V. Furmanek, J. Vladár 2001, s. 85), nowego ugrupowania o ceramice charakteryzującej się dekoracją spiralną. Stanowiska z pierwszej fazy tej jednostki kulturowej – według Carola Kacsó (1987, s. 70–71) datowanej na BrB1 (fazy Mediešu Aurit i Culciu Mic w periodyzacji T. Badera – 1978, s. 138; 1979, s. 22–23) – skupiają się głównie na równinie Samoszu, gdzie kultura Otomani zanika już w swojej II fazie (wg schematu T. Badera – C. Kacsó 1987, s. 68–70). Według badaczy słowackich (S. Demeterová 1984, s. 43; V. Furmánek 1997, s. 156–157; V. Furmanek, J. Vladár 2001, s. 85–88) wczesne materiały kultury Suci de Sus pojawiają się także na terenie Niziny Wschodniosłowackiej. W drugiej fazie omawianego ugrupowania (BrB2 (C1)–C2, faza Culciu Mare w periodyzacji T. Badera – 1978, s. 139; 1979, s. 23) jego zasięg rozszerza się na wschód – na teren północno-zachodniej części Wyżyny Siedmiogrodzkiej, zajętej dotąd przez późną fazę kultury Wietenberg⁶, oraz na południo-

wy zachód – w doliny Crasna, Eriu i Berettyó, gdzie styka się ono z post-otomańską grupą Cehăluț (C. Kacsó 1987, s. 70, 72). Na północy stanowiska kultury Suci de Sus – prawdopodobnie już od wczesnej fazy – występują w ukraińskiej części równiny Samoszu, gdzie określane są też jako kultura Stanovo (E. A. Balahuri 1969; 2001, s. 244–288; T. Bader 1979, s. 6; Arheologija URSS, s. 375, ryc. 107, mapa 3; J. V. Kobaľ 2000, s. 16).

Tak w skrócie rysuje się obraz zróżnicowania kulturowego na początku fazy BrB. W dalszym ciągu tego okresu rozwój wczesnobrązowych kultur tellowych zostaje przerwany przez rozprzestrzenienie się kultury mogiłowej. Pierwszym jej etapem jest uformowanie się na obszarze dolnej Austrii, południowych Moraw i południowo zachodniej Słowacji – a więc na terenie zajęтым uprzednio przez wczesnobrązowy kompleks madziarowsko-wietrzowski – środkowodunajskiej kultury mogiłowej (K. Willvonseder 1937; O. Ožďani 1986; S. Stuchlík 1993) i karpackiej kultury mogiłowej (A. Točík 1964; M. Dušek 1969). Jak wspomniano wcześniej, zespoły z pierwszej fazy karpackiej kultury mogiłowej (Dolný Peter) pojawiają się też na Małej Nizinie Węgierskiej i na terenie Lasu Bakońskiego (T. Kemenczei 1984, s. 9; L. Horváth 1994, s. 219).

W ciągu fazy BrB kultura mogiłowa rozprzestrzenia się na wschód od Dunaju. Związane z nią materiały, występujące w północnej części Wielkiej Niziny Węgierskiej określa się jako grupa Egyek. Reprezentatywne dla tego ugrupowania są duże cmentarzyska birtualne (np. Egyek, Igrici-Matata, Jánoshida, Mezöcsat, Tiszafüred), zlokalizowane na obu brzegach środkowej Cisy (T. Kovács 1967, ryc. 19; T. Kemenczei 1989, ryc. 1). Rozwój grupy Egyek datuje się – na podstawie występujących w grobach zabytków metalowych – na fazy BrB2–C2 (T. Kovács 1975, s. 48–49; M. R. Csányi 1980, s. 165; B. Hänsel, N. Kalicz 1986, s. 68; T. Kemenczei 1989, s. 73–79). Chronologię tę potwierdzać może również obecność znalezisk świadczących o kontaktach omawianego ugrupowania z młodszą fazą kultury Suci de Sus (N. Kalicz 1958, s. 63–64; T. Kemenczei 1984, s. 28; 1989, s. 82, 89). Dyskusyjne jest natomiast zagadnienie genezy grupy Egyek. Dotyczy to zwłaszcza oceny roli, jaką w jej powstaniu miało odegrać miejscowe podłoże kultury Otomani. Nádor Kalicz (1958, s. 61–63) uważał, że materiały grupy Egyek reprezentują model całkowicie odmienny od poprzedzającego je osadnictwa wczesnobrązowego. Także Tibor Kemenczei (1984, s. 10) uznał omawiane ugrupowanie za kulturę mogiłową w „czystej” postaci, ściśle powiązaną ze stanowiskami karpackiej kultury mogiłowej z terenu zachodniej Słowacji. Odmienne zdania był Tibor Kovács (1965, s. 86; 1975, s. 42, 44–49), który genezy grupy Egyek upatrywał w syntezie elementów kultury Otomani i mogiłowych.

Materiały w typie wczesnej fazy kultury mogiłowej występują też w rejonie ujścia Kereszu do Cisy (Á. Sz. Kállay 1983, s. 60). Dalej na wschód pojawiają się tylko pojedyncze stanowiska, które można wiązać z omawianą ekspansją, jak grób z Cașolț, jud. Sybin (K. Horedt 1967, s. 42–44; krytycznie: N. G. O. Boroffka 1994, s. 106, przypis 1), a zwłaszcza domnie-

⁵ Obszerne uwagi dotyczące historii badań nad tym ugrupowaniem zestawil niedawno Tiberius Bader (1998).

⁶ Zdaniem C. Kacsó (1987, s. 70) właśnie kontakt z kulturą Wietenberg zaowocował miał wytworzeniem się specyficznego dla

młodszej fazy kultury Suci de Sus stylu w dekoracji ceramiki (z zastosowaniem techniki wycinania i inkrustacji). T. Bader (1979, s. 23–25) skłaniał się natomiast do uznania miejscowego rozwoju tego typu zdobienia.

many zespół grobowy z Tirgu Mureș, jud. loco (M. Gimbutas 1965, ryc. 34; K. Horedt 1967a, s. 10; B. Hänsel 1968, s. 237, tabl. 30: 8–20).

Południowy zasięg kultury mogiłowej w jej „czyste” postaci (T. Kemenczei 1984, s. 10) wyznacza grupa stanowisk położona w okolicy Szegedu (B. Hänsel 1968, s. 231, 233, tabl. 32; 33; R. Kustár, E. Wicker 2002) i w północnej Wojwodinie (O. Trogmayer, L. Szekeres 1968, s. 29; S. Foltiny 1968). Pojedyncze stanowiska sięgają też do południowego Banatu (J. Uzelac 1996, s. 32–33). Rolę punktu odniesienia dla tego zespołu znalezisk odgrywa eponimiczne cmentarzysko w Tápé, kom. Csongrad, którego początki datować można jeszcze na fazę BrB1 (O. Trogmayer 1975, s. 155). Być może z grupą Tápé należy wiązać również materiały odkryte w Felnac, jud. Arad, datowane na fazy BrB2 (C1)–C2 (C. Kacsó 1992; M. Gumă 1995, s. 103). Uważa się, iż obok cech mogiłowych ceramika z tego stanowiska wykazuje też ślady wpływów sąsiedniej kultury Cruceni-Belegiš (C. Kacsó 1992, s. 98).

Jak wspomniano wcześniej, ekspansja ludności kultury mogiłowej do północnej Transdanubii spowodowała zakończenie rozwoju północno-panońskiej kultury ceramiki inkrustowanej w początku fazy BrB1. W tym czasie stanowiska (zwłaszcza cmentarzyska popielnicowe) z ceramiką inkrustowaną pojawiają się na południe od dotychczasowego zasięgu jej rozprzestrzenienia: nad dolnym odcinkiem rzeki Sió, w rejonie Baja i na wyspie Mohács, oraz we wschodniej Sławonii (T. Kovács 1988, ryc. 2) i Baczce (S. Foltiny 1987). Zjawisko to określane jest jako grupa Szeremle (G. Bándi, T. Kovács 1970; I. Bóna 1975, s. 57, tabl. 252–258; T. Kovács 1988). Uważa się, że powstała ono w efekcie przesunięcia się – ustępującej pod naporem kultury mogiłowej – części ludności panońskiej kultury ceramiki inkrustowanej na południowy wschód (G. Bándi, T. Kovács 1970, s. 38–39).

W wyniku dalszego naporu kultury mogiłowej grupa Szeremle w ciągu faz BrB1–BrB2 (C1) przesuwa się dalej na południowy-wschód. Jak wykazał N. Tasić (1982, s. 216; 1996) napływ grup ludności z ceramiką inkrustowaną na teren Sławonii i Wojwodiny przebiegał w dwóch etapach. Pierwszy reprezentuje ceramika typowa dla grupy Szeremle, znana z osiedli tellowych – gdzie poprzedza znaleziska rozwijającej się tu od fazy BrB kultury Cruceni-Belegiš (N. Tasić 1965, s. 64–45; 1974,

s. 212–213; 1982, s. 262; 1988, s. 47) – a także z pojedynczych stanowisk sepulkralnych (zwłaszcza cmentarzysko w Vršac-At – P. Medović 1996, s. 169–170; N. Tasić 1996, s. 150–152; J. Uzelac 1996, s. 29). Podczas tego etapu – datowanego na fazę BrB1 (N. Tasić 1982, s. 261–262, 265; 1996, 153) – znaleziska ceramiki inkrustowanej sięgają do Oltenii (B. Hänsel, P. Roman 1984). W drugiej fazie – być może pod wpływem dalszego naporu ze strony kultury mogiłowej i kultury Belegiš (N. Tasić 1996, s. 154) – występowanie ceramiki inkrustowanej na terenie Wojwodiny zostaje ograniczone do pojedynczych znalezisk, pochodzących z zespołów drugiego z wymienionych ugrupowań. Jednocześnie zwiększa się znacznie ilość materiałów reprezentujących tradycję grupy Szeremle na wschód od Żelaznych Wrót. W efekcie tego stopniowego przemieszczenia materiały nawiązujące wyraźnie do znalezisk wczesnobrązowej kultury panońskiej ceramiki inkrustowanej pojawiają się nad dolnym Dunajem, w rejonie Żelaznych Wrót.

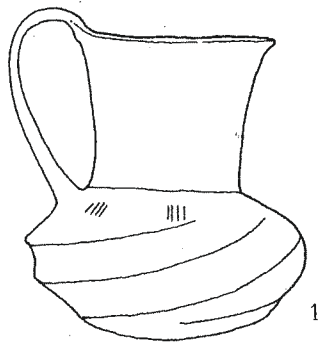
Cmentarzyska ciepłopalne i osady z ceramiką inkrustowaną ze wschodniej Wojwodiny (zwłaszcza: Dubovac; Oresac i Vršac – S. Foltiny 1967, s. 52; N. Tasić 1965; D. Krstić 1962; I. Bóna 1975, tabl. 203), określa się najczęściej jako grupa Dubovac-Žuto Brdo. Po wschodniej stronie Żelaznych Wrót odpowiadają im stanowiska z serbskiej Krainy (A. Cermanović-Kuzmanović 1961; Z. Letica 1975; N. Radojičić 1986; D. Krstić 2003), Oltenii (większe cmentarzyska: Ostrovul Mare, Balta Verde, Cîrna – Catalogul..., s. 589–690; D. Berciu, E. Comsa 1956; V. Dumitrescu 1961) zaliczane do kultury Gîrla Mare i północno-zachodniej Bułgarii (zwłaszcza Orsoja k. Łomu – T. Filipov 1974; ugrupowanie to nazywa się tutaj kulturą Novo Selo – S. Morintz 1978, s. 195). Pojedyncze naczynia zdobione inkrustacją pojawiają się również, jako importy, w środowisku kultury Paraćin z dorzecza Morawy (M. Stojić 1994, s. 219, tabl. 1). W nowszej literaturze na określenie całego zespołu późnobrązowych stanowisk z ceramiką inkrustowaną, stosowane jest – między innymi – pojęcie grupy Dubovac-Cîrna (T. Kovács 1988, s. 155; N. Tasić 1996), które najlepiej oddaje terytorialny zasięg tego zjawiska.

Do ukształtowania się grupy Dubovac-Cîrna przyczyniło się, obok wiodącej roli napływowego elementu grupy Szeremle (V. Dumitrescu 1961, s. 352; G. Bándi, T. Kovács 1970, s. 27, 38–39; S. Morintz 1978, s. 194; T. Kovács 1988, s. 158;

Tabl. I. Przykłady ceramiki dekorowanej kanelurami w ugrupowaniach ze starszego okresu epoki brązu (BrB2–BrC2) w dorzeczu górnej i środkowej Cisy (1–11) oraz w Siedmiogrodzie (12–14). Późna faza kultury Otomani (1–7); wczesna faza kultury Suci-de-Sus (8–9); grupa Cehăluț (10); grupa Egyek (11); późna faza kultury Wietenberg (12–14). Vásárosnamény (1–2, 5); Tiszafüred (3, 11); Gelej (4); Nižna Myš'la (6); Košice-Barca (7); Medieșu-Aurit (8–9); Ciumești (10); Oiejdea (12); Sfintu Gheorghe (13); Sibîșeni (14). Według: T. Bader 1979; I. Bóna 1975; N. G. O. Boroffka 1994; V. Furmáněk V. Kruta 1995; C. Kacsó 1999; T. Kovács 1975, 2003. Wszystkie rysunki bez skali zmniejszenia

Taf. I. Beispiele für die mit Kannelüren verzierte Keramik in den Gruppierungen aus der älteren Bronzezeit (BrB2–BrC2) im Zustromgebiet der mittleren und unteren Theiß (1–11) und im Siebenbürgen (12–14). Späte Phase der Otomani Kultur (1–7); frühe Phase der Suci-de-Sus Kultur (8–9); Cehăluț Gruppe (10); Egyek Gruppe (11); späte Phase der Wietenberg Kultur (12–14); Vásárosnamény (1–2, 5); Tiszafüred (3, 11); Gelej (4); Nižna Myš'la (6); Košice-Barca (7); Medieșu-Aurit (8–9); Ciumești (10); Oiejdea (12); Sfintu Gheorghe (13); Sibîșeni (14); Nach: T. Bader 1979; I. Bóna 1975; N. G. O. Boroffka 1994; V. Furmáněk, V. Kruta 1995; C. Kacsó 1999; T. Kovács 1975, 2003. Alle Abbildungen ohne den Verkleinerungsmaßstab

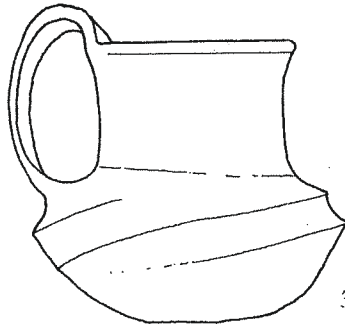
Табл. I. Образцы керамики, декорированной каннелюрами, в группировках эпохи ранней бронзы (BrB2–BrC2) в бассейне нижней и средней Тисы (1–11) и в Семиградье (12–14). Поздняя фаза культуры Отомань (1–7); ранняя фаза культуры Suci-de-Sus (8–9); группа Cehăluț (10); группа Egyek (11); поздняя фаза культуры Wietenberg (12–14). Vásárosnamény (1–2, 5); Tiszafüred (3, 11); Gelej (4); Nižna Myš'la (6); Košice-Barca (7); Medieșu-Aurit (8–9); Ciumești (10); Oiejdea (12); Sfintu Gheorghe (13); Sibîșeni (14). Согл.: T. Bader 1979; I. Bóna 1975; N. G. O. Boroffka 1994; V. Furmanek, V. Kruta 1995; C. Kacsó 1999; T. Kovács 1975, 2003. Все рисунки без масштаба уменьшения

1

2

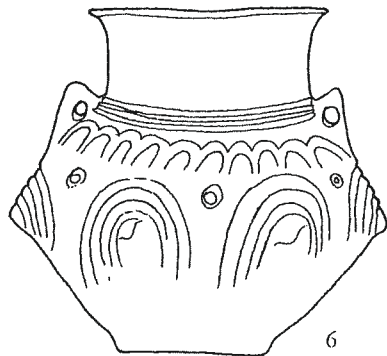
3

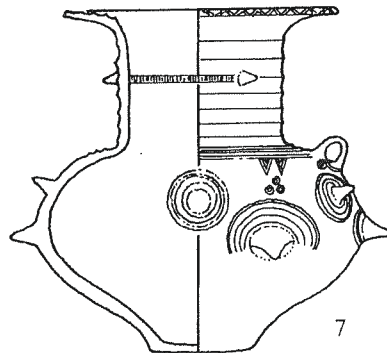
4

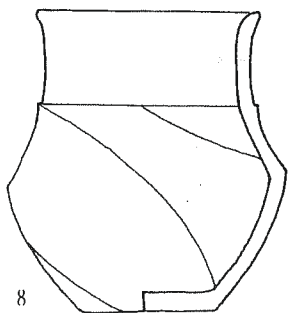
5

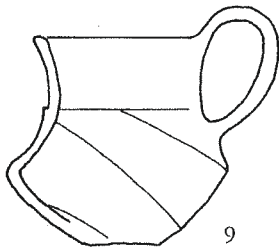
6

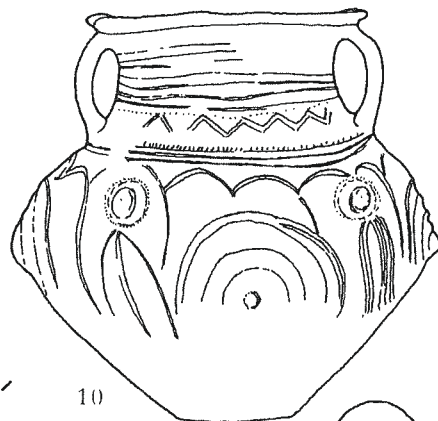
7

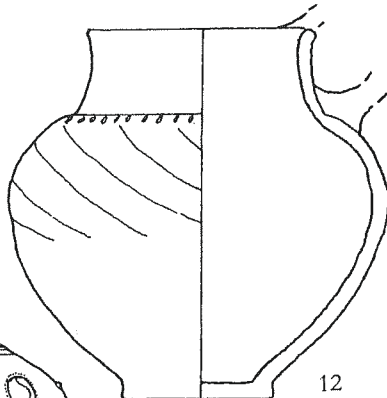
8

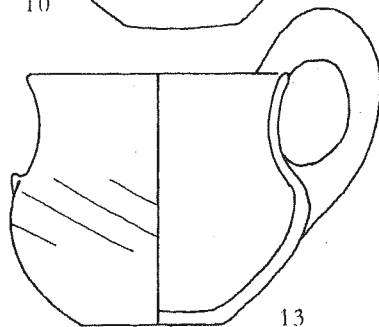
9

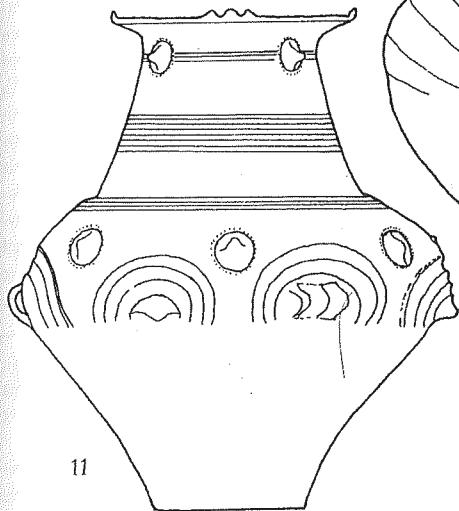
10

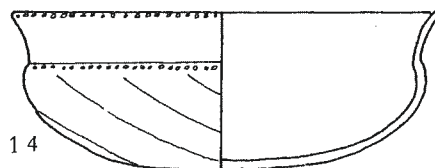
12

13

11

14

M. Gumă 1995, s. 101; D. Krstić 2003, s. 162–163)⁷ także miejscowe podłoże kultur Vattina, Cornești-Crvenka i Verbicioara (D. Berciu 1961, s. 151; V. Dumitrescu 1961, s. 355; F. Gogăltan 1999, s. 386). Pozycja chronologiczna materiałów grupy Dubovac-Cirna została określona na podstawie znajdujących w grobach wyrobów metalowych na fazy BrB2(C1)–BrC2 (V. Dumitrescu 1961, s. 356; D. Krstić 2003, s. 165). Takie datowanie potwierdzają też wspomniane obserwacje stratygraficzne z terenu Banatu, według których grupa Dubovac jest młodsza od klasycznej kultury Vattina i współczesna kulturze Cruceni-Belegiș⁸. Wykształcenie się właściwej kultury z ceramiką inkrustowaną nad dolnym Dunajem, poprzedzać mogła faza wstępna (proto-Girła Mare), datowana na BrB1, dla której reprezentatywne byłyby materiały z osady w Ostrovu Corbului (D. Krstić 2003, s. 164).

Uformowanie się – kilkakrotnie wyżej już wzmiankowanej – kultury Cruceni-Belegiș było prawdopodobnie wynikiem przekształceń miejscowego podłoża kultur Vattina i Cornești-Crvenka. Za ciągłością rozwoju tych ugrupowań przemawia ten sam model osadnictwa (telle) i nawiązania w ceramice (obecność amfor z uchami typu *ansa cornuta* – N. Tasić 1988, s. 51). Równocześnie pojawienie się nowych elementów, manifestujących się zwłaszcza zakładaniem dużych, płaskich cmentarzysk popielnicowych oraz wystąpieniem nowych form i motywów zdobniczych w ceramice (tabl. II, 5–10) sugeruje, że istotną rolę w procesie przekształceń odegrała albo sama kul-

⁷ Odmiennej opinii prezentował w tej kwestii B. Hänsel, który opierając się na odkryciu kubka w typie madziarowskim i szpili z główką dwustozkową i przekłutym trzonkiem na osadzie w Ostrovu Corbului, jud. Mehedinți, datował początek kultury Dubovac-Cirna na fazę BrB1, a więc być może przed rozprzestrzenieniem się grupy Szeremle (B. Hänsel, P. Roman 1984, s. 225–228). Zwrócić trzeba jednak uwagę, że oba wspomniane zabytki należą do form obcych dla tego terytorium, związane są one raczej z ugrupowaniami położonymi nad środkowym Dunajem (kultura madziarowska, wczesna faza kultury mogiłowej). Niewykluczone zatem, iż znaleziska te można traktować jako kolejną przesłankę do wiązania genezy grupy Dubovac-Cirna ze zjawiskiem przemieszczeń spowodowanych ekspansją kultury mogiłowej. Interpretację tę może wspierać fakt obecności znalezisk kubków typu madziarowskiego na osadach kultury Vattina w Wojwodinie (np. N. Tasić 1982, s. 262).

⁸ Wspomnieć można jeszcze o datowaniu zaproponowanym przez Iona Chicideanu (1986, s. 29–30), który synchronizował materiały z cmentarzyska w Cirna z fazami Monteoru II a–b, Tei IV i Verbicioara IV. Młodsza pozycja grupy Dubovac-Cirna względem fazy Verbicioara III jest potwierdzona przez sytuację stratygraficzną (D. Berciu 1961, s. 151, 155; M. Vukmanović, P. Popović 1986, s. 9–10). Dyskusyjna jest natomiast możliwość wewnętrznej periodyzacji materiałów tego ugrupowania (I. Chicideanu 1986, s. 29–30; D. Krstić 2003, s. 164). Zdaniem Mariana Gumă (1995, s. 101) na podstawie obserwacji stratygraficznych poczynionych na stanowiskach osadowych grupy Dubovac-Cirna, możliwy jest jej podział na trzy fazy.

tura mogiłowa⁹ albo też ugrupowania wczesnobrązowe przemieszczające się pod jej naporem (panońska kultura ceramiki inkrustowanej, kultura Vaty, lub zespoły z tzw. Litzenkeramik – np. S. Foltiny 1987, s. 79).

Płaskie cmentarzyska oraz osiedla kultury Cruceni-Belegiș występują w południowo-wschodniej Wojwodinie, Syrmii i Slawonii (V. Trbuhović 1961; B. Hänsel 1968, s. 238–239; I. Chicideanu 1986, s. 30–40; S. Foltiny 1989, s. 232; P. Radšić 1960; N. Tasić 1988, s. 51; S. Forenbaher 1994, s. 53), a także w rumuńskiej części Banatu (zwłaszcza Cruceni, jud. Timiș – K. Horedt 1967a, s. 18–19; O. Radu 1973; Medelet 1996), nie wkraczają jednak tutaj w wyższe partie terenu, objęte od fazy BrB1 osadnictwem grupy Balta-Sărata (F. Gogăltan 1999, s. 386)¹⁰.

Niejasne jest wciąż datowanie początków tego ugrupowania. Najprawdopodobniej wykształciło się ono w trakcie przemieszczeń ludności kultury mogiłowej w ciągu fazy BrB i trwało następnie przez fazę BrC (np. O. Radu 1973, s. 506; M. Gumă 1995, s. 100). Znaleziska zabytków z horyzontu Koszider w odpowiadającym tej kulturze poziomie na osadzie w Gomolava k. Hrtkovci (N. Tasić 1988, s. 53) sugerować mogą, iż moment wykształcenia kultury Cruceni-Belegiș przypada jeszcze na fazę BrB1¹¹. Schyłek omawianego ugrupowania wyznacza pojawienie się materiałów w typie „trackiego Halsztatu”¹².

⁹ Stwierdzone zostały również oddziaływania płynące w odwrotnym kierunku, to znaczy ze strony kultury Belegiș (Vatina-Vrșac) na kulturę mogiłową (V. Furmánek, O. Ožďáni 1989, s. 30).

¹⁰ Nowsze badania na stanowiskach położonych w wyższych partiach Banatu pozwoliły na rozwarstwienie chronologiczne materiałów grupy Balta-Sărata. Nawiązania do grup Cruceni-Belegiș i Igrita oraz do późnej fazy kultury Wietenberg sugerują przy tym, iż młodszy etap grupy Balta-Sărata mógł trwać aż do fazy BrD (P. Rogoza 1994, s. 163; 1995, s. 84; M. Gumă 1995, s. 102–103).

¹¹ Dla warstwy z materiałami kultury Cruceni-Belegiș z osady Gomolava uzyskano datę radiowęglową (H. T. Waterblok 1988, s. 119, 121) wynoszącą 3155 ± 55 Bp (po kalibracji około 1400 BC). O stosunkowo wczesnej metryce cmentarzysk ciepłopalnych w Wojwodinie świadczyć może też obecność wśród materiałów z cmentarzyska w Surcin kamiennej, dekorowanej płytki o ścisłych analogiach w kulturze mykeńskiej w fazie PH IIA (M. Gimbutas 1965, ryc. 28: 9).

¹² Procesu ukształtowania się stylistyki „halsztackiej” na terenie zajętej przez kulturę Cruceni-Belegiș dotyczyć będzie znaczna część następnego rozdziału. Mimo to warto – już w tym miejscu – poświęcić kilka słów dla uporządkowania terminologii związanej z tym okresem. Jak zwracał uwagę M. Gumă (1995, s. 100–101), stosowane zwłaszcza przez badaczy rumuńskich pojęcie Cruceni-Belegiș nie odpowiada całkowicie terminowi kultura Belegiș używanemu w b. Jugosławii. kultura Cruceni-Belegiș dzieli się na dwie fazy, starsza z nich odpowiada fazie Belegiș I w terminologii jugosłowiańskiej, natomiast młodsza (wykazująca już pewne elementy stylistyki halsztackiej i datowana na BrC–D) jest tożsama z fazą Belegiș IIA. Najmłodszy etap kultury Belegiș w rozumieniu jugosłowiańskim (faza IIb) odpowiada już grupom „trackiego Halsztatu” w Rumunii.

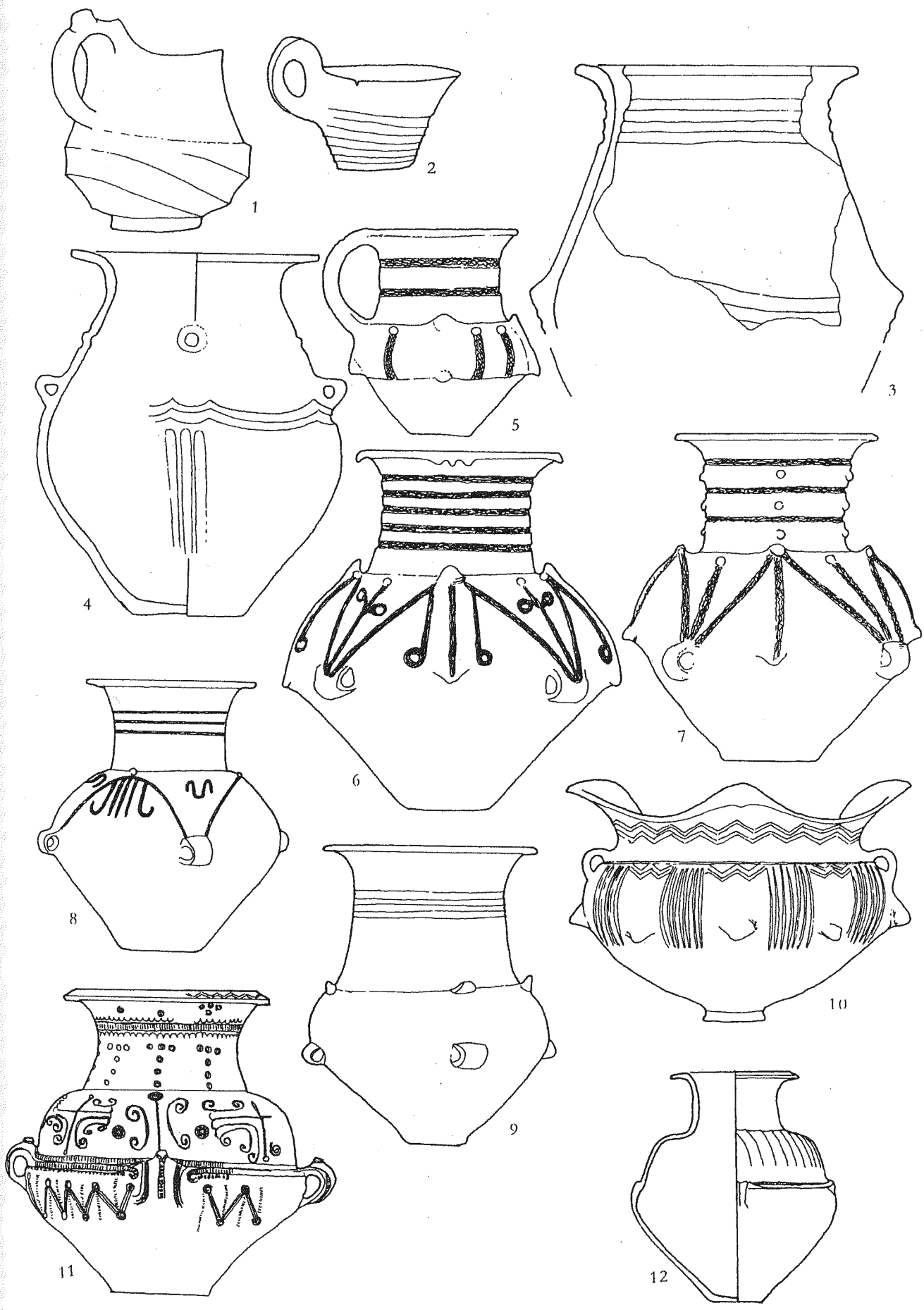
Tabl. II. Ceramika ze starszego okresu epoki brązu (BrB2–BrC2) w południowej części kotliny karpackiej. Późna faza kultury Maruszy (1–4); kultura Cruceni-Belegiș (5–10); kultura Dubovac-Cirna (11–12). Szóreg (1–2); Pecica (3–4); Cruceni (5–7, 10); Belegiș (8–9); Cirna (11–12). Według: I. Bóna 1975; V. Dumitrescu (1961); O. Radu 1973; T. Soroceanu 1991; V. Trbuhović 1961. Wszystkie rysunki bez skali zmniejszenia

Taf. II. Keramik aus der älteren Bronzezeit (BrB2–BrC2) im Südteil des Karpatenbeckens. Späte Phase der Marusza Kultur (1–4); Cruceni-Belegiș (5–10); Dubovac-Cirna Kultur (11–12). Szóreg (1–2); Pecica (3–4); Cruceni (5–7, 10); Belegiș (8–9); Cirna (11–12). Nach: I. Bóna 1975; V. Dumitrescu 1961; O. Radu; T. Soroceanu 1991; V. Trbuhović 1961. Alle Abbildungen ohne den Verkleinerungsmaßstab

Табл. II. Керамика эпохи ранней бронзы (BrB2–BrC2) в южной части Карпатской котловины. Поздняя фаза культуры Марусзы (1–4); Cruceni-Belegiș (5–10); Dubovac-Cirna (11–12). Шóрег (1–2); Pecica (3–4); Cruceni (5–7, 10); Belegiș (8–9); Cirna (11–12). Согл.: I. Bóna 1975; V. Dumitrescu 1961; O. Radu 1973; T. Soroceanu 1991; V. Trbuhović 1961. Все рисунки без масштаба уменьшения

rze-
niki
mik

egiš
Sla-
Chi-
960;
uń-
redt
zają
gad-

po-
kcie
BrB
506;
szi-
Go-
ą, iż
esz-
acza

rot-
) na

par-
łów
praz
lszy
994,

ady
119,
sto-
inie
Su-
urze

ere-
acz-
scu
anej
01),
eni-
ży-
wie
sło-
sty-
egiš
kim
nii.
→
-4);
rna
bez

ni-
ch:
tab
-4);
ЛЛ.:
я

Równoległe z kulturą Vattina a następnie z kulturą Cruceni-Belegiš rozwija się nad dolną Driną grupa zachodnioserb-ska. Reprezentowana jest ona przez cmentarzyska kurhanowe datowane – występującymi w grobach wyrobami metalowymi – od fazy BrB1 do BrD (M. Garašanin, D. Garašanin 1962; M. Kosorić, D. Krstić 1988; P. Della Casa, C. Fischer 1997, s. 215–218). Ugrupowanie to, zarówno pod względem obrządku pogrzebowego, jak i stylistyki znajdujących w grobach zabytków metalowych, nawiązuje do położonej dalej na południowy zachód kultury Glasinac. Na powiązania z kulturą Vattina wskazuje natomiast ceramika znajdująca w kurhanach grupy zachodnioserb-skiej¹³.

Wciąż nie wiadomo, jak przedstawia się sytuacja kulturowa w fazach BrB2 (C1)–C2 nad dolną Maruszą. Zdaniem F. Gogáltana (1999, s. 210, 384) na podstawie pojedynczego stanowiska w Păuliș, jud. Arad, wykazującego w ceramice nawiązania do kultury Cruceni-Belegiš i materiałów mogiłowych z komitatu Csongrád, można mówić o funkcjonowaniu tu wówczas odrębnej jednostki kulturowej. Wydaje się, że należy również rozważyć kwestię późniejszego datowania końca przynajmniej niektórych stanowisk wiązanych z kulturą Maruszy. Możliwość taką daje pełne opracowanie materiałów z tellu w Pecica, jud. Arad (T. Soroceanu 1991). Z młodszą fazą kultury Maruszy związane są tutaj warstwy III–I z epoki brązu (ibidem, s. 125)¹⁴. Wśród zabytków z warstwy II wystąpiły tu dwa naczynia amforowate (ibidem, tabl. 16: 7; 18: 9), które autor opracowania zaliczył do form wyjątkowych, wskazując dla nich ewentualne nawiązania w kulturze Vaty i na cmentarzysku w Vattina (ibidem, s. 63). Wydaje się jednak, że oba te okazy można – zarówno pod względem formy jak i układu zdobienia – uznać za wykonane w stylistyce właściwej kulturze Cruceni-Belegiš (np. V. Trbuhović 1961, ryc. 18, 20; O. Radu 1973, tabl. 4: 4–5). Obecność tych naczyń sugeruje, by warstwę II w Pecica datować na BrB lub BrC. Tę chronologię potwierdzać mogą pojedyncze wyroby metalowe pochodzące z warstw I i II, które według T. Soroceanu (1982, s. 363) datować można nie wcześniej niż na BrB1. Także dla szeregu form z najmłodszej warstwy I można by wskazać nawiązania, tym razem w materiałach rozwijających się w fazach BrC–D ugrupowań post-otomańskich. Za najmłodsze w tej warstwie można uznać zdobione kanelurami naczynia z poziomu Ia (tabl. II: 3–4; T. Soroceanu 1991, tabl. 35: 1, 7, 8). Zarówno pod względem formy jak i dekoracji wykazują one pewne tendencje stylistyczne, które staną się – w fazach BrD–HaA1 – typowe dla ceramiki „trackiego Halsztatu” (T. Soroceanu 1982, s. 362; 1991, s. 55). Zbierając powyższe uwagi, wydaje się dość prawdopodobne, że materiały z najmłodszej (I) warstwy osady w Pecica (niezależnie od tego jak określiłoby się ich przynależność kulturową) związane są już z początkiem późnego brązu w terminologii rumuńskiej, tj. z fazą BrC lub BrD.

Oddziaływania kultury mogiłowej, w ograniczonym stopniu widoczne w południowej części Kotliny Karpackiej, stają się

¹³ Być może – jak sugerowano to już w starszej literaturze (O. Trogmayer, L. Szekeres 1968, s. 29) – cmentarzyska kurhanowe z Bośni (kultura Glasinac) i znad dolnej Driny stanowią najdalej na południe wysunięty ślad oddziaływań ekspandującej na zachód od środkowego Dunaju kultury mogiłowej.

¹⁴ Oddzielone hiatusem o miąższości kilkudziesięciu centymetrów od dwóch warstw osadnictwa dackiego (T. Soroceanu 1991, ryc. 9).

w ciągu faz BrB–C katalizatorem przemian na tych terenach, na których w fazie Koszider nie nastąpił całkowity zanik osadnictwa wczesnobrązowego. Na lewym brzegu Cisy i nad dolnym Kereszem (do ujścia Berettyó) w wyniku oddziaływania przybyłej tu w fazie BrB1 kultury mogiłowej (por. wyżej) na podłoże przeżywającej się kultury Vaty (T. Kovács 1965, s. 85; 1981, s. 92–93) oraz kultury Maruszy (T. Kovács 1965, s. 85; Á. Sz. Kállay 1983, s. 60) dochodzi do wykształcenia się – w ciągu fazy BrB – grupy Rákóczifalva. Ugrupowanie to rozwija się następnie w fazie BrC, aby później wziąć udział w formowaniu się nad Cisą grupy Csorva (T. Kovács 1981, s. 93–94).

Na wschód od grupy Rákóczifalva, na obszarze nad Berettyó i Kereszem Szybkim, po okolicie Debreczyna na północnym wschodzie wyróżnia się zespół stanowisk określanych jako grupa Hajdúbagos (T. Kovács 1965, s. 85; 1970, s. 46; 1981, ryc. 4). Jej kontynuację na terytorium Rumunii stanowi wyróżniana w północnej Crișanie, nad rzekami Crasna, Eriu i Berettyó grupa Cehăluț (C. Kacsó 1987, s. 72; 1999, s. 92; F. Gogáltan 2001, s. 197), do której zalicza się też obecnie materiały z rejonu Oradea, dawniej określane jako grupa Biharia (I. Némethi 1990, s. 53). Grupy Cehăluț i Hajdúbagos, na których powstanie obok oddziaływań kultury mogiłowej złożyły się także elementy kultury Suci de Sus, kultury pilińskiej, a przede wszystkim miejscowe podłoże kultury Otomani (T. Kovács 1970, s. 47; C. Kacsó 1995, s. 111; 1999, s. 97) odpowiadają zasadniczo – zarówno pod względem zasięgu terytorialnego jak i ram czasowych – fazie Otomani IV wg periodyzacji T. Badera (1978, s. 136). Jednak zdaniem Carola Kacsó oba powiązane ze sobą ugrupowania (Cehăluț i Hajdúbagos) należy traktować jako odrębną jednostkę o mieszanym charakterze (C. Kacsó 1995, s. 111; 1999, s. 87; także I. Némethi 1990, s. 53). Grupa Cehăluț – zarówno przez związki widoczne w stylistyce ceramiki, jak i konkretne sytuacje stratygraficzne – synchronizowana jest z fazą Suci de Sus II, czyli z BrB2 (C1)–C2 (C. Kacsó 1987, s. 72, 75). Tak samo datowana jest też grupa Hajdúbagos (T. Kovács 1970, s. 47)¹⁵. Uważa się, że schyłek tych ugrupowań mógł zostać spowodowany przez powstanie w początku fazy BrD kultury Berkesz-Demecser (C. Kacsó 1987, s. 75; T. Kovács 1970, s. 47). Istnieją jednak przesłanki by dopuszczać dłuższe przetrwanie grup Cehăluț i Hajdúbagos (zwłaszcza nad górnym odcinkiem rzek Crasna i Berettyó – C. Kacsó 1995, s. 111; 1999, s. 101) i ich udział w formowaniu kultury Gáva (T. Kemenczei 1984, s. 61, 86; I. Némethi 1990, s. 53; N. G. O. Boroffka 1999, s. 123–124).

Z ekspansją ludności reprezentowanej przez grupy Cehăluț i Hajdúbagos wiąże się powstanie niewielkiej grupy Bădeni III-Deva, skupiającej stanowiska położone wzdłuż Maruszy, na południe od Gór Bihorskich. Materiały te, datowane na BrC–D, wykazują obok cech post-otomańskich także udział elementów późnej fazy kultury Wietenberg (M. Rotea 1994, s. 56; N. G. O. Boroffka 1999, przypis 16).

Elementy kultury Otomani i kultury mogiłowej mają być też widoczne w lokalizowanej w południowej Crișanie (pojedyncze stanowiska także na terenie Banatu na południe od

¹⁵ Choć w odniesieniu do kilku zespołów grobowych z Hajdúbagos T. Kovács (1970, s. 47) dopuszczał – na podstawie obecności wyrobów metalowych z horyzontu Koszider – datowanie na fazy BrB1–BrB2(C1).

Maruszy) grupie Igrīta (I. Emödi 1980, s. 272). W jej materiale ceramicznym stwierdza się też ślady oddziaływań południowych, z terenu grup Belegiš i Dubovac-Cirna (N. Chidioşan, I. Emödi 1983, s. 24; C. Kacsó 1999, s. 101). Na podstawie licznych znalezisk przedmiotów metalowych osadnictwo grupy Igrīta datuje się już na fazę BrD, względnie też na początek HaA (I. Emödi 1980, s. 272–273; C. Kacsó 1995, s. 110–111; 1999, s. 104), nie można wykluczyć jednak, że jej geneza sięga jeszcze wcześniejszego okresu (C. Kacsó 1995, s. 110–111).

Ugrupowaniem najbardziej rozległym terytorialnie – spośród powstałych w wyniku przemieszania elementów kultury Otomani i mogiłowych – jest kultura pilińska (T. Kemenczei 1967, s. 218; 1984, s. 10; V. Furmánek 1977, s. 324; V. Furmánek, O. Ožďani 1989, s. 135–138). Na jej powstanie – jak się czasem ocenia – złożyły się również tradycje kultury madziarowskiej (V. Furmánek 1977, s. 324; 1981, s. 37) lub Gírla Mare-Vattina (T. Kemenczei 1967, s. 281)¹⁶. Zdaniem T. Kemenczei (1984, s. 13) w kulturze pilińskiej wyróżnić można dwie grupy lokalne – Zagyvapálfalva i Barca – zróżnicowane pod względem podłoża kulturowego, na którym się wykształciły i charakterystycznej dla nich stylistyki ceramiki. Ważniejsze stanowiska grupy Zagyvapálfalva skupiają się w dolinach rzek Zagyva, Ipoła i Rima, sięgając na wschód po górny bieg Sajó. W młodszej fazie stanowiska tej grupy pojawiają się też dalej na południe, na obszarze między środkową Zagyvą a kolanem Dunaju, nie wkraczając jednak na teren grupy Rákóczifalva (por. T. Kovács 1981, s. 93). Znaleziska grupy Barca występują natomiast w większości nad dolnym Hornadem i Bodrogiem¹⁷. Krytycznie do tego podziału był ustosunkowany Vaclav Furmánek (1977, s. 321), traktujący kulturę pilińską raczej jako twór jednolity. Obok kwestii dotyczących podziału terytorialnego dyskusyjne pozostaje też zagadnienie chronologii omawianej kultury. T. Kemenczei (1984, s. 22–23; 1989, s. 79, 81) datował najstarsze materiały grup Barca i Zagyvapálfalva na fazę BrB2 (C1), przyznając jednak, że występują wśród nich zabytki metalowe nawiązujące do tradycji skarbów typu Koszider (T. Kemenczei 1984, s. 20). V. Furmánek (1977, s. 322–325; 1981, s. 40–41) natomiast, podobnie jak wcześniej B. Hänsel (1968, s. 166) umieszczał początek kultury pilińskiej w ramach fazy BrB1, tworząc dla najwcześniejszych materiałów pojęcie „fazy otomańsko-pilińskiej” (V. Furmánek 1977, s. 324; V. Furmánek, Vladár 2001, s. 90).

Podsumowując krótko przedstawiony powyżej przegląd zmian obrazu kulturowego w starszym okresie epoki brązu w Kotlinie Karpackiej zauważyć można, iż uwarunkowany jest on przez kilka pozostających ze sobą w związku zjawisk. Proces przekształceń wczesnobrązowych struktur rozpoczyna ekspansja kultury mogiłowej doprowadzająca do prawie całkowitego zaniku starych tradycji kulturowych na zachód od

¹⁶ Wspomnieć można tu interesujące studium (V. Furmánek, L. Veličik 1991), w którym zwrócono uwagę na rolę tradycji kultury Hatvan w genezie kultury pilińskiej. Genetyczne powiązania pomiędzy oboma ugrupowaniami widoczne miałyby być przede wszystkim w ciałopalnym obrządku pogrzebowym. Nośnikiem tradycji hatvańskich była – zdaniem autorów omawianej koncepcji – kultura Otomani.

¹⁷ Zapewne z tym zgrupowaniem stanowisk związane są znaleziska kultury pilińskiej pochodzące z obszaru Sądecczyzny (M. Cabalska 1974, s. 53; M. Szymaszkiewicz 1985, s. 151–152).

środkowego Dunaju i w północnej części Wielkiej Niziny Węgierskiej. Zjawisko to uruchamia kolejną fazę przemieszczeń, tym razem grup ludności wypartej z Transdanubii przez kulturę mogiłową, które przesuując się wzdłuż Dunaju docierają aż zachodniej Wołoszczyzny. Tutaj, na obszarze Syrmii, Wojwodiny, rumuńskiego Banatu i Oltenii, stają się one katalizatorem zmian doprowadzających do uformowania się lokalnych ugrupowań z cmentarzyskami popielnicowymi. Jednocześnie z tym procesem przebiega inny, polegający na oddziaływaniu kultury mogiłowej na przeżywające się grupy o tradycji wczesnobrązowej z wschodniej części Kotliny Karpackiej. Efektem tego zjawiska jest ukształtowanie się na wschód od Cisy szeregu ugrupowań łączących w sobie elementy miejscowe i mogiłowe, oraz prawdopodobnie dalsze przemieszczenia na terenie Siedmiogrodu. Najśląbiej czytelny jest czwarty proces, związany ze schyłkiem omawianego okresu, a manifestujący się przenikaniem niektórych elementów (głównie w stylistyce wytwórczości ceramicznej) z kultur z cmentarzyskami popielnicowymi znad dolnego Dunaju na północ – na obszary położone nad środkową Cisą.

2.2. ZRÓŻNICOWANIE CERAMIKI ZDOBIONEJ KANELOWANIEM W STARSZYM OKRESIE EPOKI BRĄZU

Najbardziej powszechnym motywem ornamentacyjnym w starszym okresie epoki brązu na omawianym obszarze są pionowe kanelury umieszczone na górnej partii brzuśca naczyń. Na północ od Kotliny Karpackiej ten rodzaj ornamentu znany jest z czesko-palatynackiej kultury mogiłowej, gdzie może występować od przełomu BrB/C (R. Pleiner 1978, s. 445). Pionowe kanelury stanowią tu jednak jeden z mniej powszechnych motywów, zwłaszcza w stosunku do dominującej ornamentyki opartej na różnorodnych kombinacjach zakreskowanych trójkątów. Naczynia zdobione w omawiany sposób to przeważnie wazy z baniastymi brzuściami lub dzbany (E. Čujanová-Jilková 1970, tabl. 76: A16; E. Plesl 1965, tabl. 12: 2, 3, 6; 13: 6; 14: 1; 15: 8; 16: 3; 17: 1–2). Ten sam zestaw form jest zdobiony pionowymi kreskami również w środkowodunajskiej kulturze mogiłowej (K. Willvonseder 1937, s. 196–197, tabl. 14: 3; 33: 7; M. Dušek 1980, s. 359, tabl. VI: 15; VII: 1; VIII: 1, 2). Pionowe żłobkowanie pojawia się tu od fazy Maisbirbaum-Zohor (BrC2) lecz powszechne staje się zwłaszcza w odpowiadającym już początkom środkowego brązu horyzoncie Błučina-Kopčany (J. Říhový 1982, s. 34; S. Bartik 1996, s. 212–213). Wazy o baniastych brzuściach zdobione pionowymi kanelurami, względnie nawiązującymi do nich pionowymi, węższymi żłobkami, pojawiają się również w kulturze przedłużyckiej (M. Gedl 1975, s. 64–66), oraz na położonych w zachodniej Słowacji cmentarzyskach karpackiej kultury mogiłowej. Tutaj datuje się je na BrB2–C (A. Točík 1964, s. 48, tabl. XXXV: 3; XX: 6), choć dekorowany w ten sposób dzban, znaleziony na cmentarzysku w Dolný Peter, okr. Komárno (M. Dušek 1969, tabl. 12: 12) świadczy, iż sam motyw zdobniczy może być starszy.

Badacze zajmujący się środkowodunajską i karpacką kulturą mogiłową podkreślają, iż szereg cech właściwych dla tych grup może mieć miejscowe (zwłaszcza madziarowsko-wietrzezowskie) podłoże (O. Ožďani 1986, s. 43, 47; V. Furmánek,

O. Ožd'ani 1989, s. 129–130; V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár 1991, s. 106–107; S. Stuchlík 1993, s. 272–273). Niewykluczone, że również motyw pionowego żłobkowania wywodzić można z lokalnej tradycji.

Ceramika zdobiona pionowymi kanelurami występuje – w różnym nasileniu – w większości kultur Kotliny Karpackiej. Choć nie można więc stwierdzić by była ona charakterystyczna dla któregoś z ugrupowań, można próbować wskazać pewne tendencje w jej rozprzestrzenieniu.

Ten rodzaj ornamentu nie jest w zasadzie spotykany na zachód od Dunaju, na terenie zajęтым w początkach starszego brązu przez panońską kulturę ceramiki inkrustowanej i kulturę Vátya, gdzie dominują naczynia niezdobione lub dekorowane rytymi kreskami i inkrustacją. Brak tego motywu również w kulturze Maruszy, choć sama technika kanelowania jest tutaj znana. Znacznie częściej omawiany ornament można spotkać na małych dzbankach i kubkach kultury Otomani (np. I. Bóna 1975, tabl. 162: 3; 169: 8; 171: 10; 172: 7; T. Bader 1978, tabl. XIX: 17; XX: 7; B. Hänsel 1968, tabl. 10: 20–21; 20: 21) jednak i tu jest on mało znaczący w stosunku do bogactwa innych motywów dekoracyjnych. W kulturze Wietenberg pionowe żłobkowanie należy do grupy motywów zdobniczych, właściwych dla wszystkich etapów chronologicznych (N. G. O. Boroffka 1994, s. 249, tabl. 21). Za podobnie niecharakterystyczne z punktu widzenia datowania Ottó Trogmayer (1975, s. 154, tabl. 38/426: 2, 56/677: 1) uznał naczynia zdobione pionowymi kanelurami z cmentarzyska w Tápé, kom. Csongrád.

Nieco odmiennie przedstawia się sytuacja na terenie Wojwodiny. Dekoracja ceramiki pionowymi żłobkami, w połączeniu z różnymi układami rytych kresek, jest jedną z bardziej charakterystycznych odmian ornamentu właściwego kulturze Vattina (B. Gavela 1972, ryc. 13; N. Tasić 1974, ryc. 125; 1982, ryc. 2: 2; I. Bóna 1975, tabl. 201, 203; S. Morintz 1978, ryc. 2: 4). Spotyka się ją również w grupie zachodnioserbskiej, gdzie pojawia się na naczyniach ze specyficznymi dla tego ugrupowania wysokimi, poziomo kanelowanymi stopkami (M. Garašanin, D. Garašanin 1962, ryc. 9; M. Kosorić, D. Krstić 1988, tabl. IX: 1; XII: 3). U schyłku starszego okresu epoki brązu w Wojwodinie, w materiałach kultury Cruceni-Beleğiş, ornament pionowych kanelurów występuje jeszcze na naczyniach wywodzących się z tradycji kultury Vattina (amfory z uchami *ansa cornuta* – V. Trbuhović 1961, ryc. 13; N. Tasić 1971, tabl. 23) bardziej charakterystyczna jest jednak wówczas dekoracja sznurowa.

Po wschodniej stronie Żelaznych Wrót pionowe żłobkowanie pojawia się jako jeden z motywów zdobniczych w grupie Dubovac-Cirna (Catalogul..., tabl. XIV: 4; XXVI: 9; D. Berciu, E. Comsa 1956, tabl. 35: 1; V. Dumitrescu 1961, tabl. LXI: 50, LXIX: 139; LXXII: 183; LXXIII: 191; LXXXIX: 349; LXXXVII: 369; XCIII: 411; XCIX: 494). Dekorowane w ten sposób są tutaj nie tylko wazy z baniastymi brzuściami i amfory (Tabl. 5: 12), ale również misy i kubki. Interesującej obserwacji dokonano na cmentarzysku w Cirna, gdzie ceramika zdobiona kanelurami wykazuje tendencję do grupowania się w zespołach z zachodniej partii przebadanego obszaru (I. Chicideanu 1986, s. 19).

W ceramice grup mieszanych, powstałych w ciągu starszego okresu epoki brązu przy udziale kultury mogiłowej, zdobienie pionowymi żłobkami występuje głównie na kub-

kach, rzadziej również na naczyniach wazowatych. W kulturze pilińskiej spotykane jest od początku jej rozwoju (np. T. Kemenczei 1984, tabl. II: 7; XXXI: 5) zarówno na formach o miejscowej jak i mogiłowej genezie (T. Kemenczei 1967, s. 283). Szczególnie charakterystyczne jest jednak dla jej młodszej fazy, odpowiadającej już środkowemu okresowi epoki brązu (E. Jiliková 1961, s. 93–94; T. Kemenczei 1967, s. 283; 1984, s. 17; V. Furmánek 1977, s. 328). Pojedyncze naczynia zdobione pionowym kanelowaniem znane są z grup Egyek (T. Kovács 1975, ryc. 326: 1, 356: 1, 354: 5), Hajdúbagos (B. Hänsel 1968, tabl. 37: 19) i Rákóczihalva (T. Kovács 1981, ryc. 2: 3). Z cmentarzyska ostatniego z wymienionych ugrupowań – w Vadaszán, kom. Csongrád – pochodzi pionowo żłobkowany kubek, wykonany w stylistyce typowej dla kultury Dubovac-Cirna lub Cruceni-Beleğiş (Á. Sz. Kállay 1983, s. 60, tabl. 7:1). Wraz z amforą inkrustowaną z cmentarzyska w Tápé (O. Trogmayer 1975, s. 155, tabl. 58/687: 1; I. Chicideanu 1986, s. 30) stanowi on świadectwo oddziaływań kulturowych, płynących w drugiej połowie starszego okresu epoki brązu (BrC) z południa na północ, a więc w kierunku odwrotnym niż w początkach tego okresu¹⁸. Wpływy ze strony kultur z Banatu i Oltenii (Vattina, Cruceni-Beleğiş, Dubovac-Cirna) można również stwierdzić w materiałach starszej fazy grupy Zagypálfalva (T. Kemenczei 1967, s. 238), choć w wypadku niektórych, wspólnych form naczyń (jak wysokie wazy z rozchylonym lub falistym wylewem) należy brać pod uwagę ich pierwotną, mogiłową genezę (T. Kemenczei 1984, s. 16).

Należy jeszcze wspomnieć o występowaniu naczyń zdobionych pionowymi kanelurami w kulturach położonych na peryferii analizowanego obszaru. Ornament ten spotykany jest w kulturze Tei, zwłaszcza w jej IV i V fazie (V. Leahu 1966, s. 197, 203; N. G. O. Boroffka 1994, s. 206). Powszechnie występuje on również w II fazie kultury Monteoru (np. A. Oancea 1981, tabl. 11: 14/1; 12: 24/8; 13: 26/3, 28/5, 29/12; 15: 35/2).

Podsumowując powyższy przegląd można stwierdzić, że omawiany motyw zdobniczy występuje powszechnie i nie stanowi elementu charakterystycznego dla żadnego z wymienionych ugrupowań. Tym samym nie może on być traktowany – samodzielnie – jako wyznacznik oddziaływań kulturowych. Być może jego genezy, podobnie jak niektórych innych motywów zdobniczych spotykanych w ceramice epoki brązu (np. ucha *ansa lunata* i *ansa cornuta*) należy dopatrywać się w miejscowym, eneolitycznym podłożu (por. V. Dumitrescu 1961, s. 353). Zwraca uwagę fakt, że znaczna część terytorium, na którym występuje omawiany rodzaj ornamentu (tereny dolnej Austrii, Czech, Moraw, Węgier po Wojwodinę, Sławonię i zachodnią Rumunię), pokrywa się z obszarem zajęтым w eneolicie przez kulturę badeńską (J. Preuss 1998, s. 348). Jedną z cech tego ugrupowania jest występowanie ceramiki pionowo kanelowanej, przy czym najczęściej ornamentowanymi formami są dzbanki lub wazy o baniastych brzuścach (B. Jovanović 1974, ryc. 102, 109; V. Némejcová-Pavúková 1981, np. ryc. 5: N1, 13: 10; J. Preuss 1998, tabl. 69: 11) co również znajduje analogię w sytuacji obserwowanej w epoce brązu.

¹⁸ Prawdopodobnie z południowymi oddziaływaniami można wiązać również jedno z naczyń z bitytualnego cmentarzyska kultury mogiłowej w Csólyospálos, kom. Bács-Kiskun, datowanego na fazę BrB (R. Kustár, E. Wicker 2002, s. 181–182, tabl. V: 4).

Dłuższe trwanie wykształconego w eneolicie sposobu zdobienia naczyń dobrze tłumaczy z jednej strony rozległy zasięg omawianego motywu, z drugiej zaś niemożność przesiedlenia jego genezy w ramach epoki brązu.

Kolejny powszechnie występujący motyw (lub raczej całą grupę motywów) stanowią kanelury w układzie podkreślającym ornament guzowy. W czesko-palatynackiej i środkowoduńskiej kulturze mogiłowej często spotykane jest – zwłaszcza na dzbanach i szerokootworowych naczyniach na stopce – dekorowanie czterema nalepianymi guzami obwiedzionymi od góry kilkoma podkowiastymi kanelurami lub wąskimi żłobkami (E. Čujanova-Jilková 1970, np. tabl. 35: A2, A4, C16; 79: D8; 103: C24; S. Stuchlík 1993, tabl. 173: 20, 176: 2, 8). Nieco inne formy przybiera ten rodzaj ornamentu w karpackiej kulturze mogiłowej. Tutaj kombinację dekoracji guzowej i kanelowania spotyka się zwłaszcza na dużych naczyniach wazowatych. Guzy wraz z otaczającym je ornamentem zajmują mniejszą powierzchnię niż w wypadku wcześniej omówionego motywu, ich ilość jest natomiast przeważnie większa niż cztery (tabl. I, 11). Dekoracja umieszczona jest albo u nasady szyjki – wówczas półkoliste kanelury otaczają guzek od dołu, tworząc czasem układ zwisających festonów (np. A. Točík 1964, ryc. 4: 14, tabl. VIII: 10) albo w dolnej części brzuśca, z dekoracją rytą powyżej guzka (np. ibidem, ryc. 4: 5, 7). Żłobki w tym rodzaju zdobienia są przeważnie dość wąskie, gęsto umieszczone, pokrywają czasem także sam guzek.

Omówiony typ dekoracji i związana z nim forma naczynia pojawiają się również w grupach mieszanych ze wschodniej części Kotliny Karpackiej, gdzie można uważać je za element reprezentujący napływową tradycję mogiłową. Szczególnie liczne przykłady tego zdobienia wskazać można w grupie Egyek (N. Kalicz 1958, tabl. V: 13; T. Kovács 1975, np. ryc. 22: 1; 52: 1; 56: 1; 150: 1, 154: 1; T. Kemenczei 1989, ryc. 3:4) i kulturze pilińskiej (V. Furmánek 1977, zwłaszcza amfory typów I–IV – ryc. 4; T. Kemenczei 1984, tabl. II: 1–3), rzadziej natomiast spotyka się go w kulturze Suci de Sus na Słowacji (S. Demeterová 1984, tabl. XXIX: 5)¹⁹ i grupach Hajdúbagos i Rákóczifalva (T. Kovács 1981, ryc. 1: 1–2), gdzie motyw ornamentacyjny jest bardziej rozbudowany i może mieć miejscowe podłoże (por. T. Kovács 1970, s. 47). Interesujący jest fakt, że dekoracja w postaci guzów obwiedzionych kanelurami prawie nie występuje w materiałach z cmentarzyska w Tápé i w powiązanych z nim zespołach z północnej Wojwodiny. Jedyne tak zdobione naczynie z Tápé było uważane za element wyniesiony z tradycji kultury Maruszy (O. Trogmayer 1975, s. 154, tabl. 48/547: 1). Opinia ta nie wydaje się jednak właściwa, gdyż we wspomnianej kulturze dekoracja guzowa praktycznie nie jest spotykana, a wśród nielicznych jej przykładów można znaleźć takie, które nawiązują już raczej do stylistyki kultury mogiłowej (np. I. Bóna 1975, tabl. 129: 7).

Ornament oparty na podkreślaniu guzów kanelurami jest szczególnie bogato reprezentowany w kulturze Otomani. Za najbardziej specyficzny dla tego ugrupowania motyw należy

¹⁹ Obecność tego ornamentu w kulturze Suci de Sus na Słowacji można prawdopodobnie traktować jako przejaw wpływów kultury pilińskiej. O wzajemnych kontaktach obu ugrupowań i wynikającej z tego specyfice słowackiej kultury Suci de Sus pisał C. Kacsó (1987, s. 73).

uznać niewątpliwie kompozycję spiralno-guzową. Ten typ dekoracji nie jest jednak ograniczony wyłącznie do materiałów związanych z kulturą Otomani. Motyw biegnącej spirali spotyka się również w kulturze Wietenberg, gdzie na ogół jest on jednak wykonany w technice opartej na łączeniu linii rytych, wycinania i odcisków stempelka, nie towarzyszy mu też ornament guzowy (N. G. O. Boroffka 1994, s. 267, tabl. 15: 28–29, 16: 1–20, 17: 1–2), podobnie jak ma to miejsce także w kulturze Tei (np. J. Nestor 1933, tabl. 13: 6, 11). W grupie Dubovac–Cırna, gdzie ten motyw dominuje w dekoracji naczyń, jest on wykonany techniką inkrustacji (tabl. II: 11; V. Dumitrescu 1961, s. 350–352).

Dekoracja spiralna lub spiralno-guzowa wykonana w technice kanelowania występuje w kulturze Otomani głównie na dzbanach i kubkach (np. T. Bader 1978, tabl. 22: 12). W swojej najbardziej rozbudowanej postaci ograniczona jest do klasycznej fazy tej kultury, tj. do BrA2–B1 (fazy II–III wg T. Badera 1978, s. 136; faza C, względnie B wg I. Bóna 1975, s. 126, 153). Poza jej terytorium ornament spiralny wykonany we właściwej dla niej stylistyce można spotkać w kulturze Maruszy (I. Bóna 1975, s. 109, tabl. 115: 4; T. Soroceanu 1991, tabl. 23: 7–8) i kulturze Vattina (N. Tasić 1974, tabl. 157a–b). Po zaniku klasycznej fazy kultury Otomani dekoracja spiralna wykonana techniką kanelowania utrzymuje się na terenie północno-zachodniej Rumunii w tradycji wczesnej fazy kultury Suci de Sus (T. Bader 1979, tabl. 1–5; C. Kacsó 1995, tabl. VI: 1a–c, VII: 3). Jednak od jej młodszego etapu omawiany motyw wykonywany jest już zasadniczo z użyciem odmiennej techniki (linie ryte, wycinane i stempelek), która – jak się uważa (C. Kacsó 1987, s. 70) – została przejęta od kultury Wietenberg.

Drugim, powszechnie spotykanym w kulturze Otomani motywem opartym na współwystępowaniu ornamentu guzowego i kanelurów, jest otaczanie guzka koncentrycznymi lub podkowiastymi grupami żłobków. Szczególnie specyficzna jest odmiana tej dekoracji spotykana na misach, przy czym kompozycja ornamentu jest często tak rozbudowana, iż pokrywa całą zewnętrzną powierzchnię naczynia (np. I. Bóna 1975, tabl. 177: 1, 5; 191: 7, 9, 193: 2; J. S. Koós 1991, ryc. 7: 1, 8: 5). Misy zdobione w ten sposób są charakterystyczne zwłaszcza dla kultury Otomani w jej klasycznej fazie oraz dla następujących po niej grup Egyek, Hajdúbagos i Rákóczifalva (T. Kovács 1970, tabl. 1: 4, 4: 17; 1975, ryc. 54: 2, 354: 3; 1981, ryc. 2: 9). Być może z oddziaływaniami ugrupowań post-otomańskich związane jest pojawienie się omawianego motywu – w nieco zmodyfikowanej wersji – w materiałach grupy Badeni III–Deva (M. Rotea 1994, tabl. VI: 1, 5) i w najmłodszej warstwie tellu w Pecica (T. Soroceanu 1991, tabl. 26: 2, 3, 9; 27: 10; 35: 3; 36: 13). W późnobrazowych grupach mieszanych ornament w postaci nalepianego guzka obwiedzionego żłobkami spotyka się na innych formach, jak dzbany lub bogato dekorowane wazy z rozchylonym wylewem (tabl. I, 7; np. T. Bader 1978, tabl. XXVI: 9; V. Furmánek, V. Kruta 1995, ryc. 256–257).

U schyłku kultury Otomani następuje zmiana w stylistyce dekoracji polegająca na uwydatnieniu podkreślonych szerokimi kanelurami guzów przez wypchanie ścianek naczynia. Uważa się (N. G. O. Boroffka 1999, s. 122–123), że tak powstałe żłobkowane guzy stanowią ostatni etap ewolucji ornamentu właściwego tej kulturze. Naczynia zdobione kanelowanymi guzami,

zwłaszcza charakterystyczne amfory (gdzie ten motyw zdobniczy uzupełniony jest często o małe guzki i poziome lub faliste linie ryte – tabl. 4: 5–6, 10) występują, obok tzw. fazy poklasykcyjnej kultury Otomani (np. L. Olexa 1992, tabl. I: 11) również w grupie Cehăluț (C. Kacsó 1999, tabl. XII: 2, T. Bader 1978, tabl. XXVI: 8) i kulturze Suciú de Sus na Słowacji (V. Furmánek, J. Vladár 2001, ryc. 6: 1) a zwłaszcza w grupie Hajdúbagos (T. Kovács 1970, np. tabl. I: 16–19, II: 1, 6, 16). Interesująca jest obecność tego typu amfor na cmentarzysku z późnej fazy kultury Otomani w Vášárosnamény, kom. Szabolc-Sotmar, które dzięki nawiązaniom do wczesnej fazy kultury Suciú de Sus może być datowane już na BrB1 (T. Kovács 2003, s. 531–532, ryc. 2: 5, 6; 3: 9; 4: 6). Elementy tej stylistyki wykazują też niektóre naczynia znalezione w środowisku kultury trzcinieckiej w Małopolsce (H. Dobrzańska, J. Rydzewski 1992, ryc. 3: a, c, 4; M. Gedl 1999a, ryc. 13–15), uważane za importy z obszaru Kotliny Karpackiej²⁰. Obok wspomnianych amfor ornament wypchanych i żłobkowanych guzów posiadają też inne formy spotykane w ugrupowaniach post-otomańskich, przy czym czasem kanelury podkreślają guz nie od góry a od strony dolnej (N. G. O. Boroffka 1999, ryc. 4: 8–9).

Ograniczony terytorialnie zasięg posiada ceramika zdobiona kanelurami ukośnymi, zwłaszcza w układzie określonym przeważnie jako turbanowaty (tabl. 1, 1–3, 8–9, 12, 14; II, 1). W początkach starszego okresu epoki brązu ten rodzaj ornamentu występuje na kubkach i dzbanach kultury Otomani (np. I. Bóna 1975, tabl. 179: 4; 180: 10–11; 192: 10, 12, 14; 194: 1–2; 195: 10, 12; E. Schalk 1981, tabl. 21: 34–35, 40–41, 43–45). Jak się powszechnie uważa, stanowi on jeden z podstawowych elementów stylistyki klasycznej fazy tej kultury (np. I. Ordentlich 1970, s. 94; T. Bader 1978, s. 136, M. Sz. Máthé 2001, s. 40–41).

Być może z oddziaływaniami kultury Otomani związane jest pojawienie się tej dekoracji w późnej fazie kultury Maruszy (T. Soroceanu 1984, s. 65, 71; 1991, tabl. 19: 15; I. Bóna 1975, s. 109; M. Sandor-Chicideanu, I. Chicideanu 1989, s. 24–32), zwłaszcza na cmentarzyskach w Szőreg i Deszk A (I. Bóna 1975, tabl. 92: 6; 93: 5, 10; 113: 12, 13; 114: 14). Tutaj zdobione w ten sposób są wyłącznie małe, cienkościenne amfory. Odosobnione znaleziska ceramiki z ornamentem turbanowatym pochodzą ze stanowisk położonych w Wojwodinie (I. Bóna 1975, tabl. 131: 2; T. Urban 1991, s. 102, 104, tabl. 22: 1–2). W tych wypadkach zarówno forma naczynia, jak i sposób jego dekoracji mają ściśle nawiązania w materiałach kultury Maruszy i mogą być uważane za importy z jej obszaru (I. Bóna 1975, s. 114).

W kulturach Otomani i Maruszy obok ornamentu turbanowatego pojawia się też motyw zdobniczy w postaci poziomych kanelurów na brzuścu (tabl. I, 4; I. Bóna 1975, tabl. 93: 1, 8, 18; 114: 16; 192: 1, 3; 177: 12). Granica pomiędzy oboma sposobami dekoracji jest płynna, występują one też na tych samych formach naczyń (dzbany i amforki), wydaje się więc, że można uznać je za jeden nurt w stylistyce zdobienia.

Po zaniku klasycznej fazy kultury Otomani ornament turbanowaty utrzymuje się dłużej w powstałych na jej podłożu

lokalnych ugrupowaniach: w kulturze Suciú de Sus (T. Bader 1978, tabl. XLIV: 3, 4; XLV: 3; 1979, s. 17–18, tabl. 1: 3, 4; 2: 3; E. A. Balahuri 2001, ryc. 70: 15, 22) i kulturze pilińskiej (T. Kemenczei 1984, tabl. XIV: 7) oraz grupach Cehăluț (T. Bader 1978, tabl. XXX: 6; I. Bejinariu 2001, tabl. VI: 1) i Hajdúbagos (T. Kovács 1970, tabl. 2: 13). We wszystkich wypadkach zdobione są w ten sposób małe misy lub kubki. Dekoracja turbanowata pojawia się też dość powszechnie w materiałach późnej fazy kultury Wietenberg, zwłaszcza w zachodniej części Siedmiogrodu (T. Soroceanu, A. Retegean 1981, ryc. 14: 4; N. G. O. Boroffka 1994, s. 206, 249, np. tabl. 8: 4, 7; 10: 2; 19: 2; 28: 1, 2).

Znacznie mniej charakterystyczny jest ornament węższych, ukośnych żłobków. Często spotykany jest on w kulturze Wietenberg, zwłaszcza w materiałach z jej młodszych etapów (tabl. I, 13; N. G. O. Boroffka 1994, s. 248). Za przejaw oddziaływania tej kultury uznaje się obecność tak zdobionych naczyń w późnej fazie kultury Maruszy (J. Szabó 1999, s. 19, 22–25, tabl. 36: 5, 51: C2). Motyw ukośnych kanelurów jest również powszechny w klasycznej fazie kultury Otomani (np. T. Bader 1978, tabl. XX: 10, 13–14, 16) oraz w powiązanych z nią grupach Cehăluț (ibidem, tabl. XXX: 5, 8), Hajdúbagos (T. Kovács 1970, tabl. 4: 16) i kulturze Suciú de Sus (np. T. Bader 1978, tabl. XLV: 4, 10, 15; 1979, tabl. 2: 4, 10, 15; 8: 1, 3; 10: 9). Zasadniczo terytorialny zasięg tego ornamentu jest za ograniczony do północnej części wielkiej Niziny Węgierskiej i Siedmiogrodu. Pojedynczo tak zdobiona ceramika może jednak występować na znacznie szerszym terytorium, czego przykładem są ornamentowane ukośnymi żłobkami naczynia z kultury Monteoru (np. M. Florescu, C. Buzdugan 1972, tabl. 12: 19) i kultury komarowskiej (I. K. Swiesznikow 1967, tabl. II: 12; VII: 11; VIII: 3; XII: 8).

Ostatnią grupę motywów zdobniczych opartych na technice kanelowania stanowią pojedyncze lub zwielokrotnione linie poziome, umieszczone na różnych partiach naczynia, na ogół w kompozycji z innymi rodzajami ornamentu. Ten typ zdobienia uznać należy za powszechny na całym omawianym obszarze i nie charakterystyczny dla żadnej z kultur (N. G. O. Boroffka 1994, s. 205). O lokalnej specyfice można mówić jedynie w wypadku kilku motywów. Należy do nich wspomniany już ornament szerokich kanelurów na brzuścu naczynia, spotykany w kulturach Maruszy i Otomani. W pierwszym z wymienionych ugrupowań występują też specyficzne kubki stożkowate, zdobione w dolnej partii lub na całej powierzchni poziomymi żłobkami (tabl. II: 2; I. Bóna 1975, tabl. 93: 11, 115: 9–10). Do odmiany zdobienia o małym zasięgu terytorialnym należy też motyw kanelurów pokrywających stopki naczyń, typowych dla grupy zachodnioserbkiej (M. Garašanin, D. Garašanin 1962, ryc. 9; M. Kosorić, D. Krstić 1988, tabl. VIII: 2, IX: 1, 5; X: 4).

Znacznie mniej charakterystyczny jest ornament w postaci poziomych kanelurów na szyjce naczynia. Motyw ten z zastosowaniem innych technik (np. linie ryte, stempelek) występuje w większości kultur epoki brązu. Uważa się jednak, że poziome, szerokie kanelury na szyjce są typowe zwłaszcza dla młodszego odcinka klasycznej fazy kultury Otomani i lokalnych grup powstałych na jej bazie (N. G. O. Boroffka 1999, s. 123). Charakterystyczne jest zastosowanie tego rodzaju dekoracji na niewielkich dzbanach (np. L. Olexa 1992, tabl. VI: 9–10; VII:

²⁰ Identyfikacja układu zdobienia jak omawiana grupa naczyń, przy nieco odmiennej formie posiada okaz z I warstwy tellu w Pecica (T. Soroceanu 1991, tabl. 28: 12).

7-8) i bogato zdobionych, specyficznych dla kultury Otomani naczyń wazowatych (tabl. I, 7; I. Bóna 1975, tabl. 137: 6; T. Bader 1978, tabl. XXVI: 9; V. Furmánek, V. Kruta 1995, ryc. 256-257).

Przytoczone wyżej zestawienie danych, jakkolwiek dość pobieżne i niekompletne, upoważnia do podjęcia próby podsumowania uwag dotyczących rozprzestrzenienia i zróżnicowania ceramiki zdobionej kanelurami w starszym okresie epoki brązu. Stwierdzić można, że jest już wówczas wykształcony pełen wachlarz motywów zdobniczych, który poza nielicznymi wyjątkami nie ulegnie zmianie w późniejszym okresie. Wśród przeanalizowanych typów ornamentu występują zarówno te, które ograniczone są do pojedynczych jednostek kulturowych, jak i takie, które występują na znacznie większym obszarze i nie stanowią elementu charakterystycznego zarówno z punktu widzenia zróżnicowania terytorialnego jak i chronologii.

Do drugiej grupy należy dekoracja pionowymi kanelurami, oraz rozmaite motywy oparte na poziomych żłobkach i otaczaniu kanelurami małych guzków. Te sposoby zdobienia występują w szeregu kultur położonych w dorzeczu Dunaju, pojedynczo pojawiają się też na obszarach sąsiednich, często w środowisku całkowicie odmiennym od tego, w którym spotyka się je najpowszechniej (np. w kulturze trzcinieckiej), jako

wynik oddziaływań z terenów zakarpaccich i zajętych przez kultury mogiłowe. Wydaje się przy tym, że genezy części tych motywów można upatrywać w przeżywaniu się starszej, być może jeszcze eneolitycznej tradycji w zdobieniu naczyń.

Znacznie bardziej istotne dla dalszych ustaleń są sposoby dekoracji specyficzne dla ograniczonego terenu lub przedziału chronologicznego. Wymienić trzeba tu zwłaszcza motyw turbanowaty, właściwy późnym fazom kultury Maruszy i kultury Otomani, który po zaniku obu tych ugrupowań utrzymuje się do początku środkowego brązu (BrD), w najmłodszej fazie kultury Wietenberg oraz w mieszanym środowisku kulturowym, powstałym na bazie kultury Otomani przy udziale innych, zwłaszcza mogiłowych elementów. Również z tym środowiskiem związane jest pojawienie się dekoracji w postaci żłobkowanych guzów wypchanych ze ścianek naczyń oraz nasilenie się zwyczaju zdobienia szyjek naczyń szerokimi, poziomymi kanelurami. Można zatem stwierdzić, że rejon genezy szeregu motywów ornamentacyjnych, szczególnie specyficznych dla ceramiki następnego okresu (BrD-HaA1) obejmuje wschodnią część Wielkiej Niziny Węgierskiej i Crișanę, sięgając na południu po północną część Banatu, a na wschodzie po położone nad Samoszem i Maruszą partie Siedmiogrodu.

3. CERAMIKA KANELOWANA W KOTLINIE KARPACKIEJ W ŚRODKOWYM OKRESIE EPOKI BRĄZU (BrD-HaA1)

U schyłku starszej epoki brązu w ceramice kultur z obszaru Kotliny Karpackiej występowało wiele motywów zdobniczych opartych na technice kanelowania. Nie dziwi zatem fakt, że ten typ dekoracji stał się na omawianym obszarze najbardziej charakterystycznym elementem stylistyki wytwórczości ceramicznej w następnym okresie.

W czasie tym – określanym w polskiej literaturze jako środkowy okres epoki brązu, a odpowiadającym fazom BrD-HaA1 według systemu chronologicznego wypracowanego dla strefy północnoalpejskiej, na terenie Kotliny Karpackiej wykształca się szereg nowych ugrupowań, wyrosłych ze skomplikowanej mozaiki kulturowej poprzedniego okresu (ryc. 2)²¹. Pomimo zróżnicowania podłoża kulturowego w omawianym okresie daje się zauważyć pewna unifikacja, zwłaszcza w dziedzinie wytwórczości ceramicznej. Zjawisko to, z jego najbardziej czytelnym przejawem, jakim jest upowszechnienie się motywów zdobniczych opartych na technice kanelowania, postrzegać można jako wynik procesu kulturowego zapoczątkowanego jeszcze u schyłku starszego okresu epoki brązu.

3.1. SYTUACJA KULTUROWA W KOTLINIE KARPACKIEJ W ŚRODKOWYM OKRESIE EPOKI BRĄZU

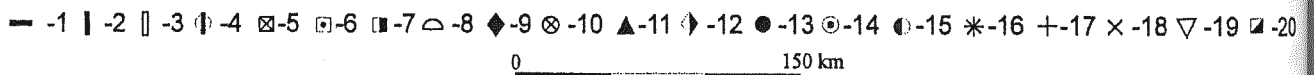
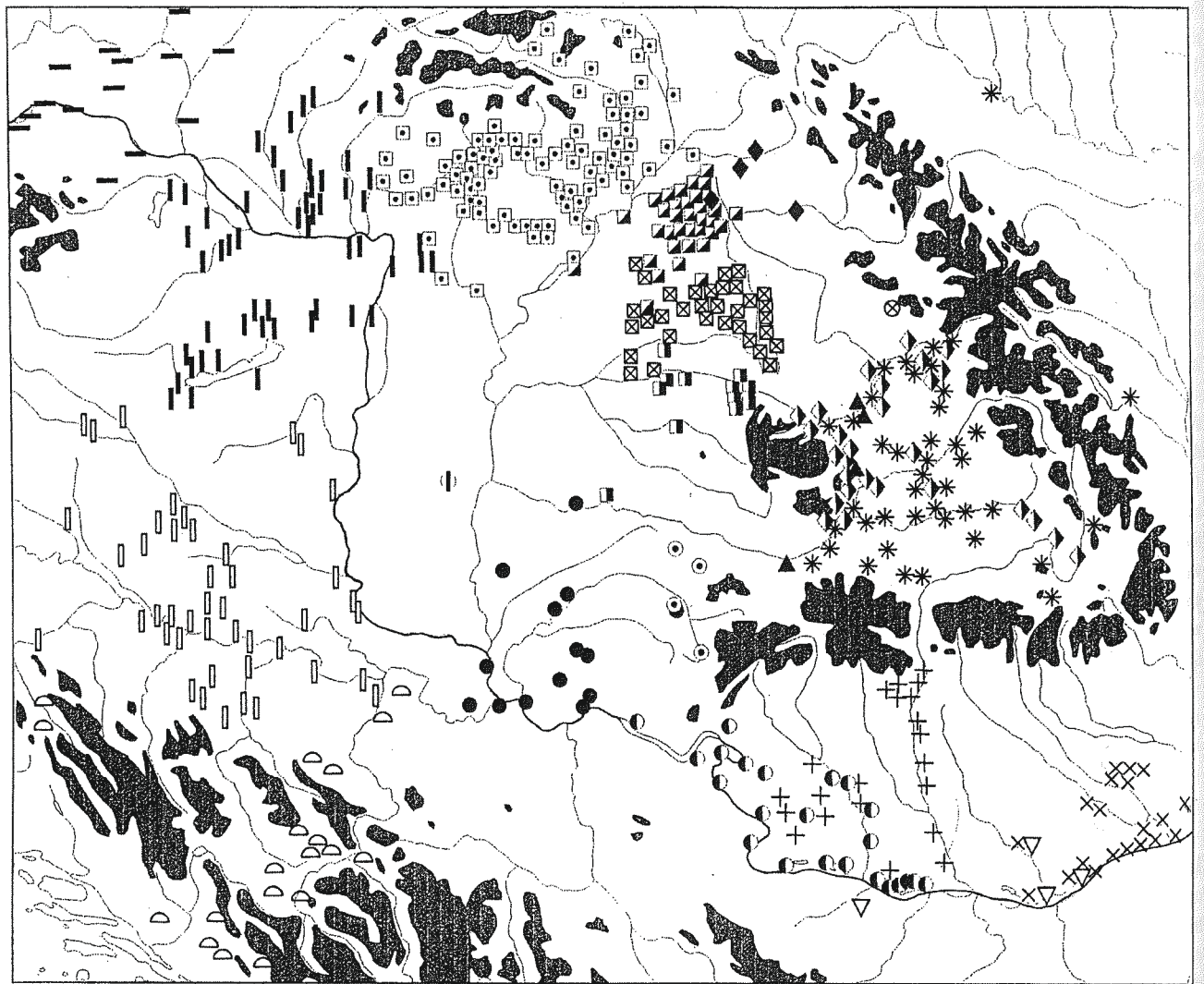
W fazie BrD we wschodniej części Kotliny Karpackiej rozwijają się nadal ugrupowania kontynuujące tradycję starszego okresu epoki brązu. Na terenie Crișany są to omówione już

wcześniej post-otomańskie grupy Cehăluț i Igrîța (C. Kacsó 1987, s. 72-75; 1995, s. 110-111; 1999, s. 92-101; I. Emödi 1980). Na zachód od nich, pomiędzy Cisă a Berettyó występują stanowiska (cmentarzyska popielnicowe i znaleziska ceramiki) związane z kulturą Berkesz-Demecser (T. Kovács 1967, ryc. 19; T. Kemenczei 1984, ryc. 1). Zdaniem T. Kovácsa (1967, s. 27-58) do powstania tego ugrupowania doszło na skutek nasunięcia się kultury mogiłowej (grupa Egyek) na kulturę Suciú de Sus, a następnie oddziaływań wschodnich, prawdopodobnie napływających ze strony kultury komarowskiej. Według T. Kemenczei (1984, s. 38-39) geneza kultury Berkesz-Demecser przedstawiała się następująco: po krótkotrwałym okresie współwystępowania obok siebie grup mogiłowych i kultury Suciú de Sus doszło do wykształcenia się synkretycznego ugrupowania. Decydującą rolę w jego powstaniu odegrały jednak oddziaływania ze strony ekspandującej do Siedmiogrodu kultury Noua²². Materiały kultury Berkesz-Demecser odnosi

(wymienionych w komentarzu do ryc. 1) rozwijających się od fazy BrB lub BrC. W przypadku środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych (grupa czakańska oraz faza Baierdorf-Lednice) uwzględniono tylko ważniejsze lub wyznaczające zasięg tego ugrupowania stanowiska. Z kultury Belegiš II wybrane zostały natomiast te stanowiska, na których wystąpiły zespoły z zabytkami metalowymi z fazy BrD, wzgl. BrD/HaA1 lub z ceramiką wykazującą cechy przejściowe pomiędzy kulturą Cruceni-Belegiš a kulturą Belegiš II.

²² Na temat znaczenia wschodnich elementów w metalurgii kultury Berkesz-Demecser sceptycznie wypowiedział się V. Furmánek. Badacz ten wyraził również wątpliwość co do samego terminu „kultura Berkesz-Demecser” i zasadności wyróżniania określanych przez to pojęcie znalezisk z kultury Suciú de Sus (V. Furmánek 1998, s. 262, 264-265).

²¹ Podobnie jak poprzednia mapa, również skartowanie odnoszące się do sytuacji kulturowej w fazie BrD wymaga omówienia. Na mapie uwzględniono – z niezmienionym zasięgiem – szereg ugrupowań

Ryc. 2. Sytuacja kulturowa w Kotlinie Karpackiej w fazie BrD i na przełomie BrD/HaA1. 1. Kultura welatycka (faza Baierdorf-Lednice). 2. Grupa czakańska. 3. Grupa Virovitica i stanowiska kultury pól popielnicowych z południowej Transdanubii. 4. Cmentarzysko w Csorva. 5. Grupy Hajdúbagos i Cehăluț. 6. Kultura pilińska. 7. Grupa Igrîța. 8. Kultura Glasinac. 9. Grupa Čomonin. 10. Cmentarzysko w Lăpuș. 11. Grupa Badeni III-Deva. 12. Kultura Wietenberg, faza D. 13. Kultura Belegiš II (wybrane stanowiska). 14. Grupa Balta Sărăta. 15. Grupa Bistreț-Ișalnița. 16. Cmentarzyska kultury Noua. 17. Kultura Verbicioara, faza IV-V. 18. Kultura Tei, faza IV-V. 19. Kultura Zimnicea-Plovdiv. 20. Kultura Berkesz-Demecser. Wykonano na podstawie skartowań zamieszczonych w następujących publikacjach: I. Androițoiu, V. Vasiliev 1993; A. Benac, B. Čovic 1956; N. G. O. Boroffka 1994; 1999; I. Chicideanu 1986; V. Furmanek 1977; F. Gogăltan 1999; C. Kascó 1999; T. Kovács 1967; 1970; S. Morinz 1978; J. Paulík 1963; E. Paték 1968; B. Teržan 1995, z uzupełnieniem autora.

Abb. 2. Kultursituation im Bereich des Karpatenbeckens in der Phase BrD und im Umbruch der Phasen BrD/HaA1. 1. Velatice-Kultur (Beierdorf-Lednice Phase). 2. Čaka-Gruppe. 3. Virovitica Gruppe und Fundstellen der Urnenfelder aus dem Süd-Transdanubia. 4. Grabrfeld in Csorva. 5. Hajdúbagos und Cehăluț Gruppe. 6. Piliyer Kultur. 7. Igrîța Gruppe. 8. Glasinac-Kultur. 9. Čomonin-Gruppe. 10. Graberfeld in Lăpuș. 11. Badeni III-Deva Gruppe. 12. Wietenberg Kultur, Phase D. 13. Belegiš II Kultur (ausgewählte Fundstellen). 14. Balta Sărăta Gruppe. 15. Bistreț Ișalnița Gruppe. 16. Graberfelden der Noua Kultur. 17. Verbicioara Kultur, Phase IV-V. 18. Tei-Kultur, Phase IV-V. 19. Zimenicea-Plovdiv Kultur. 20. Berkesz-Demecser Kultur. Vorbereitet anhand der Karten in folgenden Publikationen: I. Androițoiu, V. Vasiliev 1993; A. Benac, B. Čovic 1956; N. G. O. Boroffka 1994; 1999; I. Chicideanu 1986; V. Furmanek 1977; F. Gogăltan 1999; C. Kascó 1999; T. Kovács 1967; 1970; S. Morinz 1978; J. Paulík 1963; E. Paték 1968; B. Teržan 1995, mit den Ergänzungen des Autors.

Рис. 2. Культурная ситуация в Карпатской котловине в фазе BrD и на рубеже BrD/HaA1. 1. Велатицкая культура (фаза Baierdorf-Lednice). 2. Чаканская группа. 3. Группа Virovitica и памятники культуры полей погребений в южной Трансданубии. 4. Могилище в Csorva. 5. Группы Hajdúbagos и Cehăluț. 6. Пилинская культура. 7. Группа Igrîța. 8. Культура Glasinac. 9. Группа Чомонин. 10. Могилище в Lăpuș. 11. Группа Badeni III-Deva. 12. Культура Wietenberg, фаза D. 13. Культура Belegiš II (отдельные памятники). 14. Группа Balta Sărăta. 15. Группа Bistreț-Ișalnița. 16. Могилища культуры Noua. 17. Культура Verbicioara, фаза IV-V. 18. Культура Tei, фаза IV-V. 19. Культура Zimnicea-Plovdiv. 20. Культура Berkesz-Demecser. Выполнено на основании картографии, представленной в следующих публикациях: I. Androițoiu, V. Vasiliev 1993; A. Benac, B. Čovic 1956; N. G. O. Boroffka 1994; 1999; I. Chicideanu 1986; V. Furmanek 1977; F. Gogăltan 1999; C. Kascó 1999; T. Kovács 1967; 1970; S. Morinz 1978; J. Paulík 1963; E. Paték 1968; B. Teržan 1995 с дополнениями автора.

się zasadniczo do fazy BrD (T. Kovács 1967, s. 53–55), choć proponowano też, by przyjmować datowanie jego początku jeszcze w fazie BrC2 (H. G. Hüttel 1979, s. 46; T. Kemenczei 1984, s. 30–31)²³.

Obecność pojedynczych stanowisk z materiałami kultury Berkesz-Demecser na obszarze na południe od Debreczyna, a więc na terytorium zajęтым w starszym okresie epoki brązu przez grupę Hajdúbagos, interpretowana była jako przesłanka do przyjęcia zaniku drugiego z wymienionych ugrupowań przed początkiem BrD (T. Kovács 1970, s. 47; T. Kemenczei 1984, s. 31, 39). Kwesta ta pozostaje jednak dyskusyjna, zwłaszcza iż dopuszcza się dłuższe trwanie ugrupowań post-otomańskich (w tym grupy Hajdúbagos) do przełomu BrD/HaA1 i ich udział w formowaniu kultury Gáva (T. Kemenczei 1984, s. 61, 86; I. Némethi 1990, s. 53; C. Kacsó 1999, s. 101).

W zachodniej partii terenu zajętego w starszym okresie epoki brązu przez kulturę Suci de Sus – nie objętej w fazie BrD osadnictwem kultury Berkesz-Demecser – wyróżnia się grupę Lăpuș (C. Kacsó 1987, s. 74)²⁴. Jak dotąd jedynym stanowiskiem reprezentatywnym dla jej pierwszego etapu jest położone w kotlinie rzeki Lăpuș (dopływ górnego Samoszu) eponimiczne cmentarzysko kurhanowe (C. Kacsó 1975; 2001)²⁵. Materiały ceramiczne fazy Lăpuș I, których chronologia została określona przez przypadki współwystępowania z wyrobami metalowymi horyzontu skarbów Uriu-Ópályi (C. Kacsó 1975, s. 49–51; 1987, s. 74; 2001, s. 233–234; F. Gogáltan 2001, s. 197), wykazują jeszcze wyraźne powiązania z tradycją kultury Suci de Sus, stanowiąc jej bezpośrednią kontynuację (C. Kacsó 1975, s. 59, 68; 1987, s. 74; 2001, s. 241).

Na północ od terenu zajętego w początkach środkowego okresu epoki brązu przez grupę Lăpuș – nad górną Cisą i nad Latoricą – występują w fazie BrD pojedyncze cmentarzyska kurhanowe z grobami ciałopalnymi, określane jako grupa Čomonin (J. V. Kobaľ 1996; 2000, s. 16, 20). Wśród materiałów tego ugrupowania znajduje się zdobiona motywami spiralnymi ceramika (F. M. Potušnjak 1958, s. 76, tabl. XLV: 1), która posiada nawiązania wśród znalezisk z cmentarzyska w Lăpuș.

Nie całkiem jasna jest sytuacja kulturowa w środkowym okresie epoki brązu na Wyżynie Transylwańskiej. Jak wspomniano wcześniej badacze rumuńscy dopuszczają datowanie najmłodszej fazy kultury Wietenberg (faza D w periodyzacji N. G. O. Boroffki) na BrD (K. Horedt 1967a, s. 6–10; T. Sorocceanu, A. Retegan 1981, s. 201–207; N. G. O. Boroffka 1994, s. 287–298; H. Ciugudean 1999, s. 130)²⁶. W tym czasie zasięg

²³ Poświadczono jest występowanie ceramiki grupy Berkesz-Demecser w skarbach wyrobów metalowych serii Ópályi (A. Mozsolics 1973, s. 111–112; T. Kemenczei 1984, s. 30), datowanych od fazy BrC2 (por. dalej).

²⁴ Zdaniem C. Kacsó (1987, s. 73–75; 1999, s. 101; 2004, s. 339) dopuszcza można datowanie niektórych stanowisk kultury Suci de Sus – w zachodniej części zajętego przez nią obszaru – jeszcze na fazę BrD; zwłaszcza że zasięg tego ugrupowania i powstałej na jego zachodnich peryferiach kultury Berkesz-Demecser pokrywa się tylko częściowo.

²⁵ Według C. Kacsó (2004, s. 331) materiały nawiązujące do późnej fazy nekropoli w Lăpuș wystąpiły też na cmentarzyskach w Suci de Jos i Suci de Sus-Troian.

²⁶ Potwierdzają to obserwacje dokonane podczas prac na wspomnianym już osiedlu tellowym w Kastanas w Macedonii. Ceramika

kultury Wietenberg ograniczony zostaje do kilku enklaw w północnej, zachodniej i południowo-wschodniej części Siedmiogrodu (N. G. O. Boroffka 1994, s. 254, mapa 58). Spowodowane jest to przez rozprzestrzenienie się – w ciągu fazy BrC – kultury Suci de Sus w północnej, a kultury Noua w centralnej i wschodniej Transylwanii (np. C. Kacsó 1987, s. 70; T. Sorocceanu, A. Retegan 1981, s. 201–207; I. Androitoiu, V. Vasiliev 1993, ryc. 1). Nowy element kulturowy pojawia się również w południowo-zachodniej części zasięgu kultury Wietenberg (na południe od Gór Bihorskich), gdzie w wyniku oddziaływań ugrupowań post-otomańskich wykształca się wspomniana już grupa Badeni III-Deva (M. Rotea 1994, s. 56).

Uważa się, że materiały z szeregu środkowobrazowych stanowisk z centralnej Transylwanii świadczą o istnieniu bezpośrednich kontaktów pomiędzy kulturą Noua i kulturą Wietenberg (np. I. Androitoiu, V. Vasiliev 1993, s. 128, 134; N. G. O. Boroffka 1994, s. 254, 287–288; H. Ciugudean 1994a, s. 25; 1999, s. 129–130; F. Gogáltan 2001, s. 197–199). Zdaniem F. Gogáltana (2001, s. 198–199) można dopuszczać dłuższe trwanie tak rozumianego synkretycznego ugrupowania do czasu pojawienia się w centralnym Siedmiogrodzie zespołów w typie „trackiego Halsztatu” (tzw. grupa Reci-Mediaș), tj. przynajmniej do fazy HaA2.

W północnej części Wielkiej Niziny Węgierskiej i w południowo-wschodniej Słowacji, w fazie BrD rozwija się nadal kultura pilińska. Początek środkowego brązu stanowi jednak istotną cezurę w periodyzacji tego ugrupowania. Rozpoczynając się wówczas jego młodszą fazę charakteryzuje występowanie nowych form wyrobów metalowych, wyraźne zmiany w stylistyce ceramiki (E. Jilková 1961, s. 93–94; T. Kemenczei 1967, s. 283; 1984, s. 17–19; V. Furmánek 1977, s. 328) oraz przekształcenia obrządku pogrzebowego (V. Furmánek 1977, s. 328–329, 335–337; T. Kemenczei 1984, s. 15). Zwiększa się również zasięg omawianej kultury – związane z nią stanowiska pojawiają się w nieobjętej dotąd osadnictwem strefie górskiej (T. Kemenczei 1984, s. 13).

Ugrupowania o tradycji starszej epoki brązu występują też w fazie BrD na południowych obrzeżach Kotliny Karpackiej. W materiałach pochodzących z młodszych faz cmentarzysk kultury Cruceni-Belegiš oraz z zachodniego wariantu kultury Dubovac-Cirna (grupa Dubovac-Žuto Brdo) daje się zauważyć wyraźna zmiana w stylistyce wytwórczości ceramicznej. Niezależnie od dyskusji (wyłącznie zresztą terminologicznej), czy zespoły te zaliczać do młodszej, drugiej fazy kultury Cruceni-Belegiš (K. Horedt 1967a, s. 17–18; O. Radu 1973, s. 506–507; M. Gumă 1995, s. 100–101), czy do starszej fazy nowego ugrupowania – kultury Belegiš II-Gáva (np. N. Tasić 1988, s. 51–52; P. Medović 1989; L. Bukvić 2000) nie budzi wątpliwości ich związek z formowaniem się właściwego dla wschodniej części Kotliny Karpackiej nurtu stylistycznego określanego jako „tracki Halsztat”.

Na stanowiskach położonych w rejonie Żelaznych Wrót w fazie BrD występują jeszcze materiały, uważane za reprezentatywne dla najmłodszej fazy grupy Dubovac-Cirna (N. Radojić

wykonana w stylistyce właściwej dla kultury Wietenberg występuje tu w kontekście pozwalającym synchronizować ją z fazą PH IIIB w strefie egejskiej, to znaczy z 2 poł. XIV i XIII w. przed Chr. (A. Hochstetter 1982, s. 109–110).

1986, s. 134; D. Krstić 1986, s. 151; M. Gumă 1995, s. 101–102). Na terenie południowo-zachodniej Oltenii i północno-zachodniej Bułgarii odpowiadają im zespoły zaliczane do grupy Bistret-Işalnița (G. I. Georgiev 1982, s. 192–198; I. Chicideanu 1986, s. 42–47; N. G. O. Boroffka 1994, s. 113; T. Şalganova 1994, s. 190; M. Gumă 1995, s. 101; I. Motzoi-Chicideanu 2001, s. 218–221), powiązane genetycznie z grupą Dubovac-Cirna, lecz reprezentujące jednocześnie etap kształtowania się nowej stylistyki „halsztackiej”. Na wschód od zajmowanego przez nie terytorium, w północno-wschodniej Oltenii dochodzi – w trakcie środkowego okresu epoki brązu – do przekształcenia kultury Verbicioara (faza V) w ugrupowanie określane jako faza Gavora, również wykazujące związki z nurtem „traciego Halsztatu” (G. I. Petre 1980, s. 138–139, 141).

Faza BrD, a ściślej jej początek, stanowi ostatni etap rozwoju kultury mogiłowej. Na ten okres datowane są najmłodsze zespoły z cmentarzyska w Tápé. Zdaniem O. Trogmayera (1975, s. 155, 157) koniec użytkowania tej nekropoli i innych powiązanych z nią stanowisk wyznacza pojawienie się nowych, zachodnich wpływów, których przejawem jest zwłaszcza dominacja ciałopalnego obrządku pogrzebowego. W wyniku tych oddziaływań w południowej części Wielkiej Niziny Węgierskiej rozpoczyna się rozwój grupy Csorva (O. Trogmayer 1963, s. 115–122), do której obok eponimicznego cmentarzyska (obecnie Ruzsa, kom. Csongrád) zalicza się też szereg innych stanowisk, rozproszonych między Dunajem a ujściem Cisy (ibidem, s. 115)²⁷. Na uformowanie się grupy Csorva – obok zasadniczej roli nowego prądu kulturowego związanego z upowszechnieniem się w ciągu fazy BrD ugrupowań w typie pól popielnicowych – miały złożyć się również dwie inne tradycje. Pierwsza z nich – wyraźnie widoczna w materiale ceramicznym – reprezentowana jest przez miejscowy element mogiłowy, druga zaś – manifestująca się obecnością tzw. waz typu proto-Villanova – ma być wynikiem oddziaływań z terenu Wojwodiny (O. Trogmayer 1963, s. 104–106, 120, 122; G. V. Szabó 1996, s. 53–54, tabl. 46, 51–54). Wśród materiałów z cmentarzyska w Ruzsa wystąpiły też formy ceramiki nawiązujące do znalezisk grupy Vâl, zajmującej w młodszym okresie epoki brązu północno-wschodnią Transdanubię. Świadczyć mogą one o trwaniu osadnictwa grupy Csorva jeszcze w fazach HaA2–HaB (O. Trogmayer 1963, s. 122)²⁸.

Zachodnia część Kotliny Karpackiej zajęta jest w środkowym okresie epoki brązu przez środkowodunajską kulturę pól popielnicowych. Uważa się obecnie, że punkt wyjścia do jej uformowania stanowią materiały wykazujące cechy przejściowe pomiędzy kulturą mogiłową, a kulturą w typie pól po-

²⁷ T. Kemenczei (1975, s. 54–56) przy omawianiu tej grupy zwracał uwagę, że większość zaliczanych do niej stanowisk to pojedyncze znaleziska ceramiki, a przynależność kulturowa innych, jak Pecica, jud. Arad, jest dyskusyjna. Jednocześnie autor ten zwracał uwagę na obecność nawiązań do grupy Csorva w materiałach z położonych nad środkową Cisą stanowisk w Gelej, Tiszabó i Mezöcsát (T. Kemenczei 1975, s. 54–56; 1989, s. 92). Odkrycie kilku dalszych stanowisk, które należy wiązać z tym ugrupowaniem przyniosły nowsze badania (G. V. Szabó 1996).

²⁸ Odmiennego zdania w kwestii datowania tej grupy ceramiki był T. Kemenczei (1975, s. 62). Uważał on, że reprezentuje ona odrębny nurt stylistyczny w stosunku do pozostałych materiałów, jest jednak im współczesna, to znaczy pochodzi z fazy BrD i 1. poł. HaA.

pielnicowych. Na obszarze południowych Moraw i zachodniej Słowacji (po Małe Karpaty na wschodzie) reprezentowane są one przez horyzont Blučina-Kopčany. Na podstawie analizy zabytków pochodzących z ważniejszych stanowisk zaliczanych do tej fazy (M. Pichlerová 1966; E. Studeniková 1978, s. 24–27, 37; J. Říhový 1982, s. 33, tabl. 35–61) ustalono, że przejście od środkowodunajskiej kultury mogiłowej do następującej po niej kultury welatyckiej miało stopniowy przebieg, a podkreślane w starszych pracach oddziaływanie kultury łużyckiej (por. M. Lochner 1986, s. 274–278, tam wcześniejsza literatura) nie odgrywały w tym procesie większej roli (J. Říhový 1982, s. 88, 96). Znaleziska wyrobów metalowych z Blučiny pozwalają synchronizować omawiany horyzont z grupą Riegsee i młodszym etapem fazy Peschiera (ibidem, s. 92) co odpowiada fazie BrD w chronologii południowoniemieckiej (H. Müller-Karpe 1959, s. 183–186, ryc. 64).

Na wschód od Wagu znaleziska w typie fazy przejściowej reprezentowane są przez horyzont przedczakański. Zdaniem Josefa Paulíka (1963, s. 315–317) – twórcy tego pojęcia – należą do niego mają materiały o stylistyce właściwej młodszemu odcinkowi kultury mogiłowej (zarówno w typie środkowodunajskim jak i karpackim) wykazujące jednak pewne cechy, które rozwiną się później w kulturze czakańskiej. Trudno jednak wskazać konkretne stanowiska ilustrujące ten proces, stąd wyróżnianie horyzontu przedczakańskiego wciąż opiera się przede wszystkim na hipotetycznych przesłankach (M. Novotná 1995, s. 374).

Stanowiska przeżywające się do początku środkowego okresu epoki brązu kultury mogiłowej występują też w północnej Transdanubii, przede wszystkim na terenie Lasu Bańkowskiego (F. Kószegi 1960, s. 137–144; 1988, s. 58–59; E. Paték 1968, s. 28–29, 31–32, 37, 45; T. Kemenczei 1989a; Jankovits 1992, s. 76–77). Dla datowania tych materiałów szczególne znaczenie mają cmentarzyska kurhanowe z grobami ciałopalnymi, a sporadycznie też szkieletowymi (Csabrendek, kom. Veszprém), posiadającymi konstrukcje kamienne. Z zespołów tych pochodzą znaleziska wyrobów metalowych i ceramiki z analogiami w fazie Peschiera i horyzoncie Blučina-Kopčany (F. Kószegi 1960, s. 137–142; 1988, s. 58–59; E. Paték 1968, s. 28–29; K. Jankovits 1992a).

Materiały z przełomu starszego i środkowego okresu epoki brązu, występujące na rozległym obszarze zachodniej Słowacji i północnej Chorwacji określa się jako grupa Virovitica (K. Vinski-Gasparini 1973, s. 37–63). Ugrupowanie to – zaliczane już do wczesnej fazy kultury pól popielnicowych – znane jest głównie z cmentarzysk popielnicowych (np. K. Vinski-Gasparini 1973, s. 37–44; N. Majnarić-Pandžić 1998), choć rozpoznane zostały również reprezentujące je osady. Tradycyjnie znaleziska grupy Virovitica datowane są na fazy BrC–BrD (K. Vinski-Gasparini 1973, s. 21, 37), proponuje się jednak również szersze ramy czasowe – od fazy BrB2(C1) do HaA1 (B. Teržan 1995, s. 325, 327). Do materiałów tego ugrupowania nawiązują też pojedyncze stanowiska z południowo-zachodniej Transdanubii (S. Honti 1993; L. Horváth 1994).

Z horyzontem Blučina-Kopčany zązębą się czasowo początek datowanej na BrD i BrD/HaA1 kultury czakańskiej (J. Říhový 1982, s. 82; M. Novotná 1995, s. 378). Związane z nią stanowiska grupują się zwłaszcza w zachodniej Słowacji,

nad dolnym Wagiem, Nitřą i Hronem, na wschodzie sięgając po Ipolę a na zachodzie dochodząc do Małych Karpat (J. Paulík 1963, s. 297–306) i okolic Bratysławy (V. Plachá, J. Paulík 2000). Do kultury czakańskiej zalicza się też znaleziska z Burgenlandu (tu także jako grupa Siegendorf – E. Paték 1968, s. 35; H. Helgert 1995, s. 209; M. Kaus 1994; 2003), oraz pojedyncze stanowiska leżące już na lewym brzegu Dunaju, w rejonie ujścia Ipoli (F. Kószegi 1960, s. 146–149, 155–167; J. Paulík 1963, s. 307; T. Kemenczei 1975, s. 49–54). Według J. Paulíka (1963, s. 307–308) do grupy czakańskiej należą też cmentarzyska przeżywającej się kultury mogiłowej z rejonu Lasu Bakońskiego. Wskazuje się, na związki pomiędzy tymi ugrupowaniami w zakresie niektórych form ceramiki – zwłaszcza zdobionej ukośnymi kanelurami (T. Kemenczei 1989a, s. 224–225). Mniej przekonujące jest natomiast wiązanie z grupą czakańską materiałów z położonego nad Cisą cmentarzyska w Gelej, kom. Borsod-Abaúj-Zemplén (T. Kemenczei 1975, s. 56–61), oraz ze stanowisk południowopanońskich (F. Kószegi 1960, s. 150–153, 155; E. Paték 1968, s. 53, 58–60; J. Paulík 1963, s. 307).

W ciągu fazy BrD, a więc w czasie, gdy rozwija się już grupa czakańska, na bazie przejściowego horyzontu Blučina–Kopčany dochodzi do uformowania się kultury welatyckiej²⁹. Jej wczesny etap, określane jako faza Baierdorf-Lednice, datowany był dawniej wspólnie z fazą Riegsee, tj. na fazę BrD (H. Müller-Karpe 1959, s. 101–105). Obecnie przyjmuje się jednak chronologię zaproponowaną przez J. Řihovskiego, który umieszczał znaleziska grupy Baierdorf-Lednice na przełomie fazy BrD i HaA1 (J. Řihovský 1961, s. 249–251; M. Lochner 1986, s. 271–273, 279; 1991, s. 163, 170).

Zasięg występowania materiałów fazy Baierdorf-Lednice od północy ograniczony jest rzeką Dyja, a na południu nieznacznie tylko przechodzi na prawy brzeg Dunaju. Pojedyncze stanowiska z tego etapu występują też dalej na północy, w rejonie Brna (J. Řihovský 1961, s. 215, 240–248) i na wschodzie, gdzie sięgają po Małe Karpaty (E. Studeniková 1978, s. 27–37)³⁰.

Ceramika charakterystyczna dla wczesnej fazy kultury welatyckiej występuje też na cmentarzyskach (np. Zagreb-Vrapče) i osadach położonych w południowo-zachodniej Transdanubii, zachodniej Sławonii i północnej Chorwacji (K. Vinski-Gasparini 1973, s. 37, 70–76, tabl. 21–25; S. Honti 1993, s. 147–149, 155; L. Horváth 1994, s. 221, ryc. 14; J. Šimić 1994, s. 200, ryc. 6; 7; S. Vrdojlik 1994; I. Pavišić 2003, s. 33–34). Materiały te interpretuje się jako efekt zmieszania napływowej ludności środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych z miejscowym podłożem reprezentowanym przez grupę Virovitica (K. Vinski-Gasparini 1973, s. 125).

W trakcie fazy HaA1 rozpoczyna się środkowy etap kultury welatyckiej, określane jako faza Velatice-Očkov, który trwa

²⁹ Obszerne uwagi dotyczące historii badań nad chronologią i genezą wczesnej fazy środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych zamieścili w swoich opracowaniach Jiří Řihovský (1982, s. 4–7) i Michaela Lochner (1986, s. 274–279). Zagadnienie chronologii wczesnej fazy tego ugrupowania zostanie też poruszone w dalszej części artykułu.

³⁰ Niejasna jest sytuacja kulturowa panująca w tym czasie między Małymi Karpatami a Wagiem. Zdaniem M. Novotnej (1991, s. 51) obszar ten pozostawać mógł w dużej mierze nieziasiedlony lub stanowić strefę przenikania się kultury welatyckiej i czakańskiej.

następnie do początku HaA2 (J. Řihovský, 1958, s. 116; 1966, s. 461; 1967, s. 30). W tym czasie omawiane ugrupowanie rozszerza swój zasięg, przede wszystkim na teren południowo-zachodniej Słowacji, gdzie reprezentowane jest zwłaszcza przez okazały grób z Očkova, okr. Trenčín (J. Paulík 1962) i najstarsze zespoły z cmentarzyska w Chotínie, okr. Hurbanovo, st. 2 (M. Dušek 1957, s. 83–96; M. Novotná 1991, s. 52–53). Z pojawieniem się materiałów w typie welatyckim na wschód od dolnego Wagu związane jest zagadnienie tzw. karpackiej kultury welatyckiej. Ugrupowanie to miało powstać w ciągu fazy HaA, w wyniku oddziaływań z terenu Moraw i Dolnej Austrii na obszar zajęty przez grupę czakańską. Wydzielona jednostka taksonomiczna nawiązywała zatem do zachodniej kultury welatyckiej, równocześnie jednak stanowiąc bezpośrednią kontynuację grupy czakańskiej, a w konsekwencji także karpackiej kultury mogiłowej (J. Paulík 1963, s. 320–326; 1965, s. 163). Na zachodnich obrzeżach grupy czakańskiej występujące od HaA materiały kultury welatyckiej interpretowano natomiast jako przejaw dalszego rozwoju miejscowej tradycji środkowodunajskiej kultury mogiłowej. Autochtoniczna ludność reprezentowana w początkach środkowego brązu przez znaleziska horyzontu Blučina-Kopčany miała tu przetrwać okres zdominowania przez etnicznie obcą grupę czakańską, a po jej upadku rozwijać się nadal rytmem analogicznym do obszaru Moraw i dolnej Austrii (V. Plachá, J. Paulík 2000, s. 39). Odmienne zjawisko pojawienia się zespołów kultury welatyckiej na wschód od Wagu interpretowała Maria Novotná (1991). Jej zdaniem po zaniku grupy czakańskiej w początku HaA nastąpiła z zachodu ekspansja obcego elementu w postaci materiałów fazy Velatice-Očkov. Ewentualna miejscowa tradycja widoczna jest według M. Novotnej wyłącznie w niektórych cechach obrządku pogrzebowego na cmentarzysku w Chotín (ibidem, s. 53)³¹.

Streszczając powyższe uwagi odnoszące się do środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych należy zaznaczyć, że podstawę do jej uformowania stanowią materiały przejściowe reprezentowane przez horyzont Blučina-Kopčany na południowych Morawach i Zahoriu (obszar między Morawą a Małymi Karpatami), horyzont przedczakański między dolnym Wagiem a Ipolą oraz zespoły późnej kultury mogiłowej w północnej

³¹ Ilość stanowisk kultury welatyckiej na obszarze zachodniej Słowacji przedstawia się stosunkowo skromnie zwłaszcza, gdy zestawia się ją z gęstą siecią osadniczą kultury czakańskiej. Jeszcze wyraźniejsze znamiona kryzysu dostrzec można na przełomie faz HaA i HaB. Stanowiska następującej po kulturze welatyckiej kultury podolskiej ograniczone są na Słowacji i w poł.-wsch. Morawach do pojedynczych enklaw, jednocześnie z północy na dawne terytorium środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych ekspanduje z północy kultura łużycka. Zdaniem niektórych badaczy (np. P. Romsauer, L. Veliačik 1987, s. 302–303) przyczyn tego procesu należy szukać w niekorzystnych dla osiadłej ludności zmianach klimatycznych (osuszenie pokrytych czarnoziemem terenów naddunajskich). Odnosząc się do przytoczonych powyżej ustaleń dotyczących kultury welatyckiej na Słowacji należy zwrócić uwagę, że dostępne obecnie zestawienie stanowisk środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych (L. Veliačik, P. Romsauer 1994) oraz fakt datowania części stanowisk kultury czakańskiej już na fazę HaA1, stawiają pod znakiem zapytania chronologiczne następstwo tych ugrupowań. Należy brać pod uwagę możliwość, że na początku fazy HaA kultura welatycka i czakańska rozwijały się obok siebie, zajmując odmienne strefy środowiskowe.

Transdanubii. Najwcześniej powstałym ugrupowaniem należącym do środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych jest grupa czakańska z zachodniej Słowacji, północno-zachodnich Węgier i Burgenlandu, częściowo współczesna jeszcze horyzontowi Blučina-Kopčany. Nieco później, ale jeszcze przed końcem BrD formuje się starsza faza kultury welatyckiej (Baierdorf-Lednice) zajmująca południowe Morawy, Zahorie i Dolną Austrię.

Proces przekształceń kulturowych w początkach HaA obejmuje nie tylko środkowodunajską kulturę pół popielnicowych, lecz także – i to w znacznie bardziej radykalny sposób – również wschodnią część Kotliny Karpackiej. W północnej partii Wielkiej Niziny Węgierskiej i w południowej Słowacji kończy się wówczas rozwój kultury pilińskiej. Na jej wschodnich obrzeżach pojawiają się stanowiska kultury Gáva (T. Kemenczei 1984, s. 56–61) a na obszarze Średniogórza Północnego, między Hornadem a Ipolą, oraz w przyległych partiach południowej Słowacji kształtuje się kultura kyjatycka (ibidem, s. 40; V. Furmánek 1987, s. 321). Początek drugiego z wymienionych ugrupowań datowany jest na fazę HaA1 (T. Kemenczei 1984, s. 56) lub przełom HaA1/A2 (V. Furmánek 1982, s. 117; V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vldár 1991, s. 148). Według opinii V. Furmánka dla początku okresu HaA reprezentatywne są materiały w typie przejściowym, określane jako mieszany horyzont pilińsko-kyjatycki (V. Furmánek 1977, s. 329; 1982; V. Furmánek, K. Marková 2001, s. 108). Niezależnie od rozbieżności terminologicznych zgodnie zwraca się uwagę, iż w ukształtowaniu kultury kyjatyckiej dominującą rolę odgrywa tradycja kultury pilińskiej, widoczna tak w wytwórczości ceramicznej (T. Kemenczei 1984, s. 43, 47) jak i w dziedzinie obrządku pogrzebowego (groby w konstrukcjach kamiennych – V. Furmánek 1982, s. 109; 1987, s. 321). Pewne znaczenie w jej uformowaniu przypisuje się też oddziaływaniom kultury łużyckiej, kultury Gáva i kultury pół popielnicowych z Transdanubii (T. Kemenczei 1984, s. 43–47; 56–57; V. Furmánek 1982, s. 113–114; 1987, s. 322).

Przełom kulturowy w początkach HaA najwyraźniej zaznacza się na terenie północno-wschodniej części Wielkiej Niziny Węgierskiej i Crișany, a więc na obszarze zajęтым dotąd przez kulturę Berkesz-Demecser i ugrupowania post-otomańskie (Hajdúbagos, Cehăluț, Igrîța). Od fazy HaA1 pojawiają się tu stanowiska osadowe z ceramiką wczesnej fazy kultury Gáva³². Jednoznaczne ustalenie zasięgu tego ugrupowania nie jest możliwe zwłaszcza, iż zmienia się on znacznie w jego poszczególnych fazach rozwojowych. Na ogół utożsamia się z nim obszar występowania pewnych charakterystycznych dla tej jednostki form ceramiki, zwłaszcza niektórych odmian tzw. waz typu proto- lub pseudo-Villanova (A. László 1973, s. 605; T. Kemenczei 1982, s. 275). Materiały wczesnej fazy kultury Gáva występują na prawym brzegu Cisy, pomiędzy dolnym odcinkiem rzeki Zagyva a ujściem Latoricy do Bodrogu, oraz na lewym brzegu Samoszu, zwłaszcza w północnej Crișanie. Pojedyncze znaleziska ceramiki w typie Gáva sięgają na Ukrainę

³² Zestawienie starszej literatury i poglądów dotyczących genezy, chronologii i terytorialnego zróżnicowania kultury Gáva zamieścił w swoim opracowaniu późnego brązu w północno-wschodnich Węgrzech T. Kemenczei (1984, s. 58–60). Tutaj przytoczone zostaną tylko wybrane ustalenia.

Zakarpacą i do południowej Crișany, a być może występują również na północ od Beskidu Niskiego (S. Demeterová 1986, ryc. 1; M. Gedl 1998, s. 141–145; T. Kemenczei 1984, ryc. 4; V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár 1991, s. 150–152; I. V. Kobal' 1992, ryc. 1; A. László 1973, ryc. 1; I. Némethi 1990, ryc. 18; G. I. Smirnova 1974, ryc. 1).

Nad górnym Samoszem (w kotlinie rzeki Lăpuș) w fazie HaA1 funkcjonuje nadal cmentarzysko kurhanowe w Lăpuș (C. Kacsó 1975; 1987, s. 74; 2001, s. 237–238). Materiały z młodziej fazy tej nekropoli wykazują ścisłe związki z ceramiką typową dla wczesnego etapu kultury Gáva (C. Kacsó 1975, s. 62; 2001, s. 241), mimo to proponuje się, by utrzymywać w tym okresie pojęcie „grupa Lăpuș” obejmującej obok eponimicznego cmentarzyska także kilka dalszych stanowisk z północnej Rumunii i Ukrainy Zakarpackiej (C. Kacsó 1987, s. 74–75; 1990; 2001, s. 237, 241; I. Motzoi-Chicideanu, G. Iuga 1995, s. 157).

W fazie HaA2, gdy rozpoczyna się młodsza faza kultury Gáva (T. Kemenczei 1984, s. 65, 86; S. Demeterová 1986, s. 114), typowa dla niej ceramika pojawia się również na osiedlach położonych nad górnym Dniestrem (Mahala, Holihradu), w północnej Mołdawii (Grănicești) oraz nad dolną Cisą i w centralnym Siedmiogrodzie (Cernatu, Reci, Mediaș), gdzie postrzega się ją jako wynik oddziaływań z obszarów nadciazańskich na miejscowe podłoże (I. Nestor, E. Zacharia 1961; E. Zacharia 1965; Z. Székely 1966; G. I. Smirnova 1974; 1993, s. 93; A. László 1976; 1994, s. 186–197; T. Kemenczei 1984, s. 60, 62; G. V. Szabó 1996, s. 54–56; C. Pankau 2004).

Wciąż dyskusyjna pozostaje kwestia genezy stylistyki ceramicznej kultury Gáva. Zwraca się uwagę na związek, zarówno zasobu form naczyń, jak i ich zdobienia, z miejscowym podłożem kulturowym ze starszej epoki brązu, zwłaszcza z kulturą Otomani, grupami post-otomańskimi i kulturą mogiłową oraz z kulturą Berkesz-Demecser z fazy BrD (np. J. Paulík 1963, s. 318–319; A. László 1973, s. 608). Jak wykazał N. G. O. Borofka (1999, s. 123–124) takie rodzaje zdobienia, jak kanelowane guzy, czy poziome żłobki – spotykane szczególnie w ugrupowaniach post-otomańskich – mogły stanowić punkt wyjścia do stylistyki „trackiego Halsztatu”. Obserwacje te mogą potwierdzać znane z północnej Crișany przypadki współwystępowania na tych samych stanowiskach materiałów grupy Cehăluț i wczesnej fazy kultury Gáva (I. Némethi 1990, s. 53). Według T. Kemenczei uformowanie się kultury Gáva jedynie w nieznanym stopniu jest efektem rozwoju miejscowego podłoża (1984, s. 61, 86). Kluczową rolę odegrać miał tutaj proces przekształceń obejmujący całą Kotlinę Karpacką a zapoczątkowany w grupie Csorva. Tu najwcześniej miała pojawić się ceramika dekorowana ornamentem turbanowatym i facetowaniem, która następnie – w wyniku oddziaływań grupy Csorva – trafiła do położonych dalej na północ grup środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych oraz na teren Banatu, gdzie doszło w efekcie do wykształcenia się kultury Belegiš II. Na przełomie fazy BrD/HaA1 miało dojść do wędrówki ludności kultury Belegiš II na północ (jej śladem mają być skarby horyzontu Uriu-Ópályi), na obszar zajęty przez kulturę Berkesz-Demecser. W wyniku przemieszania się elementów obu ugrupowań doszło następnie do powstania kultury Gáva (T. Kemenczei 1975, s. 46–47; 1982, s. 276–277; 1984, s. 31, 39, 61, 86; także G. Kossack 1996, s. 307–308). Na marginesie koncepcji T. Kemenczei odnieść

można się do poglądu niektórych badaczy słowackich (J. Paulík 1963, s. 318–319; M. Novotná 1995, s. 375) o istotnej roli kultury Gáva w powstaniu kultury czakańskiej. Ten kierunek wpływów wyklucza wcześniejsza pozycja chronologiczna materiałów grupy czakańskiej (BrD) w stosunku do pierwszej fazy kultury Gáva (HaA1). Zdaniem T. Kemenczei (1975, s. 46–47) nie można natomiast wykluczyć, iż w początkach środkowego brązu zachodził odwrotny proces, to znaczy miały miejsce istotne oddziaływania środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych na obszar formowania się kultury Gáva.

Ceramika w typie „trackiego Halsztatu” pojawia się – już w początkach środkowego okresu epoki brązu – na południowych obrzeżach Kotliny Karpackiej. Jak wspomniano wcześniej, w fazie BrD dochodzi do wyraźnej zmiany stylistyki wytwórczości ceramicznej kultury Belegiš, zaznaczyć trzeba jednak przy tym, że pozostałe cechy tego ugrupowania, jak obecność płaskich cmentarzysk popielnicowych (np. M. Gumă 1995, s. 100–101) lub osadnictwo na osiedlach obronnych (N. Tasić 1962; 1988, s. 51–53; M. Roeder 1991; S. Forenbaheer 1994, s. 58) pozostają w tym czasie niezmienione. W szeregu prac dotyczących kultury Belegiš II prezentowany był pogląd, iż decydującą rolę w jej powstaniu odegrały wpływy lub wprost fizyczna ekspansja ludności kultury Gáva, stąd na określenie tego ugrupowania proponowano nawet przyjęcie terminu „Gáva-Belegiš” (N. Tasić 1988, s. 51–52; P. Medović 1989, s. 57; M. Roeder 1991, s. 131–135; J. Uzelac 1996, s. 34; L. Bukvić 2000, s. 223, 240–241). Koncepcja ta nie może być jednak utrzymana w obliczu faktu datowania początków stylistyki fazy Belegiš II na BrD, to znaczy przed uformowaniem się kultury Gáva na jej macierzystym terytorium (por. N. Tasić 1999, s. 128–129). W wypadku typowych form naczyń kultury Belegiš II można również udowodnić ich miejscowy rozwój (S. Foltiny 1967, s. 57–59, 69–70; 1989, s. 232, 245–246; S. Forenbaheer 1994, s. 49, 54).

Według M. Gumă (1995, s. 100–103) zespoły z ceramiką kanelowaną z cmentarzysk użytkowanych nieprzerwanie od starszego okresu epoki brązu, zaliczane do młodszej fazy kultury Cruceni-Belegiš lub kultury Belegiš IIa stanowią rodzaj fazy przejściowej, którą można datować na BrD. Dla młodszego etapu ugrupowań z ceramiką kanelowaną w Wojwodinie i rumuńskim Banacie, określanego też jako faza Belegiš IIb (N. Tasić 1999, s. 128–129) i datowanego na HaA badacz ten wydzielił natomiast szereg mniejszych jednostek taksonomicznych (M. Gumă 1995). We wschodniej Sławonii, Syrmii i Wojwodinie, po Cisę na wschodzie wyróżnił on grupę Vučedol-Novi Begej, powstałą na bazie kultury Belegiš IIa (M. Gumă 1995, s. 106–107, ważniejsze stanowiska także w: S. Foltiny 1967; 1989, N. Tasić 1962; 1988; K. Vinski-Gasparini 1973, tabl. 3–5; P. Medović 1989; S. Forenbaheer 1994; J. Šimić 1994; L. Bukvić 2000). Na wschód od niej, w rejonie Belgradu oraz we wschodniej Wojwodinie i Banacie, na południe od Temeszu ma być zlokalizowana grupa Ticivaniul Mare-Karaburma III, wśród jej stanowisk występują nie tylko cmentarzyska związane wcześniej z kulturą Cruceni-Belegiš, ale też z grupą Dubovac-Žuto Brdo (M. Gumă 1993; 1995, s. 105–106, inne stanowiska w: L. Bukvić 2000). Stanowiska znad górnego Temeszu M. Gumă (1993; 1995, s. 104–105) zaliczał do grupy Susani. W jej skład obok znanego kurhanu w Susani, jud. Timiș (I. Stratan, A. Vul-

pe 1977)³³ wchodzi też istotne dla ustaleń chronologicznych skarby z Cornuțel, jud. Caransebeș (I. Stratan 1964) i Fizeșul, jud. Caransebeș (T. Soroceanu 1995, ryc. 14). Ścisły związek z materiałami z kurhanu w Susani wykazuje też stosunkowo odległe znalezisko z Battonya, kom. Békés (A. Sz. Kállay 1986). Nawiązania dla nich można znaleźć również wśród nielicznych materiałów z fazy HaA z centralnego Siedmiogrodu, określanych jako grupa Cugir-Band (H. Ciugudean 1994, s. 72–73, ryc. 6: 2; 1994a, s. 35). Na terenie północnego Banatu i na prawym brzegu dolnej Maruszy znajdują się stanowiska grupy Bobda (M. Gumă 1993; 1995, s. 105), wśród nich znany skarb z Pecica (T. Kemenczei 1991, tu wcześniejsza literatura) oraz osada obronna w Sântana (oba stanowiska w jud. Arad; M. Rusu, E. Dörner, I. Ordentlich 1999). Dalej na zachód naczynia wykonane w stylistyce kultury Belegiš II występują na terytorium grupy Csorva (O. Trogmayer 1963, ryc. 4; tabl. XIII: 8; S. Foltiny 1967, tabl. V; G. V. Szabó 1996, s. 53–54). Wzdłuż Dunaju, na zachód od Żelaznych Wrót, a zatem w rejonie zajęтым wcześniej przez grupę Dubovac-Žuto Brdo, M. Gumă (1995, s. 107–108) wyróżnił grupę Moldova Nouă a dalej na wschód, w serbskiej Krainie, zachodniej Oltenii i okolicy Łomu w Bułgarii grupę Hinova-Mala Vrbica (ibidem, s. 108–109; T. Šalganova 1994, s. 186–190; M. Jevtić, M. Vukmanović 1996, s. 287–289, mapa 3). Na niektórych stanowiskach z rejonu Żelaznych Wrót widoczna ma być bezpośrednia kontynuacja od późnej fazy kultury Dubovac-Cirna do miejscowej odmiany „trackiego Halsztatu” (np. P. Popović, M. Mrkobrad 1986, s. 309; N. Radojičić 1986, s. 134; F. Medeleț 1993, s. 136; krytycznie: I. Motzoi-Chicideanu 2001, s. 222). W centralnej części Oltenii ceramika kanelowana spotykana jest wśród materiałów grupy Vîrtop-Plopșor. Obok kurhanów, odkrytych pomiędzy obiema eponimicznymi miejscowościami (J. Nestor 1933, s. 110–112; D. Berciu 1961, ryc. 20: 1–5; B. Hänsel 1976, tabl. III; E. Moscalau 1976, s. 85) do ugrupowania tego zalicza się obecnie kilka dalszych stanowisk (M. Gumă 1995, s. 109; I. Motzoi-Chicideanu 2001, s. 214, ryc. 16). W północnej Oltenii z okresem HaA można wiązać wspomniane już wcześniej materiały fazy Gavora (G. I. Petre 1980). Zespół ugrupowań „trackiego Halsztatu” znad dolnego Dunaju zamyka grupa Zimnicea-Novgrad, której stanowiska – poza eponimicznym cmentarzyskiem w Zimnicea (A. D. Alexandrescu 1978) – występują w północnej Bułgarii (M. Gumă 1995, s. 109–110) oraz pojedyncze znaleziska ceramiki kanelowanej z Muntenii (B. Hänsel 1976, mapa 3; V. Boroneanț 1984, s. 165–166; I. Motzoi-Chicideanu 2001, s. 214, ryc. 16). Wśród tych ostatnich wyróżnia się kurhan zbadany w Meri, jud. Teleorman, wykazujący nawiązania, zarówno pod względem zastosowanej formy grobu³⁴, jak i elementów znalezionego w nim inwentarza do grupy Vîrtop-Plopșor (E. Moscalau 1976, s. 85–86).

Najdalej na wschód wysunięte ugrupowanie o cechach „trackiego Halsztatu” stanowi kultura Kiszyniów-Corlăteni

³³ Był to duży rozmiarów kopic, w którego obrębie znaleziono kilka składów ceramiki. Funkcja tego obiektu, ze względu na brak ewidentnych śladów pochówku, nie może zostać jednoznacznie określona (I. Stratan, A. Vulpe 1977, s. 39–46).

³⁴ Choć zaznaczyć należy, że w przeciwieństwie do grobów z Vîrtop pochówek w kurhanie z Meri zawierał niespalone szczątki ludzkie w układzie nieanatomicznym (E. Moscalau 1976, s. 77–78).

(I. Nestor 1952, s. 92–93). Związane z nią osady i płaskie cmentarzyska ciałopalne (O. Leviťki 1994, s. 211; 1994a, s. 164–165), a sporadycznie również groby szkieletowe (A. Lászl6 1976, s. 89, przypis 11) i poch6wki pod kurhanami (O. Leviťki 1994a, s. 165) wyst6puj6 w p6łnocnej cz6ści Wyźyny Mołdawskiej (grupa Corl6teni) i na Wyźynie Besarabskiej (grupa Kiszyni6w-Lukaszewka) (A. I. Meljukova 1961, mapa; A. Lászl6 1976, ryc. 1; 1994, mapa 2; B. H6nsel 1976, mapa 3; G. I. Smirnova 1990, ryc. 1; O. Leviťki 1994, ryc. 1; 1994a, ryc. 1). Ugrupowanie to datuje si6 zasadniczo na XII–X w. przed Chr., to znaczy na czasy odpowiadaj6 fazy HaA i HaB1 (np. G. I. Smirnova 1993, 91, 93, 96, ryc. 2; O. Leviťki 1994, s. 210–211; 1994a, s. 169). Proponowano jednak r6wnie¿ jego podział na trzy fazy, pierwsz6 odpowiadaj6 HaA i dwie z okresu HaB (C. Iconomu, M. Tanasachi 1992, s. 43)³⁵. Ceramika kultury Kiszyni6w-Corl6teni wykazuje na jej ściśly zwi6zek z kultur6 Belegiř II, jednoczeřnie przy wyraźnej odr6bnořci od miejscowego podł6a. Na tej podstawie przypuszcza si6, i¿ w ci6gu środkowego okresu epoki br6zu doszł6 do przemieszczenia si6 ludnořci z Wojwodiny, poprzez Nizin6 Rumuńsk6 na obszar Mołdawii (I. G. Smirnova 1990, s. 25, 30–32; 1993, s. 93, ryc. 1; O. Leviťki 1994a, s. 170). Wedł6g tej koncepcji kultura Belegiř II tworzyłaby, wraz z kultur6 Kiszyni6w-Corl6teni i ugrupowaniami z Niziny Rumuńskiej odr6bny kompleks, któremu można przeciwstawić p6łnocn6 grup6 materiał6w w typie „trackiego Halsztatu”, reprezentowan6 przez zespoł kultur G6va-Holihradu (I. G. Smirnova 1990, s. 32).

Zanik ugrupowań w typie „trackiego Halsztatu” nad dolnym Dunajem nast6puje w pocz6tku fazy HaB. Na obszarze Niziny Rumuńskiej pojawia si6 w6wczas zespoł kultur z ceramik6 zdobion6 odciskami stempelka (B. H6nsel 1976, mapa 4–5). We wschodniej cz6ści terytorium zaj6tego dot6d przez kultur6 Belegiř II – w rejonie Źelaznych Wr6t – formuje si6 jednoczeřnie kultura Insula-Banului (S. Morintz, P. Roman 1969), a na terenie Wojwodiny i Syrmii zespoły z ceramik6 kanelowan6 zostaj6 zast6pione przez – odmienn6 pod wzgl6dem stylistyki wytw6rzořci ceramicznej – grup6 okreřlan6 jako Bosut IIIa lub Gornea-Kalakača (P. Medović 1978). Osadnictwo kultury Belegiř II zanika tak¿e na obszarze Slawonii, gdzie rozpoczyna si6 w6wczas rozwój grupy Dalj (J. řimić 1994, s. 200, 214). W fazie HaB umieszcza si6 r6wnie¿ obecnořć na terenie Wojwodiny materiał6w nawi6zuj6cych do młodszej fazy kultury G6va (F. Medelet 1993, s. 137; M. Gum6 1995, s. 111–112; G. V. Szab6 1996, s. 54–55).

Do dalszych zmian w obrazie kulturowym p6łudniowej cz6ści Kotliny Karpackiej dochodzi pod koniec okresu HaB. Nad dolnym Dunajem – na bazie ugrupowań z ceramik6 stempelkow6 – wykształca si6 wtedy kultura Basarabi (A. Vulpe 1986), która nast6pnie rozprzestrzenia si6 na zach6d, obejmuj6c mi6dzy innymi terytorium grupy Bosut IIIa (P. Medović 1978, s. 48–52, 82–83; A. Vulpe 1986, s. 57–58, 67, ryc. 19). Zjawisko to stanowi element szerszego procesu przekształceń kulturowych, które okoł6 połowy fazy HaB (BaB2-HaB2/B3)

³⁵ Na okreřlenie materiał6w z fazy HaB, na terenie Mołdawii – wyraźnie zreszt6 odmiennych od znalezisk z fazy HaA – stosuje si6 jednak na og6ł pojęcie grupy Saharna-Solonceni lub Cozia-Saharna (I. G. Smirnova 1993, s. 96; O. Leviťki 1994, s. 212–213).

obejmuj6c cał6 Kotlin6 Karpack6, doprowadzaj6c do zał6mania struktur osadniczych kultury G6va z Wielkiej Niziny W6gierskiej oraz do istotnych zmian w obr6bie środkowodunajskiej kultury p6ł popielnicowych (J. Chochorowski 1993, s. 210–241).

3.2. PODSTAWY DATOWANIA POCZ6TK6W UGRUPOWAŃ Z CERAMIK6 KANELOWAN6

Rozprzestrzenienie si6 ceramiki kanelowanej w środkowym okresie epoki br6zu traktowane jest w niniejszej pracy jako materialny przejaw zachodz6cych w6wczas proces6w kulturowych. Dla pr6by ich uchwycenia niezb6dne jest – w miar6 mo¿liwořci dokł6dne – osadzenie w czasie omawianego zjawiska. W znacznym stopniu jest to utrudnione przez zr6żnicowanie rytmu przemian kulturowych na omawianym tu obszarze. Z tego wzgl6du uwagi o datowaniu ugrupowań z ceramik6 kanelowan6 rozpocząć nale¿y od zarysowania problematyki chronologii środkowego okresu epoki br6zu.

W strefie p6łnocno-alpejskiej pocz6tek tego okresu reprezentuje – wyr6żniony przez P. Reineckiego – zestaw zabytk6w br6zowych charakterystycznych dla fazy BrD³⁶. Zwraca si6 jednak uwag6, ¿e poszczególne zabytki wyst6puj6ce w fazie BrD mog6 mieć dłu¿szy okres trwania, st6d pod pojęciem tym rozumieć nale¿y raczej pewn6 konfiguracj6 znalezisk (H. M6ller-Karpe 1959, s. 183), zwł6szcza pochodz6cych z zespoł6w grobowych grupy Riegsee (W. A. von Brunn 1968, s. 67).

Faza BrD, pomimo i¿ silniej zwi6zana jest ju¿ z okresem p6ł popielnicowych, wykazuje jeszcze trwanie tradycji mogiłowej (H. M6ller-Karpe 1959, s. 183). Znajduje to wyraz w wyr6żnianym w tym okresie szeregu faz przejřciowych (np. A. Jockenh6vel 1974, s. 58–59), oraz w propozycji stosowania dla tej fazy zamiennie pojęć „p6źny okres mogiłowy” i „wczesny okres p6ł popielnicowych” (H. M6ller-Karpe 1974, s. 14–15).

Dla reńsko-szwajcarskiej grupy znalezisk zaproponowany został – w oparciu o analiz6 wsp6łwyst6powania wyrob6w metalowych w zespołach grobowych – wewn6trzny podział fazy BrD (L. Sperber 1987, s. 11–12, 64–68; P. Della Casa, C. Fischer 1997, s. 201, 205). Periodyzacja ta jest jednak oparta przede wszystkim na zabytkach o regionalnym rozprzestrzenieniu, wyst6puj6cych przy tym tylko w wybranych kategoriach grob6w (poch6wki kobiece).

W trakcie trwania fazy BrD ma miejsce ujednoclenie stylistyki wyrob6w metalowych (H. M6ller-Karpe 1959, s. 184; J. Paulík 1963, s. 308). Pozwala to na jej synchronizacj6 ze stref6 p6łnocnoeuropejsk6 oraz z obszarami poł6żonymi na p6łudnie od Alp. Zasadniczo przyjmuje si6, ¿e faza Riegsee jest wsp6łczesna znaleziskom skandynawskim z pierwszej połowy III OEB (np. K. Randsborg 1996, ryc. 5), choć dopuszcza si6

³⁶ Stosunkowo wczesnie wykazano, ¿e materiały zaliczone przez P. Reineckiego do fazy BrD rozdzielić można na dwa horyzonty chronologiczne: starszy – charakteryzuj6cy si6 zwł6szcza obecnořci6 szpil z gł6wk6 mak6wkowat6 i odpowiadaj6cy obecnemu pojęciu fazy BrD oraz młodszy, który zaliczany pocz6tkowo do fazy HaA, został nast6pnie okreřlony przez H. M6ller-Karpe terminem „faza HaA1”. St6d dzisiejsze pojęcie fazy BrD odpowiada tylko starszej cz6ści tego przedziału chronologicznego w rozumieniu P. Reineckiego (L. Sperber 1987, s. 23–24).

również możliwość jej załączenia z końcem II OEB (H. Müller-Karpe 1959, s. 185; W. A. von Brunn 1968, s. 125–126). Szczególnie istotne dla ustaleń chronologicznych są powiązania fazy Riegsee z terenami znajdującymi się po południowej stronie Alp. Prawdopodobnie jeszcze przed końcem fazy BrD można umieszczać schyłek młodszego etapu północnoitalskiej fazy Peschiera (H. Müller-Karpe 1959, s. 192; T. Urban 1993, s. 48) i odpowiadającej jej fazy Thapsos na Sycylii (H. Müller-Karpe 1959, s. 184).

Na obszarze południowych Niemiec po zakończeniu fazy BrD występuje zestaw zabytków charakterystycznych dla fazy HaA1 lub Hart (H. Müller-Karpe 1959, s. 191, ryc. 27–31), którą można synchronizować z drugą połową III OEB w chronologii O. Monteliusa (H. Müller-Karpe 1959, s. 195; W. A. von Brunn 1968, s. 126–127; K. Randsborg 1996, ryc. 5) oraz z italskimi fazami proto-Villanova i Pantalica (H. Müller-Karpe 1959, s. 192).

Odmienny rytm rozwoju wykazuje środkowodunajska kultura pól popielnicowych. Przede wszystkim znacznie słabiej niż na obszarze północnoalpejskim rysuje się tu granica pomiędzy fazami BrD i HaA1 (J. Říhový 1961, s. 250–251; H. Helgert 1995, s. 211). Na zjawisko to zwracał uwagę już H. Müller-Karpe (1959, s. 151), równocześnie jednak w całości synchronizował on środkowodunajską fazę Baierdorf z fazą BrD (ibidem, s. 183). Obecnie uważa się natomiast, że niektóre zabytki występujące w fazie Riegsee (bransolety zdobione żeberkami, noże typu Baierdorf), nad środkowym Dunajem mogą przeżywać się dłużej (M. Lochner 1986, s. 271–272; 1991, s. 163–164). Na obszarze Moraw szereg wyrobów metalowych uważanych za typowe wyłącznie dla fazy BrD współwystępuje z formami charakterystycznymi dla fazy HaA1 w skarbach horyzontu Drslavice (M. Salaš 1997, s. 65–71). Ponadto w niektórych zespołach grobowych z materiałami typowymi dla fazy Baierdorf-Lednice występują pojedyncze zabytki właściwe już fazie HaA, jak zapinki dwudzielne i miecze typu liptowskiego (np. Eppel 1949; J. Říhový 1961, s. 250–251; M. Lochner 1986, s. 271–272). Wobec tego fazę Baierdorf-Lednice synchronizuje się raczej z końcem fazy Riegsee i początkiem fazy Hart (J. Říhový 1961, s. 250–251; M. Lochner 1986, s. 279)³⁷.

Materiały fazy Baierdorf-Lednice poprzedzają na Morawach znaleziska horyzontu Blučina-Kopčany. Na podstawie zabytków metalowych, zwłaszcza licznych sztyletów typu Peschiera, horyzont ten można datować współcześnie z młodszym etapem fazy Peschiera w Italii i z fazą Riegsee (względnie z jej starszym odcinkiem) w strefie północnoalpejskiej (J. Říhový 1982, s. 92).

Z horyzontem Blučina-Kopčany jest częściowo współczesna grupa czakańska (J. Říhový 1982, s. 89; M. Novotná 1995, s. 378). Jej synchronizację z młodszym odcinkiem fazy Peschiera umożliwiają znaleziska starszych form zapinek smyczkowatych i sztyletów typu Peschiera (np. J. Paulik 1963, s. 309; T. Bader 1983, s. 18). Jednocześnie przyjmuje się datowanie szeregu zespołów na przełom BrD/HaA1 (J. Paulik 1985, s. 42–43; H. Helgert 1995, s. 211; M. Novotná 2001, s. 17).

³⁷ M. Lochner (1991, s. 170) zwróciła uwagę na możliwość rozwarstwienia materiałów tej fazy na silnie związane z BrD – dla których reprezentatywne byłoby cmentarzysko w Baierdorf, p. B. Hollabrunn – oraz na typowe już dla fazy HaA1, z przykładowym cmentarzyskiem w Horn, p. B. loco.

Chronologia kultur Kotliny Karpackiej opiera się przede wszystkim na wyróżnianych tu horyzontach skarbow. Początkom środkowego okresu epoki brązu odpowiada pierwszy horyzont skarbow (Uriu-Domănești) według Wilhelma A. von Brunn (1968, s. 31). Wśród znalezisk z tego okresu występuje szereg typów o szerokim rozprzestrzenieniu (np. miecze ze sztabą do rękojeści, miecze typu Riegsee-Ragály, sztylety typu Peschiera). Na ich podstawie przyjęto synchronizację skarbow horyzontu Uriu-Domănești z fazą BrD (H. Müller-Karpe 1959, s. 103, 185; W. A. von Brunn 1968, s. 67; M. Petrescu-Dîmbovița 1977, s. 166). Jednak już W. A. von Brunn (1968, s. 63) zwracał uwagę, że należy brać pod uwagę dłuższe trwanie tego horyzontu, wykraczające poza ramy BrD. Na podstawie znalezisk z terenu Węgier Amália Mozsolics (1973, s. 106; 1985, s. 80, 83) podzieliła skarby z początku środkowego brązu na dwa horyzonty. Starszy z nich – horyzont Ópályi – datowany jest na początek BrD, względnie na przełom II/III OEB (A. Mozsolics 1973, s. 112), natomiast młodszy horyzont, określony jako Aranyos, na późny odcinek fazy BrD (A. Mozsolics 1985, s. 83). Skarbom serii Aranyos odpowiada na terenie południowej Słowacji horyzont Buzica-Rimavská Sobota, datowany na koniec BrD i przełom BrD/HaA1 (M. Novotná 1970, s. 15; 2001, s. 3) i synchronizowany z morawskim horyzontem skarbow Drslavice (M. Salaš 1997, s. 71), natomiast znaleziska horyzontu Ópályi są współczesne ze słowackimi skarбами serii Ožďany (M. Novotná 1970, s. 31; 2001, s. 2–3).

Zaproponowany przez A. Mozsolics podział horyzontu Uriu-Domănești został skrytykowany przez T. Kemenczei (1974). Badacz ten stwierdził, iż materiały zaliczane do horyzontów Ópályi i Aranyos są sobie częściowo współczesne. Podkreślił natomiast znaczenie regionalnego zróżnicowania zabytków brązowych. Znaleziska typowe dla horyzontu Aranyos – określane przez T. Kemenczei jako typ Rimaszombat (Rimavská Sobota) – reprezentować miały według niego młodszą fazę kultury pilińskiej (BrD)³⁸. Na wschód od zasięgu kultury pilińskiej – nad górną Cisą – występować miały wówczas skarby typu Ópályi i odpowiadające im w Transylwanii skarby typu Uriu (T. Kemenczei 1974, s. 57, 63–70; 1984, s. 31). Zabytki występujące w zespołach serii Uriu-Ópályi T. Kemenczei zaproponował podzielić na dwie grupy chronologiczne. Starsza z nich odpowiadać miała jeszcze skarbow kultury pilińskiej z horyzontu Forró, to znaczy fazie BrC2 (T. Kemenczei 1974, s. 69; 1984, s. 88; także: F. Gogáltan 2001, s. 196). W odniesieniu do młodszej grupy chronologicznej – reprezentowanej głównie przez zabytki o środkowoeuropejskiej proveniencji i najmłodsze formy czekanów z tarczowatym obuchem – dopuszcza się obecnie datowanie do początku fazy HaA1 (M. Gumă 1993, s. 262; C. Kacsó 1995a, s. 135–136; 2001, s. 233).

Na młodszy odcinek środkowego okresu epoki brązu przypada drugi horyzont skarbow (Kisapáti-Lengyeltóti) według W. A. von Brunn (1968, s. 38–46), który jest tożsamy (T. Kemenczei 1996, s. 53) z wprowadzonymi później pojęciami horyzontu Kurd (A. Mozsolics 1985, s. 78–83) i horyzontu Cin-cu-Suseni (M. Petrescu-Dîmbovița 1977, s. 166). W nowszej literaturze zwraca się uwagę na trudności w rozdzielaniu na

³⁸ Starszej fazie (BrC) odpowiada wyróżniony przez A. Mozsolics horyzont Forró.

terenie Kotliny Karpackiej materiałów z faz HaA1 i HaA2, oraz na małą ilość zabytków, które można by łączyć pewnie z drugim z wymienionych przedziałów chronologicznych, a tym samym z odpowiadającymi mu horyzontami skarbów Jászkarajeno-Uzsavölgy (W. A. von Brunn 1968), Jupalníc (M. Petrescu-Dîmbovița 1977) i Gyermely (A. Mozsolics 1985). Stanowi to przesłankę do przyjęcia datowania drugiego horyzontu skarbów w ramach całej fazy HaA (A. Vulpe, V. Lazăr 1989, s. 243–244; I. Motzoi-Chicideanu, G. Iuga 1995, s. 157).

Powyższe uwagi dotyczące datowania horyzontów skarbów obrazują małą przydatność systemu chronologicznego P. Reineckeego w badaniach nad chronologią kultur Kotliny Karpackiej (por. S. Kadrow 2001, s. 32). Stąd podejmowano próby wypracowania dla tego terenu odrębnych systemów periodyzacji materiałów. Omawiany tu okres odpowiada fazom IV b–V b epoki brązu według A. Mozsolics (1973, 1985), późnemu okresowi epoki brązu 2/a i 2/b według T. Kemenczei (1984), oraz fazą II–III późnego okresu epoki brązu w Rumunii (C. Kacsó 1990a; F. Gogăltan 2001, s. 197–199).

Prezentowane dotąd poglądy odnosiły się do chronologii względnej środkowego okresu epoki brązu – kwestią, która pozostała do omówienia, jest absolutne datowanie wyróżnianych przedziałów. Ze względu na brak ustaleń dendrochronologicznych odnoszących się do środkowego okresu epoki brązu na obszarze północnoalpejskim (K. Randsborg 1992, s. 98; P. Della Casa, C. Fischer 1997, s. 196), podstawą do jego datowania są przede wszystkim powiązania ze strefą egejską. Tradycyjny punkt nawiązań stanowi osada w Scoglio del Tonno, prov. Tarent, gdzie obok materiałów zaliczanych do fazy Peschiera i fazy Riegsee wystąpiła importowana ceramika mykańska z okresów PH III A–C (H. Müller-Karpe 1959, s. 184, 226, tabl. 13; L. Sperber 1987, s. 140). Ze względu na niemożność rozwarstwienia materiałów z tego stanowiska oraz trudności w wewnętrznej periodyzacji znalezisk fazy Peschiera wspomniana sytuacja współwystępowania nie stanowi solidnej podstawy dla datowania kultur położonych na północ od Alp (por. K. Randsborg 1992, s. 98, P. Della Casa, C. Fischer 1997, s. 196). Mimo to podejmowano próby takich ustaleń. L. Sperber (1987, s. 139–141) w oparciu o materiały ze wspomnianej osady synchronizował początek fazy BrD1 z fazą PH III A2 (krytyka w: K. Randsborg 1992, s. 98). H. Müller-Karpe (1959, s. 184) sugerował, że zabytki z fazy Peschiera są w Scoglio del Tonno starsze od ceramiki z PH III C. Zarówno na tym stanowisku, jak na współczesnych mu osiedlach położonych w północnej Italii współwystępują one z ceramiką typu apenińskiego (T. Urban 1993, s. 48). Tej zaś na niektórych stanowiskach z południowej Italii towarzyszą materiały datowane na fazy PH III A–B (H. Müller-Karpe 1959, s. 226), względnie na przełom PH III B/C (R. Peroni 1976, s. 41–42). Jednocześnie z fazą PH III C można synchronizować znaleziska z cmentarzysk związanych już z fazą proto-Villanova (H. Müller-Karpe 1959, s. 192, 277).

Zabytki metalowe w typie środkowoeuropejskim występują w strefie egejskiej już od fazy PH III B, choć większość z nich może być datowana już na fazę PH III C i okres protogeometryczny (np. M. Gimbutas 1965, s. 113–122; K. Izak 1986; J. Bouzek 1985, s. 128–130, 142–154, 157, 159). Powiązania pomiędzy Europą Środkową a strefą egejską – biegnące w przeciwnym kierunku – ograniczone są w omawianym

okresie jedynie do mieczy i sztyletów z T-kształtną rękojeścią, występujących w kontekście fazy BrC i BrD, między innymi w grupie czakańskiej (H. Müller-Karpe 1959, s. 226; J. Paulík 1963, s. 309–310; M. Gimbutas 1965, s. 82; T. Kemenczei 1984, s. 90; J. Bouzek 1985, s. 119–121; K. Randsborg 1992, s. 98; ostrożniej wypowiedziała się na ten temat N. K. Sandras 1967, s. 143–144).

W oparciu o nawiązania do strefy egejskiej proponuje się synchronizowanie fazy BrD z okresem PH III B i przełomem PH III B/C (H. Müller-Karpe 1959, s. 227; M. Gimbutas 1965, s. 122; K. Randsborg 1992, s. 94, 98), względnie z końcem PH III B i początkiem PH III C (T. Kemenczei 1984, s. 91–92). Pamiętać należy, iż ze względu na wspomnianą wcześniej asynchronizację w rozwoju strefy północnoalpejskiej i środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych część zabytków metalowych (np. noże typu Baierdorf) znajdujących w zespołach z przełomu PH III B/C lub z okresu PH III C może stanowić punkt odniesienia już dla początku fazy HaA1, a nie dla fazy BrD.

Jak zostało to już wcześniej zasygnalizowane, kultury obszaru Kotliny Karpackiej rozwijały się innym rytmem niż ugrupowania strefy północnoalpejskiej. Stąd nie tylko chronologia względna, ale też datowanie absolutne wyróżnianych tu przedziałów wymagają korekty w stosunku do ustaleń przyjętych dla schematu P. Reineckeego. Dla pierwszego horyzontu skarbów (Uriu-Ópályi) w Kotlinie Karpackiej stwierdzone zostały pojedyncze, ale istotne nawiązania do strefy egejskiej. W możliwych do synchronizowania z tym horyzontem (np. A. Vulpe 1970, s. 99–100) trzech skarbach z Niziny Wołoskiej i Bułgarii wystąpiły między innymi mykańskie miecze rapierowate (B. Hänsel 1973; M. Petrescu-Dîmbovița 1977, tabl. 92: 3; R. Krauß 2005). Miecze rapierowate typu A, prawdopodobnie wywodzące się z Krety, znane są w strefie egejskiej od okresu ŚH do PH III A, ze szczególnym nasileniem w okresie grobów szybowych (N. K. Sandras 1961, s. 25–27). Na schyłek ich występowania (PH III A) można prawdopodobnie datować oba okazy ze wspomnianych skarbów (A. Hochstetter 1981, s. 253; R. Krauß 2005, s. 205–209).

Drugim punktem nawiązania jest znaleziona na stanowisku Kastanas, nom. Thessaloniki szpila kościana zdobiona guzkami, należąca do rozpowszechnionego w Kotlinie Karpackiej typu (*Warzennadel*), charakterystycznego zwłaszcza dla kultury Noua (A. Hochstetter 1981). Zabytek ten wystąpił w warstwie kulturowej, wraz z ceramiką z początku fazy PH III C (ibidem, s. 252). Poza stanowiskami osadowymi kultury Noua, szpile różnych wariantów tego typu znane są też ze skarbów horyzontu Uriu-Ópályi (A. Mozsolics 1973, s. 106; A. Hochstetter 1981, s. 248, 253, ryc. 6). Umożliwia to zatem synchronizację końca tego horyzontu (lecz nie koniecznie fazy BrD jak twierdziła A. Hochstetter 1981, s. 253) z początkiem okresu PH III C.

Wspomniane obserwacje, sugerujące współczesność horyzontu skarbów Uriu-Ópályi z okresem od końca fazy PH III A do początku PH III C dobrze korespondują z przytoczonymi wcześniej opiniami o jego dłuższym – wykraczającym poza ramy fazy BrD – czasie występowania.

Uwagi o chronologii absolutnej środkowej epoki brązu w dorzeczu Dunaju uzupełnić można przez datowania metodami przyrodniczymi. Istotne są tutaj zwłaszcza ustalenia oparte na dendrochronologii. Na podstawie tak uzyskanych

datow
pejsk
XIV
1992
s. 22
wana
nator
Chr
P
nych
młod
Drsla
przeł
samy
skarb
– w o
droch
fazy I
1. pol
W
środk
szcze
z cera
gi w t
wczes
nie ni
Wyni
elem
stwow
grafii
K
lenia
wscho
tym c
guzan
ugrup
stylist
ono d
i mło
wspor
ósemi
cym o
(ibide
13–14
i nale
pocho
Drslav
z hory
łączni

39
do 1 m
gotrwa
40
tury C
(T. Ker
s. 153;
wczesn
z Gáva

datowań grobów kultury nordyjskiej początek północnoalpejskiej fazy BrD umieszczać można pomiędzy ostatnią tercją XIV w. a pierwszą dekadą XIII w. przed Chr. (K. Randsborg 1992, s. 98, 105; 1996, ryc. 3; P. Della Casa, C. Fisher 1997, s. 222, ryc. 27). Sekwencja dendrochronologiczna wypracowana dla północnoalpejskich osiedli palafitowych pozwoliła natomiast datować początek fazy HaA2 około 1100 r. przed Chr. (V. Rychner 1995, s. 467).

Prawdopodobnie szereg zjawisk kulturowych, umieszczonych na przełomie BrD/HaA1 (jak faza Baierdorf-Lednice, młodsze zespoły grupy czakańskiej, lub skarby horyzontów Drslavice i Buzica-Rimavská Sobota), można datować na przełom XIII i XII w. oraz początek XII w. przed Chr. W tym samym okresie należy umieszczać zapewne koniec horyzontu skarbów Uriu-Ópályi w Kotlinie Karpackiej, którego początki – w oparciu o nawiązania do fazy PH IIIA oraz ustalenia dendrochronologiczne dla młodszego odcinka II OEB (względnie fazy BrC2) w strefie nordyjskiej – można odnosić jeszcze do I. połowy XIV w. przed Chr.

W oparciu o zarysowane powyżej podstawy chronologii środkowego okresu epoki brązu, przedstawić można bardziej szczegółowo problematykę datowania najstarszych zespołów z ceramiką wykonaną w stylistyce „trackiego Halsztatu”. Uwagi w tym zakresie rozpocząć należy od omówienia datowania wczesnej fazy kultury Gáva. Ugrupowanie to stanowi szczególnie niewdzięczny przedmiot dla chronologicznych dociekań. Wynika to przede wszystkim z braku w tej kulturze dwóch elementów podstawowych dla tego rodzaju ustaleń: wielowarstwowych osiedli³⁹, umożliwiających studia oparte na stratygrafii, oraz zespołów grobowych⁴⁰.

Kluczowe, przy obecnym stanie badań, znaczenie dla ustalenia chronologii początku kultury Gáva ma położona na jej wschodnich peryferiach nekropola w Lăpuș. W kurhanie 9 na tym cmentarzysku wystąpiło naczynie z wypchanymi ku górze guzami, a więc o formie typowej dla wczesnej fazy omawianego ugrupowania, zdobione jednak w sposób właściwy jeszcze dla stylistyki kultury Suciú de Sus (C. Kacsó 2001, ryc. 11). Należy ono do materiałów wyznaczających przełom pomiędzy starszą i młodszą fazą cmentarzyska (ibidem, s. 231–232). Wraz ze wspomnianym naczyniem w kurhanie 9 znaleziono również ósemkowaną ozdobę z brązu, mającą nawiązania w – należącym do pierwszego horyzontu – skarbie nr II z Domănești (ibidem, s. 237, ryc. 28; M. Petrescu-Dîmbovița 1977, tabl. 45: 13–14). Z mogił zawierających naczynia zdobione kanelurami i należących już do młodszego etapu nekropoli (nr 6, 17, 21) pochodzą pojedyncze zabytki brązowe (krępulce, szpila typu Drslavice) i formy odlewnicze, które można łączyć zarówno z horyzontem Uriu-Ópályi jak i Cincu-Suseni, względnie wyłącznie z drugim z nich (C. Kacsó 2001, s. 238–239). Młod-

sze datowanie wspierać może znalezisko z Bogdan Vodă, jud. Maramureș, gdzie wraz ze skarbem z horyzontu Cincu-Suseni znaleziono ułamki naczyń kanelowanych w stylu drugiej fazy cmentarzyska w Lăpuș (I. Motzoi-Chicidleanu, G. Iuga 1995, ryc. 1: 1, 6). Zdobione kanelurami naczynie guzowe towarzyszyło również skarbowi z Vajdáciska, kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, datowanym na horyzont Kurd (A. Mozsolics 1985, s. 210–211, tabl. 158: 1). Z tego samego okresu pochodzi też dekorowane ornamentem turbanowatym naczynie ze skarbu w Tiszabercel, kom. Szabolcs-Szatmár (ibidem, s. 203, tabl. 210: 15). Dyskusyjny jest natomiast związek naczynia kultury Gáva ze skarbem z Valea lui Mihai, jud. Bihor⁴¹.

Pomocniczą rolę w datowaniu odgrywać mogą skarby brązowe znajdujące w obrębie osad kultury Gáva. Tego rodzaju sytuacja znana jest z Nagykallo, kom. Szabolcs-Szatmár, gdzie wystąpił skarb z horyzontu Kurd (T. Kemenczei 1984, s. 65; A. Mozsolics 1985, s. 154–155) i z Carei, jud. Satu Mare, skąd pochodzi skarb z horyzontu Uriu-Domănești (I. Némethi 1990, s. 53). Na osadzie w Poroszló, kom. Heves – obok ceramiki z wczesnej fazy kultury Gáva – znaleziono natomiast szereg form odlewniczych i szpile brązowe, które pozwalają datować to stanowisko na fazę HaA2 (P. Patay 1976, s. 200).

Prawdopodobnie z okresem HaA można wiązać również pojawienie się kultury Gáva w południowym Siedmiogrodzie. Na osadzie w Cernatu, jud. Brașov, odkryto należącą do tego ugrupowania ceramikę wraz z zapinkami smyczkowatymi i składem wyrobów żelaznych (Z. Székely 1966). Całe znalezisko datowano – na podstawie obecności zabytków żelaznych – na HaB (ibidem, s. 217). Przyjmowana jednak obecnie chronologia zapinek smyczkowatych z Cernatu – zaliczanych do typu Unter-Radl (T. Bader 1983, s. 18; B. Teržan 1994, s. 447), pozwala przesunąć datowanie początków tej osady na fazę HaA⁴².

W oparciu o przytoczone powyżej dane można stwierdzić, że początki kultury Gáva, wyrażone przez pojawienie się nowej stylistyki na cmentarzysku w Lăpuș (w jego fazie przejściowej), datować należy – najwcześniej – na koniec horyzontu skarbów Uriu-Ópályi, tj. na przełom fazy BrD/HaA1 (por. C. Kacsó 2001, s. 237; F. Gogăltan 2001, s. 199). Najprawdopodobniej jednak rozwój wczesnej fazy omawianego ugrupowania odpowiada już horyzontowi Cincu-Suseni/Kurd, czyli fazie HaA1 i zapewne także HaA2 w chronologii północnoalpejskiej.

Znacznie większą ilością źródeł pozwalających datować początki stylistyki „trackiego Halsztatu”, dysponujemy w przypadku kultury Belegiš II i ugrupowań z ceramiką kanelowaną znad dolnego Dunaju. Pierwszą grupę tego typu znalezisk stanowią naczynia, w których zdeponowano skarby brązowe. W Cornuțel, jud. Caransebeș, we fragmentarycznie zachowa-

³⁹ Choć miąższość nawarstwień sięgająca na niektórych osiedlach do 1 m (T. Kemenczei 1982, s. 278; 1984, s. 62) świadczyć może o długotrwałym, stabilnym osadnictwie kultury Gáva.

⁴⁰ Znane są jedynie pojedyncze cmentarzyska należące do kultury Gáva, związane przy tym z młodszą fazą tego ugrupowania (T. Kemenczei 1984, s. 63–64; V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár 1991, s. 153; E. A. Balaguri 2001, s. 297). W odniesieniu do znalezisk z fazy wczesnej sugeruje się, iż inwentarz grobów stanowić mogły naczynia z Gáva i Alsóberecki (T. Kemenczei 1984, s. 65).

⁴¹ Skarb ten nie został znaleziony we wspomianej czasem w tym kontekście wazie zdobionej kanelurami (np. A. Lásló 1973, s. 606; S. Demeterová 1986, s. 111), lecz w innym naczyniu (M. Petrescu-Dîmbovița 1977, tabl. 275: 8; T. Bader 1978, s. 130, tabl. LXXVI: 23; H. Müller-Karpe 1980, tabl. 371: D3) mającym nawiązania w kulturze Berkesz-Demečser (T. Kemenczei 1984, s. 30).

⁴² Z wcześniejszym datowaniem osady w Cernatu nie stoi w sprzeczności obecność na tym stanowisku wyrobów żelaznych. Z obszaru Rumunii znanych jest około dwudziestu przedmiotów żelaznych (bransolety, noże, siekiery) odkrytych w kontekście materiałów z fazy HaA (A. Stoia 1989, s. 47).

nej, bogato zdobionej wazie znaleziono zabytki brązowe związane z horyzontem Uriu-Domănești (I. Stratan 1964, s. 527–528; M. Petrescu-Dîmbovița 1977, s. 55; M. Gumă 1995, s. 100). Zbliżone naczynie pochodzi też ze znanego skarbu nr II z Pecica. Na temat tego znaleziska, wiążanego z horyzontem Cincu-Suseni (M. Petrescu-Dîmbovița 1977, s. 111) wypowiedział się stosunkowo niedawno T. Kemenczei (1991, s. 46–48), wskazując na możliwość datowania wchodzących w jego skład zabytków zarówno na fazę BrD jak i HaA1. Na czasy odpowiadające horyzontowi Cincu-Suseni można natomiast określić chronologię naczyń ze skarbu w Fizeșul (Fizeș), jud. Caransebeș (M. Gumă 1995, s. 104–105; T. Soroceanu 1995, ryc. 14). Z serii Cincu-Suseni pochodzi również skarb z Cugir, jud. Alba, datujący niewielką grupę znalezisk w typie „trackiego Halsztatu” z południowo-zachodniego Siedmiogrodu (M. Petrescu-Dîmbovița 1977, s. 91; H. Ciugudean 1994, s. 62, 72–73; 1994a, s. 35). Być może z tego samego okresu pochodzi interesujące znalezisko z Moldova Veche, jud. Caraș-Severin w postaci łańcucha zdobionego wykonanymi z brązu miniaturami naczyń kanelowanych (tabl. 4, 9; M. Petrescu-Dîmbovița 1977, s. 100, tabl. 166: 10; I. Miclea, R. Florescu 1980, ryc. 473–476 – tu jako Orșova)⁴³. Najmłodszym znaleziskiem datującym omawianą tu stylistykę jest naczynie z Hinova, jud. Mehedinți, zawierające skarb złotych przedmiotów (M. Davidescu 1981), który prawdopodobnie może pochodzić już z początku fazy HaB (M. Gumă 1995, s. 108; też M. Petrescu-Dîmbovița 1988, s. 178 – tu propozycja wcześniejszego datowania, na podstawie formy naczyń).

Najliczniejszą grupę zabytków brązowych w zespołach kultury Belegiš stanowią szpile, zwłaszcza typ z główką maczugowatą, zdobioną liniami rytmami (*Keulenkopfnadel*). Jak wynika z poniższego zestawienia⁴⁴, ten rodzaj zabytków można datować na fazy BrD–HaA, z nasileniem występowania w fazie HaA1.

⁴³ Zabytek ten znaleziony został jednak bez pozwalającego na datowanie kontekstu, stąd określenie jego chronologii na horyzont Cincu-Suseni (M. Petrescu-Dîmbovița 1977, s. 100) opierało się wyłącznie na analizie stylistycznej. W monograficznym opracowaniu znaleziska z Moldova Veche (T. Soroceanu, F. Medeleț 1999) jego autorzy wykazali w przekonujący sposób – w oparciu o bardzo szerokie tło nawiązujących zabytków – iż uzasadnione jest jego datowanie dopiero na fazę HaC.

⁴⁴ W omawianym tu środowisku wystąpiły one np. w grobach na cmentarzyskach w Vojlovica (L. Bukvić 2000, tabl. 15: 6, 28: 5), i Ticivaniul Mare, jud. Caraș-Severin (M. Gumă 1993, tabl. XXV: 4–5; 1995, tabl. VII: 13), ponadto również w skarbach z Cornuțel (I. Stratan 1964, ryc. 3: 4) i Vinča lub Brestovik (D. Garašanin 1954, s. 73, tabl. LXV: 14–20) oraz na osadach kultury Belegiš w Vučedol (S. Forenbaher 1994, ryc. 8: 3; M. Gumă 1995, tabl. VI: 23), Jakovo (N. Tasić 1962, tabl. III: 10, IV: 2), Gomolava k. Hrtkovci (N. Tasić 1988, s. 52–53) i Feudvar (M. Roeder 1991, ryc. 26: 1). Wzmiankowana jest też obecność tego typu zabytków w kilku znaleziskach z terenu Syrmii (S. Forenbaher 1994, tabela 2; L. Bukvić 2000, s. 83–84). Na obszarze Siedmiogrodu szpile z główką maczugowatą znane są między innymi z osady w Uioara de Jos, jud. Alba (H. Ciugudean 1994, tabl. 2: 9) oraz ze skarbu serii Cincu-Suseni w Dipșa, jud. Bistrița-Năsăud, Gușterica, jud. Sibiu, a najliczniej w Uioara de Sus, jud. Alba (M. Petrescu-Dîmbovița 1977, tabl. 140: 11; 160: 11–12; 268: 36–41, 46–48). Na zachód od kultury Belegiš szpile omawianego typu występują w północnej Bośni, np. na cmentarzysku w Gornja Orahovica, datowanym na fazę HaA (B. Čović 1958, ryc. 7b), oraz wśród najstarszych materiałów (również odpowiadających fazie HaA) z osady w Donja Dolina (Z. Marić 1964, tabl. I: 14, 16). W Chorwacji i zachodniej Słowenii szpile z główką maczugowatą pojawiają się już w grupie

Inny rodzaj szpili znaleziony został w grobie popielnicowym na cmentarzysku w Hinova (M. Gumă 1995, tabl. X: 37). Okaz ten należy do szpil z główką pastorałowatą, dla omawianej tu strefy całkowicie egzotycznego (ibidem, s. 108), natomiast powszechnie spotykanego w materiałach ze schyłku II i z III OEB w dorzeczu Odry (R. Essen 1985, s. 33–36)⁴⁵.

Równie odległe analogie wskazać można dla trzech, pochodzących z cmentarzyska w Vojlovicy, szpil z profilowanymi główkami dwustożkowatymi (L. Bukvić 2000, tabl. 19: 6; 35: 7; 39: 2)⁴⁶. Nawiązywać mogą do nich, pod względem sposobu zdobienia bliższe terytorialnie szpile ze spłaszczoną główką kulistą z osady w Velemszentvid (J. Říhový 1983, tabl. 9: 163) i cmentarzyska w Gornja Orahovica w północnej Bośni (B. Čović 1958, ryc. 2: a). Jednak lepszą analogię do omawianych tu okazów stanowią szpile o dwustożkowatych, schodkowato profilowanych główkach, charakterystyczne dla kultury łużyckiej na Śląsku, a rzadziej też na obszarze Wielkopolski i Moraw (M. Gedl 1999). Według Renaty Essen (1985, s. 65–66) ten wariant szpil zaliczyć można do typu Deszczno datowanego na III OEB. Odmiennego zdania był Marek Gedl (1999, s. 66–68), który zaproponował odnoszenie ich już do faz HaB1–B2.

Kolejną kategorię zabytków umożliwiających datowanie zespołów z ceramiką kanelowaną stanowią zapinki. Z położonych w rejonie Żelaznych Wrót cmentarzysk w Mala Vrbica i Vajuga Pesak pochodzą trzy zapinki smyczkowate, zbliżone do typu Peschiera-Mühlau (M. Vukmanović 1983, ryc. 1–4).

Virovitica, choć typowe są zwłaszcza dla zespołów z II fazy (koniec BrD–HaA1) kultury półpopielnicowych (K. Vinski-Gasparini 1973, s. 73). Pojedynczy okaz tego typu szpili znaleziony został również w nasypie kurhanu z Bandino Brdo z fazy Glasinac IIIa, odpowiadającej środkowoeuropejskiej fazie BrD (A. Benac, B. Čović 1956, s. 66–68, tabl. 20: 16). Za reprezentatywne dla tej samej fazy uważa się omawiane zabytki, pochodzące z kurhanów w Konjuša i Štrpci, położonych na prawym brzegu Driny (P. Della Casa, C. Fischer 1997, s. 218, ryc. 20). W północnej części Kotliny Karpackiej szpile z główką maczugowatą wystąpiły między innymi na osadach w Velemszentvid, kom. Vas (ponad 40 egzemplarzy) i Keszthely, kom. Veszprém, gdzie datowane są w przybliżeniu na fazę HaA1 (J. Říhový 1983, s. 36, tabl. 13–15), oraz w Szakoly, kom. Szabolcs-Szatmar – w znalezisku wiążanym z kulturą Berkesz-Demecser (T. Kovács 1967, tabl. 18: 2). Na terenie środkowodunajskiej kultury półpopielnicowych omawiany typ zabytków można spotkać dość powszechnie (J. Říhový 1974, s. 151–152) zarówno w materiałach grupy Czakańskiej, gdzie uważa się je za wyznacznik przełomu BrD/HaA1 (J. Paulik 1960, ryc. 155: 4; 1963, s. 313, ryc. 28: 1), jak i w młodszych zespołach – związanych już z fazą HaA1 (J. Říhový 1974, s. 151–152). Zapewne jednym z dalej wysuniętych na zachód znalezisk szpil z główką maczugowatą jest okaz z osady w Hallstatt (F. E. Barth 2003, s. 85, ryc. 2). Omawiany rodzaj zabytku występuje natomiast rzadziej w środowisku kultury łużyckiej (L. Velić 1983, s. 71). Na ziemiach polskich przykłady zdobionych okazów tego rodzaju szpil wskazac można na osadach w Krakowie-Pleszowie (I. Pieróg 2002, tabl. VI: 1) i Piotroniowicach, pow. Wołów (S. Pazda 1968, tabl. IX: 3) oraz w grobach z Wietrzna, pow. Krosno (M. Gedl 1998, tabl. XLVI: 1).

⁴⁵ Wspomnieć należy tutaj o znalezisku szpili omawianego typu na jednym ze stanowisk datowanej na HaA grupy Holercani-Hansca sąsiadującej od południa z grupą Kiszyniów-Corlăteni (O. Levîtki 1994, ryc. 4: 4). M. Gumă (1993, s. 178) dla szpil z Hinova wskazywał analogie w materiałach z fazy Bologna I w Italii.

⁴⁶ Dwa dalsze okazy tego typu szpil, pochodzące z nieznanych miejscowości, wymieniane były w katalogu zbiorów Muzeum w Belgradzie (D. Garašanin 1954, s. 74, tabl. LXV: 3, 6).

Podobna zapinka – o czym warto w tym miejscu wspomnieć – wystąpiła również na osadzie w Łukaszewka, należącej do grupy Kiszyniów-Corlăteni (G. I. Smirnova 1990, s. 26). Zapinki typu Peschiera-Mühlau są typowe przede wszystkim dla fazy PH III B2 w strefie egejskiej i fazy Peschiera w Italii, mogą występować jednak również wśród materiałów z okresu PH III C i z fazy proto-Villanova (T. Bader 1983, s. 11; B. Terzan 1994, s. 445–446)⁴⁷. W odniesieniu do okazów znalezionych nad dolnym Dunajem przyjmuje się na ogół młodszą chronologię, w ramach środkowoeuropejskiej fazy HaA1, względnie HaA1/HaA2 (M. Vukmanović 1983, s. 47; G. I. Smirnova 1990, s. 26; M. Gumă 1995, s. 108; G. Kossack 1996, s. 303–304; N. Tasić 1999, s. 131), którą potwierdza również znalezisko tego typu zabytku w należącej do horyzontu Cincu-Suseni skarbie z Sacoți, jud. Vilcea (T. Bader 1983, s. 9).

Spośród współwystępujących z omawianą grupą ceramiki ozdób brązowych wymienić można jeszcze wielozwojowe pierścienie, na części obwodu rozklepane i zdobione podłużnym żeberkiem, które pochodzą z jednego z grobów w Vojlovicy (L. Bukvić 2000, tabl. 32: 4–6). Posiadają one dobre nawiązania w zabytkach ze skarbu serii Uriu-Ópályi w Băleni, jud. Cluj (M. Petrescu-Dîmbovița 1977, tabl. 74: 41–44) i w datowanych na fazy BrB2(C1)–BrD kurhanach z Jezero nad dolną Driną (M. Kosorić, D. Krstić 1988, s. 55, tabl. XII: 6; XVIII: 6). Szersze ramy chronologiczne mają tutulusowate okucia, wśród omawianych zespołów znane z Cornuțel, Pecica, Ticivaniul Mare i Hinova (I. Stratan 1964, ryc. 3: 8; T. Kemenczei 1991, ryc. 6: 34; M. Gumă 1995, tabl. VII: 8; X: 3) oraz stożkowate tarczki z blachy brązowej z Vojlovicy (L. Bukvić 2000, tabl. 37: 3), znane zarówno ze skarbu horyzontu Uriu-Ópályi jak i Cincu-Suseni (M. Petrescu-Dîmbovița 1977, np. tabl. 22: 16, 17; 30: 10–12; 168: 6–12; 211: 7).

Rzadką grupę znalezisk w grobach kultury Belegiš i pokrewnych ugrupowań stanowi uzbrojenie. Z osady w Vučedol pochodzi sztylet ze sztabą do rękojeści (M. Gumă 1995, tabl. VI: 22), trudno jednak bliżej określić jego pozycję chronologiczną. Znacznie bardziej dystynktywny może być sztylet znaleziony w jednym z grobów na cmentarzysku w Kovačica (L. Bukvić 2000, s. 87, tabl. 1: 4; z błędną lokalizacją też: P. Medović 1989, tabl. II: 5 – jako Vojlovica i M. Gumă 1995, tabl. VII: 22 – jako Pančevo). Posiada on pełną rękojeść z płaską galką, oraz głownię z żeberkiem i *ricasso*. Dobre nawiązanie dla omawianego egzemplarza stanowi sztylet ze skarbu serii Uriu-Ópályi w Bătaraci, jud. Satu Mare (T. Bader 1978, tabl. LXXV: 15). Jednak najbliższą analogię, zarówno terytorialnie jak i formalnie wskazać można w sztyletach ze skarbu w Herim (d. Tamásfalva) w Wojwodinie, datowanego na fazy BrC2–BrD (B. Hänsel 1968, s. 90, tabl. 57: 4–7). Charakterystyczny sposób wykonania głowni znajduje ponadto nawiązania w pozbawionych rękojeści sztyletach z datowanego na horyzont Cincu-Suseni skarbu w Aiud, jud. Alba (M. Petrescu-Dîmbovița 1977, s. 80–81; tabl. 106: 14–17; 107: 1–2), wspomnianego już skarbu z Pecica (T. Kemenczei 1991, ryc. 3: 2; 6: 32) oraz w okazie z grobu w Nyirkarász-Gyulaháza, jud. Szabolcs-Szat-

már, pochodzącego z horyzontu Ópályi (A. Mozsolics 1973, s. 162, tabl. 67: 2–3).

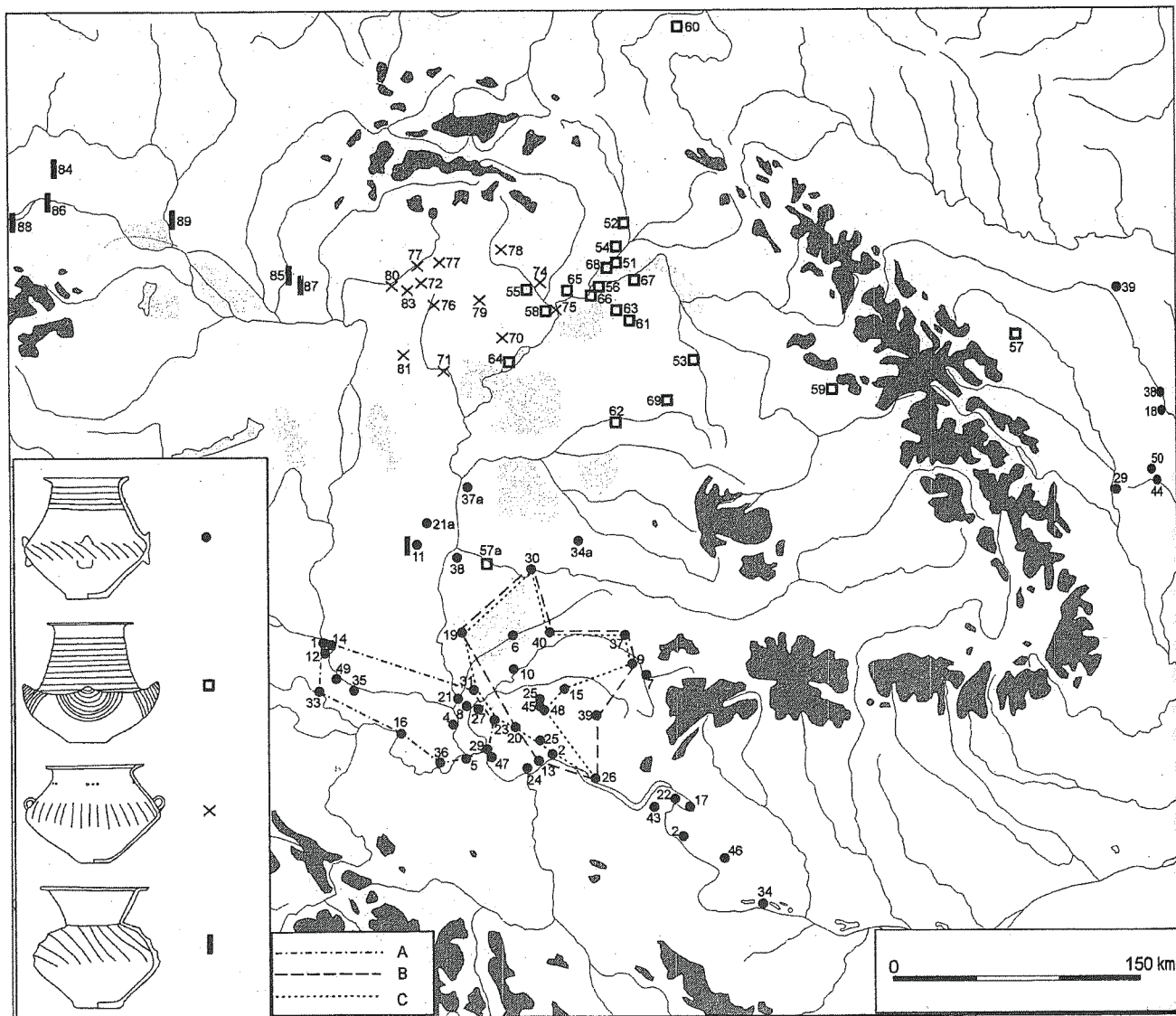
Przytoczone powyżej przykłady występowania ceramiki kultury Belegiš II w kontekście datujących wyrobów metalowych pozwalają z dużym prawdopodobieństwem umieszczać początki tego ugrupowania w czasie odpowiadającym horyzontowi Uriu-Ópályi. Na ten okres datować można grób ze sztyletem z Kovačica, skarb z Cornuțel, a być może również grób z pierścieniami z Vojlovicy. Przynajmniej hipotetycznie w tym przedziale czasu można umieszczać również groby wyznaczające początek stylistyki „trackiego Halsztatu” na cmentarzyskach, których użytkowanie rozpoczyna się jeszcze w trakcie rozwoju kultur Cruceni-Belegiš i Dubovac-Cirna. Próba wyróżnienia tej grupy znalezisk, w oparciu o typologiczną analizę ceramiki, podjęta zostanie w następnym rozdziale.

Podsumowując powyższe uwagi dotyczące datowania ugrupowań z ceramiką kanelowaną w początku okresu pól popielnicowych można podjąć próbę ustalenia kolejności rozprzestrzeniania się omawianej tu stylistyki. Najwcześniej, bo na czas odpowiadający pierwszemu horyzontowi skarbu w Kotlinie Karpackiej można datować obecność ceramiki w typie „trackiego Halsztatu” na obszarze zajętych przez kulturę Belegiš. Pamiętać należy jednak, że w ramach tego relatywnie długotrwałego przedziału chronologicznego (ok. poł. XIV w. – pocz. XII w. przed Chr.) jakim jest horyzont Uriu-Ópályi, umieszczać należy również schyłek szeregu zjawisk kulturowych o tradycji starszego okresu epoki brązu, jak kultury Cruceni-Belegiš, kultury Dubovac-Cirna, grupy Balta-Sărăta i grupy Bistreț-Ișalnița. Początki stylistyki „trackiego Halsztatu” w południowej części Kotliny Karpackiej datować można zatem najwcześniej na czasy odpowiadające środkowoeuropejskiej fazie BrD, względnie przełomowi BrD/HaA1 (XIII w. – pocz. XII w. przed Chr.). Na przeciwnym krańcu omawianego tutaj obszaru – w grupie czakańskiej – ceramika kanelowana rozprzestrzenia się w trakcie fazy BrD. Jej pojawienie się poprzedzają materiały horyzontu przedczakańskiego, również umieszczane w tym przedziale chronologicznym. Przy obecnym stanie badań nie sposób stwierdzić, czy omawiana tu stylistyka dekoracji naczyń w kulturze czakańskiej jest młodszą, czy raczej współczesną „trackiemu Halsztatowi” w południowej części Kotliny Karpackiej. Raczej późniejsze było natomiast pojawienie się tego typu ornamentu w datowanej na koniec BrD i początek HaA1 (2. poł. XIII w. – 1. poł. XII w. przed Chr.) grupie Baierdorf-Lednice. W tym samym czasie początki nowej stylistyki pojawiają się też na cmentarzysku w Lăpuș, jednak zarówno zasób form jak i sposób dekoracji naczyń właściwy dla młodszego etapu tej nekropoli oraz dla wczesnej fazy kultury Gáva należy umieszczać już w czasach odpowiadających horyzontowi Cincu-Suseni (1. poł. XII – poł. XI w. przed Chr.).

3.3. CHARAKTERYSTYKA STYLISTYKI DEKORACJI NACZYŃ W POCZĄTKACH OKRESU PÓL POPIELNICOWYCH

W początkach okresu pól popielnicowych na terenie Kotliny Karpackiej dochodzi do rozprzestrzeniania się mody na zdobienie naczyń szerokimi, najczęściej ukośnymi, kanelurami. Wśród szeregu odmian ornamentu opartego na tej tech-

⁴⁷ Okazy posiadające tordowany kabłąk, jak obie zapinki z Mala Vrbica, znane są na przykład z pierwszej fazy (HaA1) cmentarzyska w Pianello w Umbrii (H. Müller-Karpe 1959, s. 66–67, tabl. 56: A15).

Ryc. 3. Zróżnicowanie typów naczyń wazowatych w fazach BrD-HaA1. A-C - zasięg występowania wybranych elementów stylistycznych w kulturze Belegiš II na obszarze Wojwodiny: A. przysadziste, ostroprofilowane naczynia dwustożkowe; B. dookólne żłobki na guzkach; C. girlandy na szyjkach. Zestawienie stanowisk w tekście.

Abb. 3. Unterschiedlichkeit der vasenförmigen Gefäßtypen in den Phasen BrD-HaA1. A-C - Verbreitungsgebiet der ausgewählten stilistischen Elemente in der Belegiš II Kultur auf dem Gebiet von Vojvodina. A. gedrungen scharf profilierte doppelkegelige Gefäße; B. umlaufende Rillen auf den Buckeln; C. Girlanden an den Halsen. Die Zusammenstellung der Fundstellen im Text.

Рис. 3. Дифференциация типов вазообразных сосудов в фазах BrD-HaA1. A-C - границы выступления отдельных стилистических элементов в культуре Belegiš II на территории Воевоины: A. приземистые, профилированные биконические сосуды; B. кольцевые желобки на шишечках; C. гирлянды на шейках. Сопоставление памятников в тексте.

nice wyróżnić można zarówno takie sposoby dekoracji, lub zestawienia dekoracji i formy naczynia, które właściwe są dla znacznej części omawianego tu obszaru, jak i pewne rodzaje stylistyki o regionalnym charakterze, specyficzne dla poszczególnych jednostek kulturowych. Umożliwia to z jednej strony zastosowanie analizy tej ceramiki dla ustaleń dotyczących zróżnicowania kulturowego, z drugiej zaś do wyznaczania kierunków oddziaływań stylistycznych o ponadregionalnym charakterze.

Nakreślenie terytorialnego podziału ceramiki zdobionej kanelurami jest utrudnione przez różnorodność dekorowanych w ten sposób form. Stąd dla wstępnej analizy posłużyć można się pewnym uproszczeniem, polegającym na ograniczeniu się

do jednej kategorii naczyń. Na rycinie 3 przedstawione zostało rozmieszczenie wybranych, najbardziej charakterystycznych dla poszczególnych ugrupowań form, zaliczanych do grupy amfor lub naczyń wazowatych⁴⁸. Dla środkowodunajskiej kul-

⁴⁸ Zestawienie stanowisk uwzględnionych w skartowaniu na ryc. 3. Naczynia kultury Belegiš i związanych z nią ugrupowań z Niziny Rumuńskiej i Mołdawii (1-50); naczynia i fragmenty naczyń wczesnej fazy kultury Gáva (51-69); naczynia z późnej fazy kultury pilińskiej (70-83); naczynia wczesnej fazy środkowodunajskiej kultury półpopielnicowych (11, 84-89). 1. Aljmas. 2. Balta Verde. 3. Banatska Polanka. 4. Belegiš. 5. Beograd-Nova Karaburma. 6. Bobda. 7. Caransebeş. 8. Čenta. 9. Cornuțel. 10. Cruceni. 11. Csorva. 12. Dalj. 13. Dubovac. 14. Erdut. 15. Fizeşul. 16. Gomolava. 17. Hinova. 18. Iași. 19. Idžo. 20. Ilandža. 21. Knićanin. 21a. Kömpöc. 22. Korbovo. 23.

tury
okazy
częśc
wystę
dla p
powe
mi do
i poz
z poł
wazy
mi sk
dekor
tym n

Sz
cząc r
wana
Zważy
legiś i
kający
nie pr
może
walor
zróżn
wzdłu
formą
zdobio
na szy
wych n
wyróż
krańcu
bardzi
szyjce
girland
mienn
kreska
tywów
Banatu
na obs
W

gę na s
epoki l
(np. S.

Kovačić
Oresac.
34. Pru
37a. Sza
41. Trif
Vojlovic
Barca. 5
57. Grä
Nagyk
66. Rak
70. Gele
75. Mul
80. Szec
tarján).
-Radl. 8
⁴⁹ D
mych gu
motywó

tury pól popielnicowych za najbardziej typowe uznać należy okazy z lekko wato rozchyloną szyjką, zdobione szerokimi, najczęściej ukośnymi kanelurami na brzuścu. Na wschód od nich występują niskie naczynia dwustożkowate, charakterystyczne dla późnej fazy kultury pilińskiej i dla kultury kyjatyckiej. Typowe dla wczesnej fazy kultury Gáva są naczynia z wypchanymi do góry guzami, zdobionymi koncentrycznymi żłóbkami i poziomymi kanelurami na szyjce. Wreszcie dla ugrupowań z południowej części Kotliny Karpackiej charakterystyczne są wazy dwustożkowate z rozchylonym wylewem, zdobione parami skierowanych ku górze i dołowi guzków, którym towarzyszy dekoracja kanelurami pionowymi lub w układzie turbanowatym na brzuścu i poziomymi na szyjce.

Szczegółowe omówienie motywów dekoracyjnych rozpoczynając należy od ostatniej z wymienionych stref, gdzie analizowana tu stylistyka pojawia się prawdopodobnie najwcześniej. Zważywszy na stosunkowo niedługi okres rozwoju kultury Belegiș i pokrewnych jej ugrupowań z Niziny Rumuńskiej (zamykający się pomiędzy fazą BrD a przełomem HaA2/HaB1, czyli nie przekraczający prawdopodobnie 250 lat), relatywnie trudne może być uchwycenie w sposobie zdobienia zmian mających walor chronologiczny. Bardziej wyraźnie rysuje się natomiast zróżnicowanie regionalne. Na stanowiskach ciągnących się wzdłuż Dunaju, pomiędzy ujściem Drawy a ujściem Temeszu, formą dominującą są dość przysadziste wazy dwustożkowate, zdobione w sposób typowy dla kultury Belegiș (poziome żłóbki na szyjce, kanelury i podwójne guzki na brzuścu), bez dodatkowych motywów dekoracyjnych (tabl. III, 4–7). Odmienny styl wyróżnić można w Banacie i nad Dunajem – na zachodnim krańcu Żelaznych Wrót. Tutaj naczynia wazowate, przeważnie bardziej wysmukłe niż w zachodniej strefie, zdobione są na szyjce nie tylko kanelurami poziomymi ale również w układzie girland. Również skierowane ku górze guzki mają na ogół odmienną formę – bardziej „rogowatą” i zdobione są dookolnymi kreskami (tabl. IV, 1–2, 4–6)⁴⁹. Ostatni z wymienionych motywów dekoracyjnych jest jak się zdaje typowy zwłaszcza dla Banatu, brak bowiem zdobionych w ten sposób naczyń również na obszarze na wschód od Żelaznych Wrót.

W części prac dotyczących kultury Belegiș zwraca się uwagę na stopniowy rozwój ceramiki – od form ze starszego okresu epoki brązu do właściwych dla stylistyki „trackiego Halsztatu” (np. S. Foltiny 1967, s. 57–59, 69–70; 1989, s. 232, 245–246;

Kovačica. 24. Kovin. 25. Margrita. 26. Moldova Nouă. 27. Opovo. 28. Oresac. 29. Pančevo. 30. Pecica. 31. Perlez. 32. Prăjești. 33. Privlaka. 34. Prundu Măgariilor. 34a. Sântana. 35. Sotin. 36. Surcin. 37. Susani. 37a. Szantes-Nagyhegy. 38. Szőreg. 39. Ticvaniu Mare. 40. Timișoara. 41. Trifești. 42. Trinca. 43. Vajuga. 44. Valui. 45. Vatin. 46. Virtop. 47. Vojlovica. 48. Vrsac. 49. Vučedol. 50. Zăpudeni. 51. Alsóbereczki. 52. Barca. 53. Bervenii. 54. Borša. 55. Borsodharsány. 56. Gávavencsellő. 57. Grănicești. 57a. Kiszombor. 58. Köröm. 59. Lăpuș. 60. Lipnik. 61. Nagykovács. 62. Nagykereki. 63. Nyíregyháza. 64. Poroszló. 65. Prügy. 66. Rakamaz. 67. Rétközberencs. 68. Vajdacska. 69. Valea lui Mihai. 70. Gelej. 71. Jászberény. 72. Karanacsputó. 73. Litke. 74. Megyaszó. 75. Muhi. 76. Nagybatony. 77. Radzovce. 78. Šafárikovo. 79. Szajla. 80. Szécsény. 81. Tura. 82. Vyšná Hutka. 83. Zagyvapalfalva (Salgótarján). 84. Baierdorf. 85. Čaka. 86. Getzesdorf. 87. Kotla. 88. Unter-Radl. 89. Zohor.

⁴⁹ Dla jasności zaznaczyć trzeba, że chodzi tutaj o zdobienie samych guzków, a nie podkreślanie ich żłóbkami. Drugi z wymienionych motywów jest bowiem znacznie bardziej pospolity.

I. Chicideanu 1986, s. 35; S. Forenbaher 1994, s. 54). Naczynia o cechach przejściowych charakteryzuje łączenie cech starszych, zwłaszcza w zakresie morfologii, z nowymi elementami zdobniczymi. Wyznaczają one osobny etap w periodyzacji poszczególnych cmentarzysk (np. B. Hänsel 1968, załącznik 13) i całego ugrupowania (M. Gumă 1995, s. 100–103; N. Tasić 1999, s. 128–129). Ceramikę z okresu przejściowego charakteryzuje obecność naczyń o obłych baniastych brzuścach i cylindrycznych szyjkach, wykonanych w konwencji kultury Cruceni-Belegiș ze starszego okresu epoki brązu, równocześnie zdobionych jednak pionowymi kanelurami na brzuścu i poziomymi żłóbkami na szyjce (tabl. III, 3), a nie jak miało to miejsce wcześniej ornamentem sznurowym. Część z tych form posiada duże ucha umieszczone na dolnej partii brzuśca (tabl. III, 2–3), co również jest cechą typową dla wcześniejszego okresu (V. Trbuhović 1961, ryc. 39; O. Radu 1973, tabl. 3: 5; S. Foltiny 1989, tabl. 1: 5; M. Gumă 1993, tabl. X: 1; L. Bukvić 2000, tabl. 8: 9; 18: 1; 19: 1; 32: 3; 56: 4; 61: 5, 9)⁵⁰. Obie cechy nowe w stylistyce tej grupy ceramiki, to znaczy pionowe kanelowanie na brzuścu i zdobienie charakterystycznymi dla kultury Belegiș podwójnymi guzami, mogą mieć miejscową genezę. Jest to zwłaszcza widoczne w wypadku drugiego z wymienionych motywów, który można wywodzić dość pewnie z tradycji sięgającej jeszcze początków starszego okresu epoki brązu. Prawdopodobnie pojawienie się nowej stylistyki nie stanowiło też istotnej cezurę chronologicznej, a czas występowania naczyń zdobionych żłóbkowaniem i dekoracją sznurową mógł się zająć, za czym przemawia obecność obu tych typów zdobnictwa w inwentarzu grobu z Peciu Nou, jud. Timiș (F. Medeleț 1993, s. 136).

Z innych cech zdobniczych pojawiających się już wśród materiałów przejściowych wymienić należy obecność rogowatych guzków zdobionych dookolnymi żłóbkami na naczyniach z cmentarzyska w Dubovac (B. Hänsel 1968, tabl. 49: 1, załącznik 13). Ten sam typ zdobienia występuje również na posiadającym archaiczną formę naczyniu z Vrșac (L. Bukvić 2000, tabl. 61: 5) i okazy z cmentarzyska w Ilandža (B. Hänsel 1968, tabl. 48: 1; N. Tasić 1971, tabl. 25; L. Bukvić 2000, tabl. 50: 6), który przez swą „piętrową” budowę nawiązywać może jeszcze do stylistyki grupy Dubovac-Cirna. Szyjka tego naczynia dekorowana jest żłóbkami w układzie girland. Ten sam rodzaj ornamentu wystąpił też na naczyniu z Kovačica (L. Bukvić 2000, tabl. 1: 2), datowanym przez odkryty w tym samym grobie sztylet na czasy odpowiadające w przybliżeniu fazie BrD. W zespole ze wspomnianym naczyniem z Ilandža znajdowała się również misa na stopce, ze skierowanymi w dół żłóbkowanymi guzami (B. Hänsel 1968, tabl. 48: 1; L. Bukvić 2000, tabl. 50: 5). Zbliżone do niej okazy wystąpiły również na cmentarzyskach w Opovo (P. Medović 1989, tabl. VI: 2) i Cruceni (O. Radu 1973, tabl. 7: 2). Prawdopodobnie ten typ mis występować może też w późniejszym okresie, o czym świadczy jego obecność wśród znalezisk z kurhanu w Susani (I. Stratan, A. Vulpe 1977, tabl. 16: 132, 148). Należące do omawianej odmiany naczynie z Cruceni posiada jeszcze jedną cechę charakterystyczną, w postaci pokrycia całej stopki poziomymi żłóbkami. Ten typ dekoracji wystąpił też w Belegiș, gdzie

⁵⁰ Wśród nich naczynie z Vojlovicy, pochodzące ze wspomnianego wcześniej grobu z pierścieniami brązowymi, datowanymi na fazę BrB-BrD.

w taki sposób ozdobione było naczynie dwuuchne ze starszej fazy cmentarzyska (N. Tasić 1971, tabl. 23). Jak wspomniano wyżej, dekoracja stopek naczyń poziomymi żłobkami jest szczególnie charakterystyczna dla cmentarzysk kurhanowych znad dolnej Driny. Niewykluczone, iż właśnie tam można szukać genezy tego motywu w kulturze Belegiș.

Przegląd omówionych powyżej materiałów o cechach przejściowych skłania do stwierdzenia, że większość motywów zdobniczych charakterystycznych dla grup „trackiego Halsztatu” powstała jeszcze w środowisku kultury Cruceni-Belegiș, na przełomie starszego i środkowego okresu epoki brązu. Jednak pełne uformowanie się analizowanej tu stylistyki nastąpiło dopiero z chwilą, gdy na to – wykształcone już – podłoże nałożyły się nowe elementy. Powstały wówczas młodszy styl w twórczości ceramicznej różni się od materiałów przejściowych zasobem form naczyń. W przeciwieństwie do wcześniejszego okresu dominują wtedy okazy dwustożkowate, przysadziste w zachodniej strefie a bardziej wysmukłe na wschód od dolnej Cisy. Wyraźna zmiana następuje zwłaszcza w ornamentyce. Obok występujących już wcześniej motywów girland na szyjce i żłobkowanych guzów, dominujące w zdobieniu stają się szerokie kanelury, pokrywające czasem całą szyjkę naczynia, lub występujące na brzuścu, przeważnie w nieznanym dotąd na tym terenie układzie turbanowatym. Obok naczyń wazowatych za typowe dla młodszej grupy ceramiki należy uznać misy i czerpaki zdobione girlandami na zewnętrznej powierzchni. Jednocześnie na niektórych cmentarzyskach daje się zauważyć wyraźne rozgraniczenie pomiędzy strefami zajęтыми przez groby z naczyniami kultury Cruceni-Belegiș i zespoły z ceramiką kanelowaną (I. Chicideanu 1986, s. 35, ryc. 30).

Regionalne zróżnicowanie – możliwe do zaobserwowania w młodszym etapie rozwoju ceramiki – nie ogranicza się wyłącznie do podkreślanych wyżej odmienności w morfologii i zdobnictwie form przewodnich, jakimi na terytorium kultury Belegiș są naczynia wazowate. W zachodniej strefie zwraca uwagę obecność niskich, ostroprofilowanych naczyń, zwłaszcza z uchami zaopatrzonymi w guzki (P. Medović 1989, tabl. VI: 1, 3; M. Gumă 1995, tabl. VI: 4, 10, 11). Nie występuje tu natomiast dekoracja czerpaków motywem „odwróconej” girlandy, typowa zwłaszcza dla stanowisk z północnego Banatu (I. Stratan, A. Vulpe 1977, tabl. 7–8; Á. Sz. Kalláy 1986, ryc. 2: 4; M. Gumă 1995, tabl. II: 8). Również tylko ze strefy na wschód od dolnej Cisy znane są niewielkie naczynia wazowate na stopkach (S. Foltiny 1967, tabl. IV: 1; M. Gumă 1995, tabl. II: 2; L. Bukvić 2000, tabl. 31: 10; 49: 3). Jednocześnie pojawiają się jednak takie formy lub motywy zdobnicze, które występują – w różnym wprawdzie nasileniu – na całym obszarze Wojwodiny i zachodniej Oltenii. Wśród nich wymienić można misy z brzegiem zagiętym do środka, czasem zdobione girlandami, misy z trójkątnymi występami na krawędzi lub czerpaki z tordowanymi uchami. Regionalne zróżnicowanie kultury Belegiș, choć niewątpliwie możliwe do uchwycenia, nie rysuje się zatem ostro. Analiza ceramiki omawianego ugrupowania – przynajmniej w oparciu o dostępne materiały – nie potwierdza też bardzo szczegółowego schematu terytorialnego podziału, zaproponowanego przez M. Gumă (1995). Trafniejsza wydaje się opinia Florina Medeleța (1993, s. 136), który wyróżnił tylko trzy lokalne grupy: wschodnią w rejonie Żelaznych Wrót

i w zachodniej Oltenii, północną w rumuńskim Banacie i południowo-zachodnią nad Dunajem pomiędzy ujściem Cisy a Żelaznymi Wrótami. Niewykluczone, że wśród wymienionych jednostek taksonomicznych dwie ostatnie należy – ze względu na podobieństwo ceramiki – traktować jako całość. Jako odrębny wariant kultury Belegiș można wyróżnić natomiast znaleziska z Baczki, Syrmii i wschodniej Sławonii.

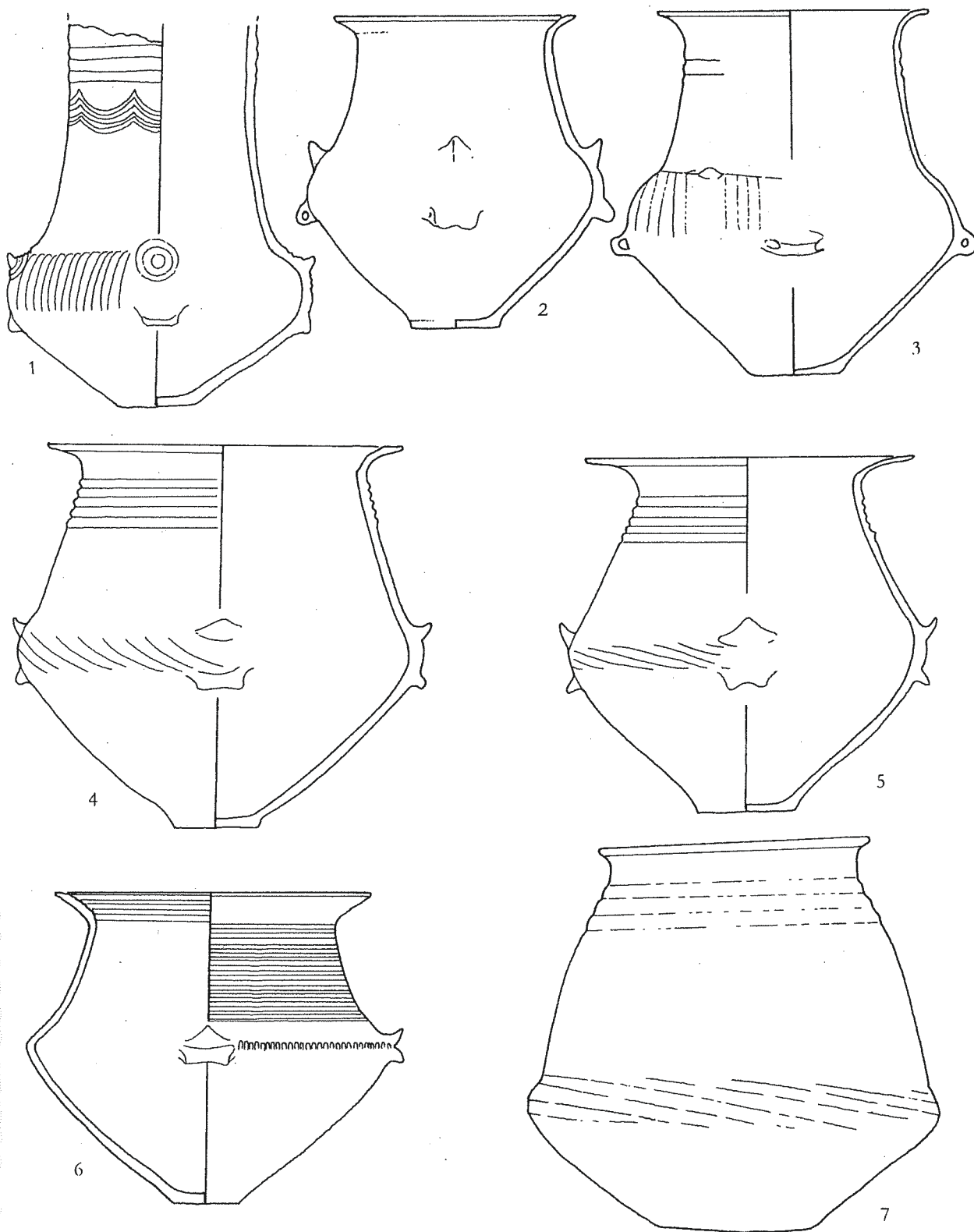
Jak wynika z powyższych uwag, stylistyka „trackiego Halsztatu” na obszarze nad dolną Cisą pojawia się jako połączenie elementów wykształconych z miejscowej tradycji oraz nowych cech, których obecność może być wynikiem zewnętrznych oddziaływań. Prawdopodobnie cały proces powstania nowej mody mieścił się w ramach okresu odpowiadającego horyzontowi skarbów Uriu-Ópályi. W tym przedziale czasowym umieszczać można zarówno pierwszy etap, reprezentowany przez materiały przejściowe, jak i pojawienie się młodszej grupy znalezisk. Pozycję chronologiczną przełomu pomiędzy oboma etapami wyznaczają przede wszystkim skarby z Cornuțel i Pecica.

Na obszarze na wschód od Żelaznych Wrót materiałom przejściowym z Wojwodiny odpowiadają znaleziska grupy Biștreț-Ișalnița. Reprezentować mają one etap pośredni pomiędzy grupą Dubovac-Cirna a stylistyką „trackiego Halsztatu” (I. Chicideanu 1986, s. 44, 46; N. G. O. Boroffka 1994, s. 113; M. Gumă 1995, s. 101). Wśród materiałów tego ugrupowania znajdują się formy (I. Chicideanu 1986, ryc. 33: 1–3) wykazujące podobieństwo do znalezisk z terenu kultury Belegiș. Jak wspomniano wcześniej, w literaturze nie ma zgodności co do przebiegu procesów, które doprowadziły do uformowania na wschód od Żelaznych Wrót ugrupowań z ceramiką kanelowaną. Zdaniem Iona Motzoi-Chicideanu zarzucić należy ferowane dotąd poglądy o ich miejscowej genezie. Bardziej prawdopodobna jest bowiem interpretacja tego zjawiska jako przejawu oddziaływań z terenu Wojwodiny (I. Motzoi-Chicideanu 2001, s. 222). Obok podkreślanych przez tego badacza związków w stylistyce ceramiki (ibidem, s. 217–218) istotną przesłanką wskazującą na słuszność jego opinii jest brak – analogicznych do znanych z terenu na zachód od Żelaznych Wrót – wypadków ewidentnej kontynuacji w użytkowaniu cmentarzysk założonych w starszym okresie epoki brązu⁵¹.

Nowo założone nekropole (Vajuga Pesak, Mala Vrbica, Hinova) grupują się nad zakolem Dunaju, po wschodniej stronie Żelaznych Wrót. Znajdowana tu ceramika wykazuje pewne odmienności w stosunku do materiałów z terenu Banatu (tabl. III, 7). Brak jest zwłaszcza dookoła żłobionych rogowatych guzków⁵², sporadycznie pojawia się również dekoracja kanelurami w układzie girland (D. Berciu, E. Comșa

⁵¹ Na części stanowisk grupy Dubovac-Cirna (Balta Verde, Korbovo „Pesak”, Svinița) znaleziono pojedyncze naczynia w stylu „trackiego Halsztatu” (D. Berciu, E. Comșa 1956, ryc. 41: 1; 49; 58; N. Radojić 1986, s. 134, ryc. 6: 1; M. Gumă 1993, tabl. XI: 11). Zjawisko to ma jednak marginalny charakter i nie można go porównywać z obserwowaną na terenie kultury Belegiș ciągłością w funkcjonowaniu cmentarzysk.

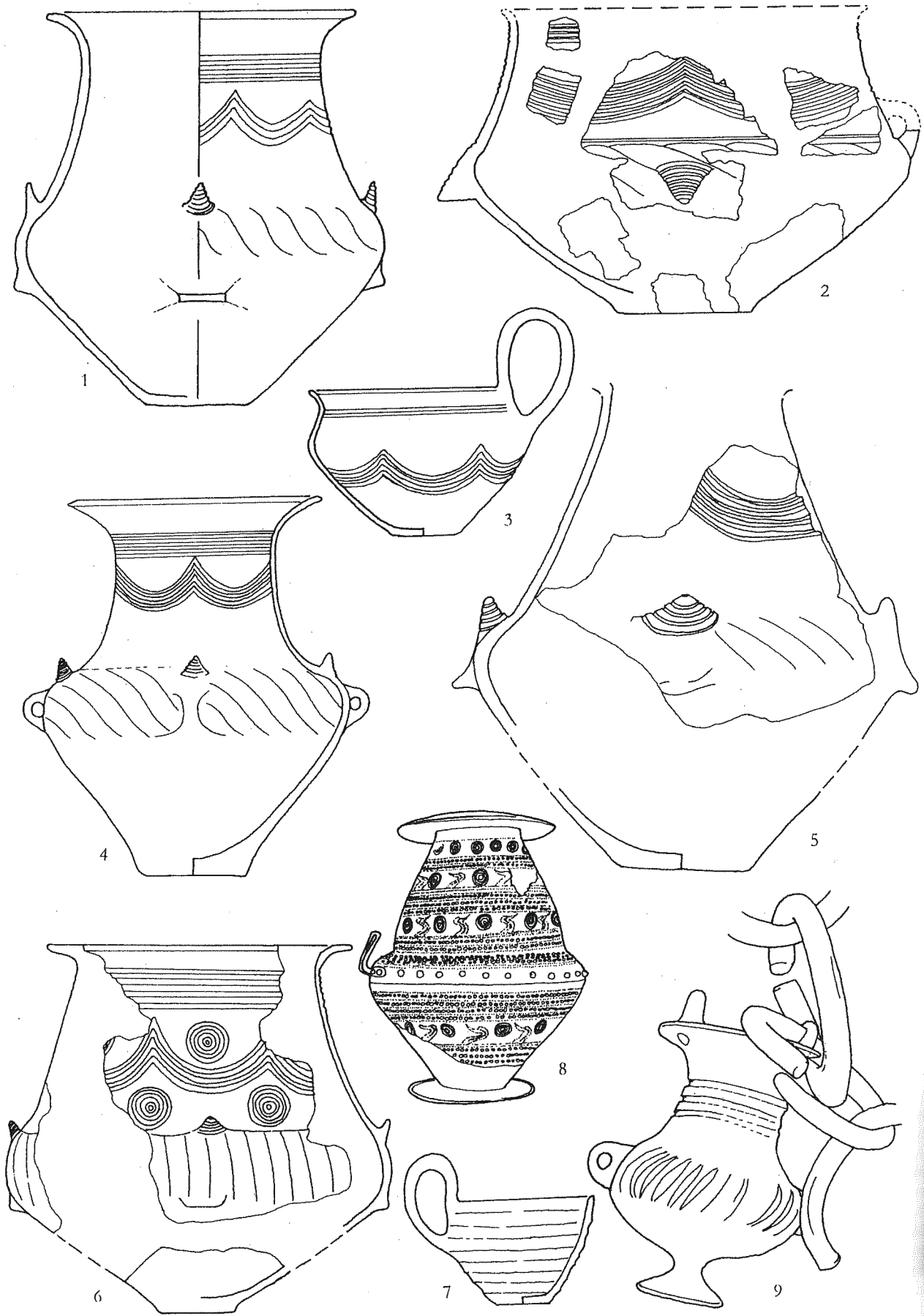
⁵² Jak wspomniano już wyżej, ten motyw zdobniczy jest charakterystyczny wyłącznie dla Banatu. Najdalej na wschód wysuniętym stanowiskiem, gdzie pojawia się ten rodzaj ornamentu, jest cmentarzysko w Moldova Nouă, jud. Caraș-Severin (M. Gumă 1979, tabl. II: 1993, tabl. XVII:3; 1995, tabl. IX:6), położone na zachodnim krańcu Żelaznych Wrót.

Tabl. III. Ceramika z okresu formowania się kultury Belegiš II (1-3), naczynia typowe dla zachodniego wariantu tego ugrupowania (4-6) oraz naczynie z zachodniej Oltenii (7). Vatin (1); Opovo (2, 4-5); Vojlovica (3); Vučedol (6); Hinova (7). Według: L. Bukvić 2000; M. Gumă 1995; M. Davidescu 1981. Wszystkie rysunki bez skali zmniejszenia.

Taf. III. Keramik aus der Formungszeit der Belegiš II Kultur (1-7), für die westliche Variante dieser Gruppierung typische Gefäße und ein Gefäß aus dem West-Oltenien (7). Vatin (1); Opovo (2, 4-5); Vojlovica (3); Vučedol (6); Hinova (7). Nach: L. Bukvic 2000; M. Gumă 1995; M. Davidescu 1981. Alle Abbildungen ohne den Verkleinerungsmaßstab.

Табл. III. Керамика периода формирования культуры Belegiš II (1-3), сосуды, характерные для западного варианта этой группировки (4-6) и сосуды с западной Oltenii (7). Vatin (1); Opovo (2, 4-5); Vojlovica (3); Vučedol (6); Hinova (7). Согл.: L. Bukvić 2000; M. Gumă 1995; M. Davidescu 1981. Все рисунки без масштаба уменьшения.

1956,
 tarzys
 nawią
 na za
 nie zn
 natom
 dekor
 z polu
 tabl. I
 (I. Mo
 Da
 Wojwo
 mi lub
 z Munt
 i na os
 7: 1-4)
 tu" wsp
 starsze
 zdobio
 Do
 nawiąz
 skiej i V
 -Corlát
 rów wsl
 w obec
 zdobio
 ryc. 62:
 niem na
 C. Icono
 72: 2; 73
 ceramik
 kanelur
 wstanie
 mieszcz
 (I. G. Sm
 s. 170). 2
 materiał
 z Mołda
 łącznie d
 zdobio
 cyjne od
 z Baczk
 Znal
 i północ
 rze pomi
 w sposób
 w zespoła

Tabl. IV. o
 s
 M
 I
 Taf. IV. K
 e
 M
 I.
 Табл. IV. К
 я
 (

1956, ryc. 41: 1; M. Gumă 1995, s. X: 1, 7). Naczynia z cmentarzysk położonych po wschodniej stronie Żelaznych Wrót nawiązują zatem pod względem ornamentyki raczej do strefy na zachód od ujścia Temeszu, a nie do bliższych geograficznie znalezisk z Banatu. Dla tych ostatnich wskazać można natomiast pewne odpowiedniki – w zakresie form i sposobu dekoracji – w materiałach ze stanowisk grupy Vártop-Ploșor z południowej Oltenii (D. Berciu 1961, ryc. 20; B. Hänsel 1976, tabl. III), zwłaszcza z osady w Prundu Măgarilor, jud. Dolj (I. Motzoi-Chicideanu 2001).

Dalej na wschód elementy zdobnicze typowe dla obszaru Wojwodiny (misy zdobione girlandami, czerpaki z tordowanymi lub żłobkowanymi uchami) znaleźć można wśród znalezisk z Muntenii: w kurhanie z Meri (E. Moscalau 1976, ryc. 3: 1; 5: 7) i na osadzie w Bukareszcie-Chitila (V. Boroneanț 1984, ryc. 4: 5; 7: 1–4). Na tym terenie ceramika w typie „trackiego Halsztatu” współwystępuje z materiałami reprezentującymi tradycję starszego okresu epoki brązu, zwłaszcza fragmentami naczyń zdobionych stempelkiem (E. Moscalau 1976, s. 81–86).

Do ceramiki „trackiego Halsztatu” z Wojwodiny i Oltenii nawiązują znaleziska z północnej części Wyżyny Mołdawskiej i Wyżyny Besarabskiej określane jako grupa Kiszyniów-Corlăteni. Analogie między materiałami z obu tych obszarów wskazać można zarówno w morfologii naczyń, zwłaszcza w obecności dwustożkowatych waz z rozchylonym wylewem, zdobionych podwójnymi guzkami na brzuścu (A. László 1994, ryc. 62: 1–3, 6, 8, 11; 71: 2; O. Levițki 1994a, ryc. 64), tordowaniem na uchach kubków (A. I. Meljukova 1961, ryc. 15: 11–12; C. Iconomu, M. Tanasachi 1992, ryc. 2: 1; A. László 1994, ryc. 72: 2; 73: 4), a przede wszystkim w masowym występowaniu ceramiki dekorowanej poziomymi, skośnymi i pionowymi kanelurami. Podobieństwa te pozwalają przypuszczać, że powstanie grupy Kiszyniów-Corlăteni mogło być wynikiem przemieszczeń ludności z południowej części Kotliny Krapackiej (I. G. Smirnova 1990, s. 25, 30–32; 1993, s. 93; O. Levițki 1994a, s. 170). Zwrócić należy uwagę, że podobnie jak w przypadku materiałów z rejonu Żelaznych Wrót, także wśród znalezisk z Mołdawii brak jest elementów stylistycznych typowych wyłącznie dla obszaru Banatu (girlandy na szyjce, rogowate guzki zdobione żłobkami). Występujące tu formy i motywy dekoracyjne odpowiadają zatem w większym stopniu znaleziskom z Baczki i Syrmii lub z południowo-zachodniej Oltenii.

Znaleziska kultury Belegiš występują również na północ i północny-wschód od jej macierzystego terytorium. Na obszarze pomiędzy Dunajem a Cisą naczynia wazowate wykonane w sposób charakterystyczny dla tego ugrupowania wystąpiły w zespołach zabytkowych pochodzących z cmentarzysk Szőreg

C i D (S. Foltiny 1967, tabl. V: 6–8; T. Kemenczei 1984, tabl. CXXIV: 7, 9–10, 12; G. V. Szabó 1996, tabl. 51–54) Csorva (O. Trogmayer 1963, tabl. X: 5; XIII: 8; S. Foltiny 1967, tabl. V: 1, 4), oraz Szantes-Nagyhegy, Kömpöc i Jánosszállás (G. V. Szabó 1996, s. 53, tabl. 9: 2; 46: 1, 4). Pojedyncze naczynia typowe dla kultury Belegiš znane są też z obszarów położonych nad środkową Cisą (T. Kovács 1967, tabl. 12: 1; T. Kemenczei 1984, s. 159; M. B. Hellebrandt 1990, tabl. 2: 2–3). Oddziaływanie kultury Belegiš skierowane były również na południe. Typową dla tego ugrupowania ceramikę znajduje się na terenie Serbii – w dolinie Morawy (np. Stojić 2000, s. 15–16).

Interesujące zjawisko stanowi rozprzestrzenienie dekoracji dołkami w układzie rozet na szyjkach naczyń. Ten typ zdobienia znany jest zarówno z kultury Belegiš II, grupy Igrîta, grupy Balta Sărăta jak i z kultury Berkesz-Demecser, kultury pilińskiej oraz następującej po niej kultury kyjatyckiej (N. G. O. Boroffka 1994a, s. 7–8). Szerokie rozprzestrzenienie niektórych motywów dekoracyjnych może świadczyć o istnieniu – na przełomie starszego i środkowego okresu epoki brązu – ciągłości w kontaktach między północną i południową częścią obszarów nadcisańskich.

Dla ceramiki „trackiego Halsztatu” z terenu Banatu wskazać można również nawiązania – w zakresie motywów ornamentacyjnych (połączenie ukośnych kanelurów na brzuścu i girland na szyjce) – w naczyniach z datowanych na fazy BrD–HaA znalezisk jaskiniowych grupy Igrîta (np. I. Emödi 1980, tabl. 11: 66, 78; 15: 109; 19: 150; 22: 189–190; 23: 194). Zwraca się uwagę, że materiały tej jednostki kulturowej charakteryzuje połączenie cech stylistycznych właściwych dla szeregu ugrupowań z początków środkowego okresu epoki brązu w Kotlinie Karpackiej (C. Kacsó 1999, s. 101, 104). Wskazać można tu między innymi formy nawiązujące do młodszej fazy kultury pilińskiej i do ceramiki grup post-otomańskich. Wśród znalezisk z jaskini Igrîta zwraca uwagę duża ilość naczyń z charakterystycznymi, wydętymi szyjkami. Zbliżony do tego typu jest okaz z osady w Uioara de Jos, jud. Alba, należącej do grupy Cugir-Band (H. Ciugudean 1994, ryc. 4: 6). Wśród kilku naczyń z eponimicznego dla tego ugrupowania skarbu z Cugir (horyzont Cincu-Suseni) wystąpiło też dwustożkowata waza z analogiami w materiałach z kurhanu w Susani i ze stanowisk grupy Vártop-Ploșor (H. Ciugudean 1994, ryc. 6: 2).

Kończąc omawianie stylistyki „trackiego Halsztatu” w południowej części Kotliny Karpackiej wspomnieć należy o dwóch znaleziskach, niewątpliwie związanych z kulturą Belegiš, lecz znajdujących się w całości w obcym środowisku kulturowym. Chodzi tu o zbiory zabytków, być może zespoły grobowe, odkryte na przełomie XIX i XX w., w Zajezierzu, pow. Ostróda

Tabl. IV. Ceramika banackiego wariantu kultury Belegiš II (1–7), środkowoiwalskie naczynie brązowe (8) oraz przedstawienie naczynia stanowiące element kolii (9). Timișoara (1); Fizeșul (2); Susani (3, 6); Moldova Nouă (4); Cornuțel (5); Battonya (7); Orvieto (8); Moldova Veche (9). Według M. Gumă 1995; A. Sz. Kalláy 1986; G. von Merhart 1952; I. Miclea, R. Florescu 1986; T. Soroceanu 1996; I. Stratan 1964; I. Stratan, A. Vulpe 1977. Wszystkie rysunki bez skali zmniejszenia.

Taf. IV. Keramik der Belegiš II Kultur (Banat-Variante) (1–7), mittelitalisches Bronzegefäß (8) und eine Gefäßdarstellung in Form von einem Kollierfragment (9). Timișoara (1); Fizeșul (2); Susani (3, 6); Moldova Nouă (4); Cornuțel (5); Battonya (7); Orvieto (8); Moldova Veche (9). Nach: M. Gumă 1995; A. Sz. Kalláy 1986; G. von Merhart 1952; I. Miclea, R. Florescu 1986; T. Soroceanu 1996; I. Stratan 1964, I. Stratan, A. Vulpe 1977. Alle Abbildungen ohne den Verkleinerungsmaßstab.

Табл. IV. Керамика банатского варианта культуры Belegiš II (1–7), среднеитальянский бронзовый сосуд (8) и представление сосуда, являющегося элементом колье (9). Timișoara (1); Fizeșul (2); Susani (3, 6); Moldova Nouă (4); Cornuțel (5); Battonya (7); Orvieto (8); Moldova Veche (9). Согл.: М. Gumă 1995; А. Sz. Kalláy 1986; G. Von Merhart 1952; I. Miclea, R. Florescu 1986; T. Soroceanu 1996; I. Stratan 1964; I. Stratan, A. Vulpe 1977. Все рисунки без масштаба уменьшения.

(H. Urbanek 1941, s. 34–35; 82–83) i Zschornewitz (Tschornewitz), Kr. Wittenberg (G. Kossack 1996). Z obu znalezisk pochodzą naczynia dwustozkowate, zdobione na brzuścu podwójnymi guzkami oraz kanelurami, typowe dla kultury Belegiš II. Okaz z Zajezierza zdobiony jest ponadto żłobkami w układzie girland na szyjce (H. Urbanek 1941, ryc. 16: 3), co specyficzne jest zwłaszcza dla banackiego wariantu tego ugrupowania. Wraz z naczyniem wazowatym z Zajezierza znaleźć miano również misę z brzegiem zagiętym do środka (H. Urbanek 1941, s. 35). Okazowi z Zschornewitz towarzyszyły natomiast przedmioty brązowe (szpila typu Mostkowice i drobny fragment miecza z pełną rękojeścią) oraz czerpak z wysokim, tordowanym uchem ozdobionym podwójnym guzkiem na szczycie (G. Kossack 1996, s. 249, ryc. 1: 2–4). Dla ostatniego z wymienionych zabytków, zwłaszcza dla specyficznego rodzaju dekoracji ucha wskazać można analogie w materiałach z kurhanu w Susani (I. Stratan, A. Vulpe 1977, tabl. 21: 170), cmentarzyska w Cruceni (O. Radu 1973, tabl. 8: 4) oraz z należącego do grupy Kiszyniów-Corlăteni cmentarzyska w Cotu Mori, jud. Jași (C. Ionomu, M. Tanasachi 1992, ryc. 3: 4). Doznane zespoły grobowe z Zajezierza i Zschornewitz uznać można zatem za typowe dla kultury Belegiš.

Poza zakres poruszanej w tym artykule problematyki wykracza zagadnienie ewentualnego wpływu kultury Belegiš na stylistykę wytwórczości naczyń glinianych i brązowych na terenie Italii (np. M. Petrescu-Dîmbovița 1995, s. 41–42 – tam przegląd wcześniejszej literatury). Dla zilustrowania tego problemu (tabl. IV, 6, 8) można jednak przytoczyć przykłady bardzo zbliżonych pod względem morfologii i sposobu zdobienia, lecz pochodzących z różnych okresów czasu, naczyń: glinianego z kurhanu w Susani (I. Stratan, A. Vulpe 1977, tabl. III, 9) i brązowych z Corneto w Lacium i Orvieto w Umbrii (G. von Merhart 1952, tabl. 24: 4–5).

W północno-zachodniej części Kotliny Karpackiej pojawienie się ceramiki zdobionej kanelurami w układzie turbanowatym uważane jest za wyznacznik przełomu pomiędzy horyzontem przejściowym, reprezentującym jeszcze tradycję mogiłową, a grupą czakańską i wczesną fazą kultury welatyckiej (np. J. Paulík 1963, s. 316–317; K. Jankovits 1992a, s. 339). Niewątpliwie omawiany typ ornamentu stanowi obcy element, nakładający się na miejscową tradycję ceramiczną kultury mogiłowej. Skutkiem tego jest wytworzenie się w obrębie grupy czakańskiej, a następnie również w kulturze welatyckiej, oryginalnej stylistyki, łączącej cechy lokalne, widoczne zwłaszcza

w zasobie form, z nowymi motywami zdobniczymi.

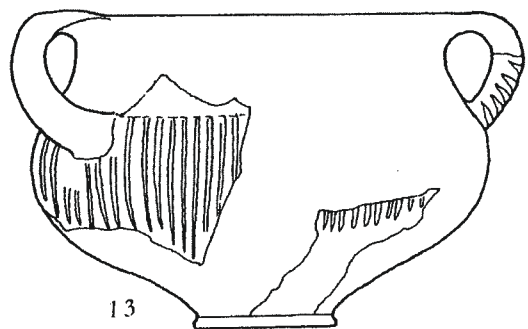
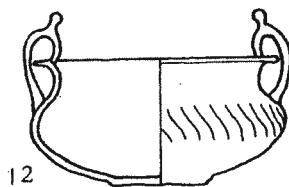
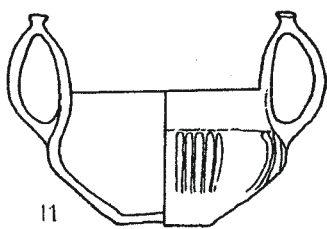
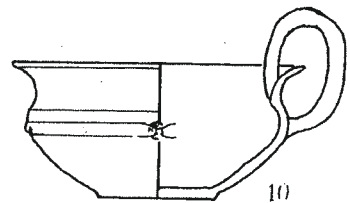
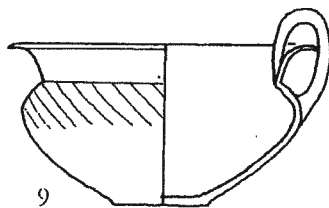
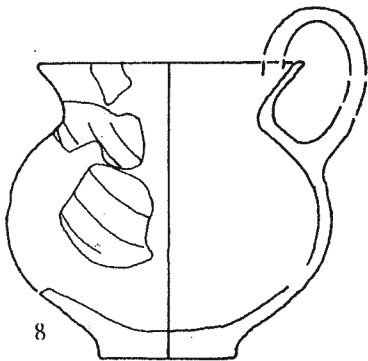
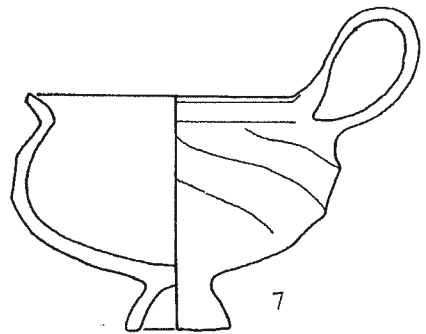
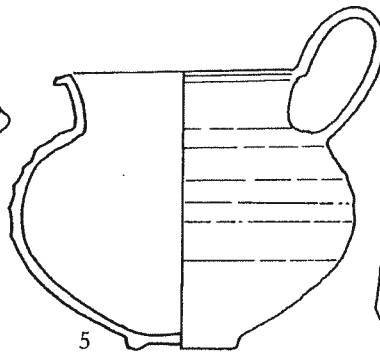
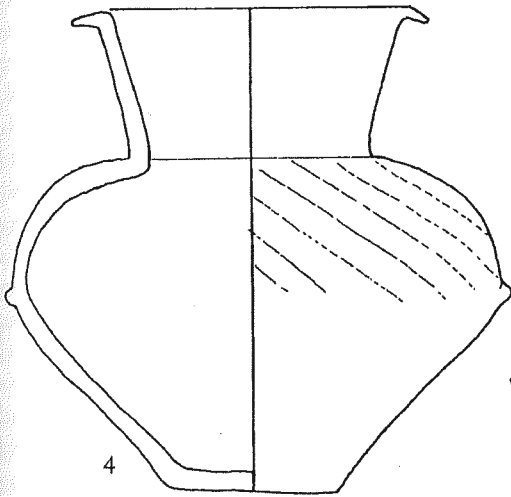
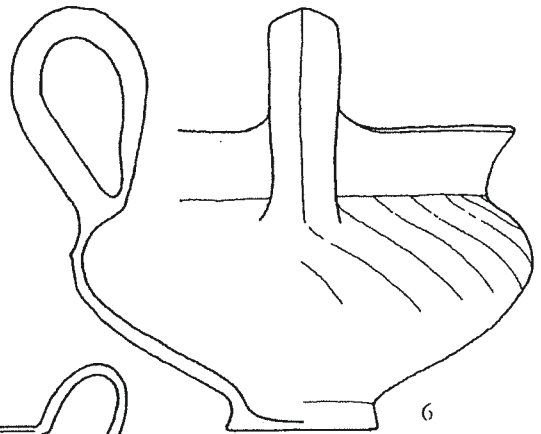
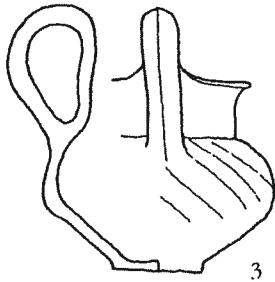
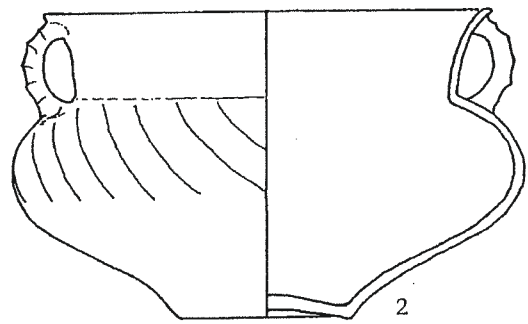
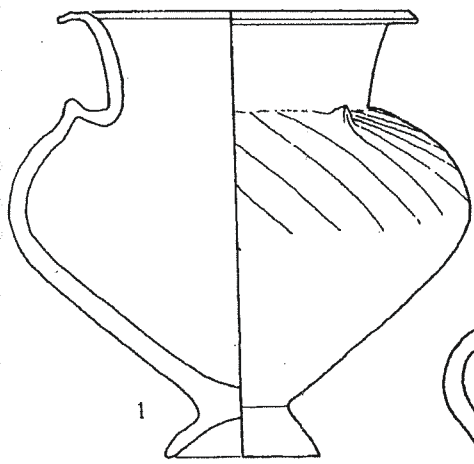
Do najbardziej specyficznych form dla omawianego ugrupowania należą naczynia wazowate z wyodrębnioną, lekko rozchyloną szyjką (tabl. V, 1, 4). Pierwowzór dla tego typu naczyń wskazać można w niezdobionych okazach pochodzących ze tzw. horyzontu przedczakańskiego (J. Paulík 1960, ryc. 154: 1; 1963, ryc. 34: 16; 40: 16). W grupie czakańskiej i w materiałach z fazy Baierdorf-Lednice występują one przeważnie z dekoracją ukośnych, szerokich kanelurów (np. J. Řihovský 1961, ryc. 110: 8–9; J. Paulík 1963, ryc. 6: 1; 1966, ryc. 19: 1; E. Studeníková 1978, ryc. 14: 1; F. Groß 1976, tabl. I: 3; M. Lochner 1986, tabl. 3: 1). Spotyka się również tego rodzaju wazy zdobione wyłącznie guzkami, za przykład może tu posłużyć okaz z cmentarzyska w Csorva (O. Trogmayer 1963, tabl. X: 9). Z tego samego stanowiska jest również znane fragmentarycznie zachowane, dekorowane szerokimi kanelurami naczynie, należące prawdopodobnie do omawianej odmiany (ibidem, tabl. XII: 3). Typ naczyń wazowatych z rozchyloną szyjką występuje – jak już wspomniano – w przejściowej fazie pomiędzy kulturą mogiłową a kulturą pól popielnicowych (horyzont przedczakański), nie należy jednak do zasobu form typowych dla kultury mogiłowej w jej „czystej” postaci, lecz reprezentuje tradycję wczesnobrązowych kultur Kotliny Karpackiej (np. Foltiny 1967, s. 59). Dobrze widoczne jest to właśnie w przypadku okazów z cmentarzyska w Csorva, które posiadają dobre nawiązania na cmentarzysku z młodszą fazą kultury Maruszy w pobliskim Szöreg (I. Bóna 1975, tabl. 129: 2, 3, 5), brak natomiast dla nich analogii w mogiłowej grupie Tápé, bezpośrednio poprzedzającej na tym terenie środkowodunajską kulturę pól popielnicowych.

Specyficzny dla materiałów wczesnej fazy kultury welatyckiej typ naczyń stanowią też misy z trójkątnymi występami na krawędzi, zdobione ukośnymi kanelurami na brzuścu (J. Szombathy 1929, tabl. 18: 5; E. Lauer mann 1987, ryc. 289; G. Hasenhündl 1988, ryc. 229). Posiadają one odpowiedniki w odmiennie zdobionych misach znanych z terenu grupy czakańskiej (np. J. Paulík 1963, ryc. 6: 11; E. Studeníková 1994, s. 32). Misy z trójkątnymi występami na krawędzi, względnie z tzw. falistym wylewem występują powszechnie na terenie Kotliny Karpackiej w starszym okresie epoki brązu, w tym także w środkowodunajskiej i karpackiej kulturze mogiłowej (np. K. Willvonseder 1937, tabl. 18: 1; A. Točík 1964, tabl. XVIII: 4;

Tabl. V. Ceramika kanelowana we wczesnej fazie środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych (1–10), naczynia nawiązujące do kultury Noua (?) z cmentarzysk wchodniej Austrii (11–12) oraz naczynie w typie kultury pól popielnicowych pochodzące z osady kultury mykeńskiej z Macedonii (13). Getzersdorf (1); Horn (2); Zvončín (3, 6); Čaka (4–5, 7); Zurndorf (8); Oberbergen (9–10); Gusen (11); Unter-Radl (12); Vardaróphsa (13): Według: F. Eppel 1949; F. Groß 1976; H. Helgert 1995; W. A. Heurtley 1939; M. Lochner 1991; 1994; A. Točík, J. Paulík 1960; M. Samuel, R. Gajdošik 2000; G. Trnka 1992. Wszystkie rysunki bez skali zmniejszenia.

Taf. V. Kannelüren-Keramik in der frühen Phase der Donau-Urnenfelderkultur (?) von den Gräberfeldern in Ostösterreich. (11–12) und ein Gefäß vom urnenfelderzeitlichen Typ aus der mykenischen Siedlung in Makedonien (13). Getzersdorf (1); Horn (2); Zvončín (3, 6); Čaka (4–5, 7); Zurndorf (8); Oberbergen (9–10); Gusen (11); Unter-Radl (12); Vardaróphsa (13). Nach: F. Eppel 1949; F. Groß 1976; H. Helgert 1995; W. A. Heurtley 1939; M. Lochner 1991; 1994; A. Točík, J. Paulík 1960; M. Samuel, R. Gajdošik 2000; G. Trnka 1992. Alle Abbildungen ohne den Verkleinerungsmaßstab.

Табл. V. Керамика, украшенная каннелюрами в ранней фазе среднедунайской культуры полей погребений (1–10), сосуды, наводящие к культуре Ноа (?), из могильников восточной Австрии (11–12) и сосуды наподобие культуры полей погребений, происходящие с поселения микенской культуры в Македонии (13). Getzersdorf (1); Horn (2); Zvončín (3, 6); Čaka (4–5, 7); Zurndorf (8); Oberbergen (9–10); Gusen (11); Unter-Radl (12); Vardaróphsa (13). Согл.: F. Eppel 1949; F. Groß 1976; H. Helgert 1995; W. A. Heurtley 1939; M. Lochner 1991; 1994; A. Točík, J. Paulík 1960; M. Samuel, R. Gajdošik 2000; G. Trnka 1992. Все рисунки без масштаба уменьшения.

O. Togmayer 1975, tabl. 16/188/3; J. Říhový 1982, tabl. 7: 4; 11: 5, 6). Spotyka się je również w późniejszym czasie, na przykład na stanowiskach kultury Gáva (np. T. Kemenczei 1984, tabl. CXXXII: 4, 11, 17). W przypadku znalezisk z grupy czakańskiej i wczesnej fazy kultury welatyckiej należy najprawdopodobniej przyjąć miejscową, mogliową genezę tej odmiany naczyń, choć podobnie jak w wypadku omówionych wcześniej waz z lejkową szyjką, jako wynik obcej inspiracji można traktować wystąpienie na nich dekoracji kanelowanej.

Odmianę naczyń typową przede wszystkim dla grupy czakańskiej stanowią wysokie kubki na stopce, z baniastym brzuścem zdobionym na całej powierzchni kanelurami poziomymi lub w układzie turbanowatym (tabl. V, 3, 5–8; A. Točík, J. Paulík 1960, ryc. 24: 2–3; J. Paulík 1963, ryc. 33: 9; 1966, ryc. 19: 5; 1984, ryc. 9: 3, 8; 10: 5; 11: 8; E. Paték 1968, tabl. XLV: 8; A. Točík 1980, ryc. 139: 4; G. Trgina 1983, s. 251; K. Jankovits 1992b, ryc. 38: 3; H. Helgert 1995, tabl. 2: 4; 5: 3–4; M. Samuel, A. Gajdošík 2000, ryc. 71: 1, 5). Zastanawia znaczne podobieństwo tych naczyń, zarówno pod względem formy, jak i rodzaju oraz rozmieszczenia dekoracji, do – omówionych we wcześniejszej części pracy – cienkościennych kubków znanych z późnej fazy kultur tellowych z obszaru Wielkiej Niziny Węgierskiej (kultura Otomani i kultura Maruszy), a po ich zaniku z materiałów kultury Suci de Sus i ugrupowań post-otomańskich (tabl. I, 1–4, 8–9; II, 1). W tym środowisku można by również szukać genezy – spotykanych w grupie czakańskiej – wysokich kubków stożkowatych, z jednym lub dwoma uchami, w całości pokrytych szerokimi, poziomymi kanelurami (J. Paulík 1963, ryc. 6: 6; 22: 62; 25: 1; 39: 4). Drugie, współczesne wczesnej fazie środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych skupisko naczyń należących do tej odmiany znajduje się na terenie kultury Belegiš (tabl. II, 7; O. Radu 1973, tabl. 2: 1; L. Bukvić 2000, tabl. 48: 7; 55: 2; Á. Sz. Kállay 1986, ryc. 4: 6; I. Stratan, A. Vulpe 1977, tabl. 9: 99). Natomiast we wcześniejszym okresie stożkowate kubki zdobione poziomymi kanelurami znane są z młodszej fazy kultury Maruszy (tabl. II, 2). Niewykluczone, że obie omówione wyżej odmiany naczyń reprezentować mogą, wraz ze wspomnianymi wyżej wazami z lejkową szyjką, nurt stylistyczny sięgający swoją genezą do młodszej fazy wczesnobrązowych kultur tellowych, który przetrwał ekspansję kultury mogliowej, a następnie na nowo rozwinął się w początku okresu pół popielnicowych.

Kolejną formą specyficzną dla środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych są tzw. czerpaki typu welatyckiego (z wysokim uchem o przekroju trójkątnym, przymocowanym od wewnętrznej strony wylewowej partii naczynia). Zdobione poziomymi (np. J. Říhový 1958, ryc. 6: 14, 16), lub ukośnymi kanelurami (np. J. Paulík 1984, ryc. 9: 2; G. Hasenhündl 1988, ryc. 222–225) warianty tych czerpaków występują zarówno w grupie czakańskiej oraz fazie Baierdorf-Lednice jak i w fazie Velatice-Očkov, stanowiąc jedną z najpowszechniejszych i najbardziej charakterystycznych dla tego ugrupowania odmian naczyń (tabl. V, 9–10). Poza obszarem zajęтым przez kulturę welatycką czerpaki zdobione kanelurami – zwłaszcza poziomymi – znane są ze stanowisk położonych w południowej części Transdanubii (E. Paték 1968, tabl. VII: 24, 25; LXXV: 3; XCVI: 1) i z grupy Csorva (O. Togmayer 1963, tabl. XV: 17; XXVIII: 21; G. V. Szabó 1996, np. tabl. 50: 8; 53). Omawiany

typ naczyń, lub okazy do niego zbliżone, występują również pojedynczo na stanowiskach kultury Belegiš (N. Tasić 1962, tabl. III: 8; V: 6; Á. Sz. Kállay 1986, ryc. 4: 1, 4), sięgając na wschód do siedmiogrodzkiej grupy Cugir-Band (H. Ciugudean 1994, ryc. 2: 6; 1994a, s. 35, ryc. 2: 6). Obecność ceramiki w typie kultury welatyckiej nad dolną Cisą świadczyć może o utrzymywaniu się – w ciągu fazy HaA – kontaktów między południową i północno-zachodnią częścią Kotliny Krapackiej. Potwierdza to występowanie w obu tych strefach wspólnych form, o interregionalnym charakterze. Jedną z nich są wspomniane już kubki stożkowate dekorowane poziomymi żłobkami. Inną stanowią misy, często na pustych stopkach, ze zdobionymi kanelurami baniastymi brzuściami i wyodrębnioną szyjką, na ogół zaopatrzone w dwa ucha (tabl. V, 2). Ten typ naczyń występuje nad środkowym Dunajem już na stanowiskach grupy czakańskiej (A. Točík, J. Paulík 1960, ryc. 24: 6), horyzontu Blučina-Kopčany (J. Říhový 1961, s. 226) oraz w materiałach fazy Baierdorf-Lednice (J. Říhový 1961, ryc. 100: 7; 113: 5; M. Lochner 1986, tabl. 7: 6; K. Kaus 1971, tabl. 4: 1; V: 1, 3). Często spotykany jest on też w późniejszym okresie, kiedy zalicza się go do zestawu zabytków charakterystycznych dla welatycko-podolskiej fazy przejściowej (J. Říhový 1966, s. 470) oraz grupy Vál z północno-wschodniej Transdanubii (E. Pátek 1968, s. 90, 100). W drugim z wymienionych ugrupowań należąca do omawianej odmiany misa wystąpiła w grobie na cmentarzysku w Budapeszcie-Békásmegyér wraz z brązowym czerpakiem typu Kirkendrup-Jenišovice (R. Kalicz-Schreiber 1991, s. 195–196, tabl. 14: 2), co świadczyć może o przeżywaniu się tego typu naczyń jeszcze do początku fazy HaB. Szczególnie interesujące z typologicznego punktu widzenia są spotykane na niektórych należących do tego typu naczyniach motywy zdobnicze, takie jak: tordowanie uch oraz poziome żłobkowanie stopek. Pierwszy z wymienionych rodzajów zdobienia w środkowodunajskiej kulturze pół popielnicowych najliczniej wystąpił na datowanym na fazę HaA1 cmentarzysku w Horn, p. B. loco (M. Lochner 1991, tabl. 14: 2; 24: 5; 27: 2; 30: 2; 36: 2; 43: 13/2). Dalsze okazy mis z tordowanymi uchami znane są między innymi z bogatych grobów z Velatic, okr. Brno (M. Salaš 1993, ryc. 190: 22 – ten okaz posiadał także kanelowaną poziomo stopkę) i Očkova, okr. Trenčín (J. Paulík 1962, ryc. 14: 1–2), datowanych na przełom faz HaA1/HaA2. Poza obszarem zajęтым przez kulturę welatycką ten rodzaj dekoracji znany jest z kultury pół popielnicowych w Tyrolu, gdzie jednak występuje przeważnie na amforach (J. Hrala 1969, s. 512; K. Kaus 1971, s. 93–95; H. Müller-Karpe 1980, tabl. 408: 49; 409: 5; 411: 9) oraz z kultury Melaun (B. Frei 1971, s. 94, ryc. 15). Bliskie nawiązanie do mis z tordowanymi uchami wskazać można zwłaszcza na terytorium Kotliny Czeskiej i środkowych Niemiec (J. Hrala 1969; G. Kossack 1996, s. 299, przypis 25). Fakt ten dobrze koresponduje z innymi obserwacjami dotyczącymi związków ceramiki środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych z materiałami z terenów znajdujących się w dorzeczu Łaby (J. Říhový 1958a; 1966, s. 467; M. Salaš 1990). Z punktu widzenia analizowanego w tej pracy zagadnienia bardziej istotna jest obecność tej stylistyki w południowej części Kotliny Karpackiej. Na obszarze kultury Belegiš brak jest wprawdzie ścisłych nawiązań dla omawianej grupy znalezisk, lecz – jak wspomniano już wcześniej – tordo-

wanie
no-ws
kanelu
ką (N.
L. Buk
nych żł
–132, 1

Zb
dekor
skiej ku
ści zdo
mogilo
do któr
tem gł
racji. N
ter. Na
w ukła
BrD/H
ramice
styl pol
nie brz
szyjki,
jest, że
zapew
(z wyją
dobnie

Jak
skiej ku
typy na
nawia
W natu
zujący
dniowe
turą pó
uchwy
Przykła
mniany
rva (O.
wyksta
„trackie

Wsp
pomied
w fazie
poziom
Szczeg
cmentar
zuje jed
dunajsk
które m
uznać n

Trze
epoki br
stanowi
typowe

⁵³ O
do tradyc
pansję ku

wanie uch występuje tam w przypadku czerpaków. Z północno-wschodniej strefy tego ugrupowania znane są też zdobione kanelurami misy z baniastym brzuścem i wyodrębnioną szyjką (N. Tasić 1974, ryc. 203; I. Stratan, A. Vulpe 1977, tabl. 17; L. Bukvić 2000, tabl. 43:7), niektóre z nich także na dekorowanych żłobkami stopkach (I. Stratan, A. Vulpe 1977, tabl. 16: 131–132, 148), zbliżone do okazów znanych z kultury welatyckiej.

Zbierając krótko powyższe informacje na temat ceramiki dekorowanej kanelurami we wczesnej fazie środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych należy podkreślić, że dla części zdobionych w ten sposób form wskazać można miejscową, mogiłową genezę. Zmiana w stylistyce wytwórczości naczyń, do której doszło tutaj w trakcie trwania fazy BrD, polegała zatem głównie na upowszechnieniu się nowego sposobu dekoracji. Nie znaczy to jednak, iż miała ona marginalny charakter. Naczynia zdobione kanelurami, zwłaszcza poziomymi lub w układzie turbanowatym, stały się bowiem na przełomie faz BrD/HaA1 najbardziej charakterystycznym elementem w ceramice tego ugrupowania. Wykształcony wówczas specyficzny styl polegał na podkreśleniu kształtu naczynia przez facetowanie brzuśca i krawędzi wylewu oraz wyraźne wyodrębnienie szyjki, a często też rozchylonej partii wylewowej. Interesujące jest, że ten wzorzec wytwórczości ceramicznej i związane z nim zapewne upodobania estetyczne zanikły stosunkowo szybko (z wyjątkiem facetowania krawędzi naczyń), bo prawdopodobnie już pod koniec fazy HaA.

Jak wspomniano wyżej, wśród materiałów środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych wskazać można pojedyncze typy naczyń, lub specyficzne dla nich rodzaje dekoracji, które nawiązywać mogą do starych „przedmogiłowych” wzorców⁵³. W naturalny sposób znajdują one również analogie w wykazujących elementy tej samej tradycji ugrupowaniach z południowej części Kotliny Karpackiej. Powiązania pomiędzy kulturą pół popielnicowych a kulturą Belegiš II mogą zatem być uchwytne już na etapie formowania się obu tych jednostek. Przykładem tych związków może być podobieństwo wspomnianych już „archaicznych” naczyń z cmentarzyska w Csorva (O. Trogmayer 1963, tabl. X: 9–10) do ceramiki z okresu wykształcania się w obrębie kultury Cruceni-Belegiš stylistyki „trackiego Halsztatu” (np. L. Bukvić 2000, tabl. 3: 3; 56: 4).

Wspólne cechy w stylistyce wytwórczości ceramicznej pomiędzy oboma ugrupowaniami wskazać można również w fazie HaA. Należy do nich obecność czerpaków zdobionych poziomymi kanelurami, mis na stopkach oraz tordowanie uch. Szczególną rolę przy rozpatrywaniu tych powiązań odgrywa cmentarzysko w Csorva. Większość odkrytej tu ceramiki wskazuje jednoznacznie na związek tego stanowiska ze środkowodunajską kulturą pół popielnicowych, jednocześnie jednak niektóre motywy zdobnicze (girlandy na szyjce, podwójne guzki) uznać należy za wynik oddziaływań kultury Belegiš.

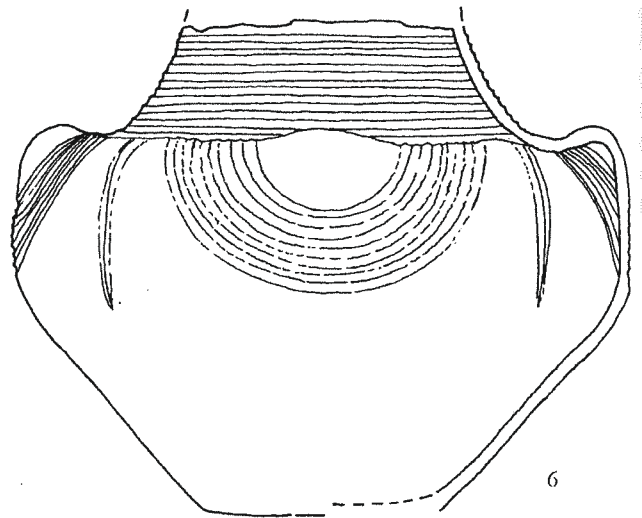
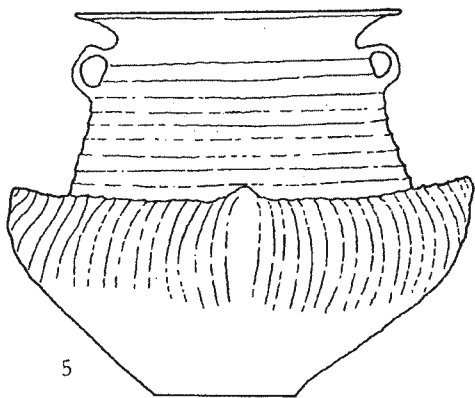
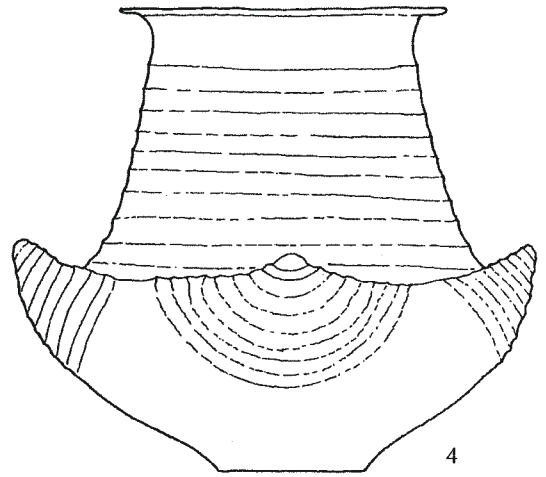
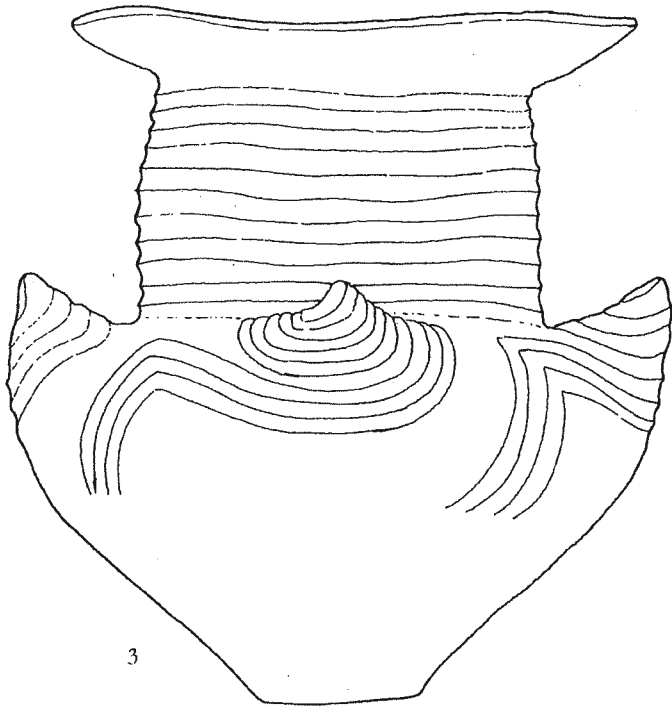
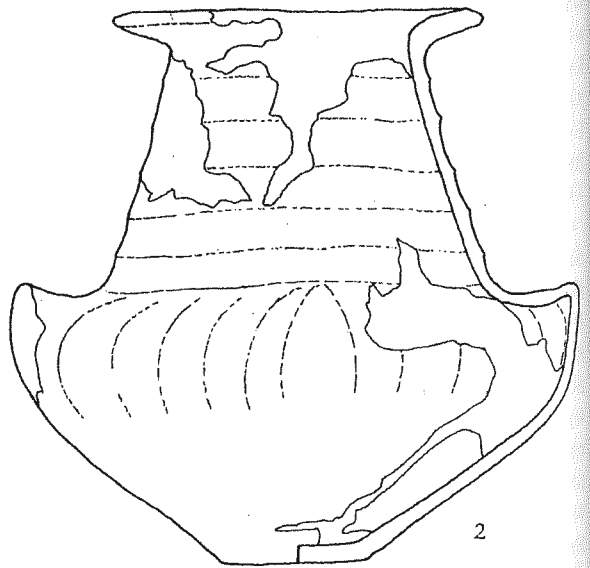
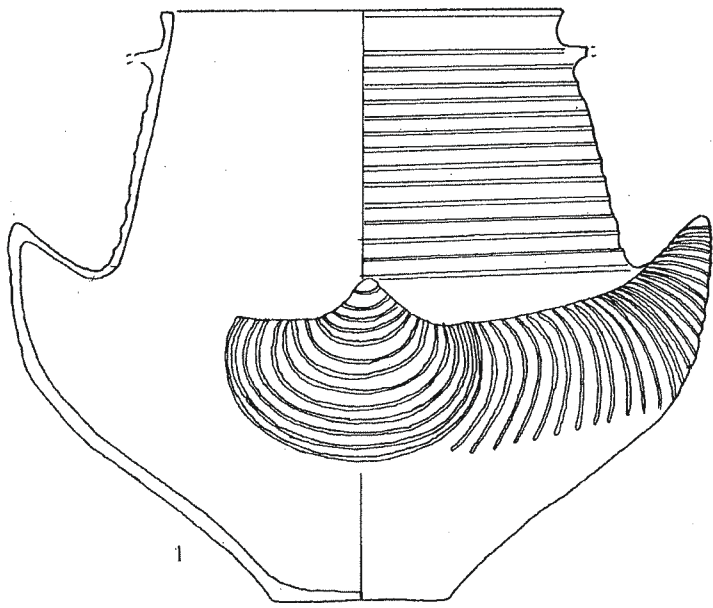
Trzecią strefę, w której w początku środkowego okresu epoki brązu upowszechnia się ceramika zdobiona kanelurami, stanowi kultura pilińska. Dla młodszej fazy tego ugrupowania typowe są – jak wspomniano już wcześniej – niskie dwustożko-

wate naczynia dekorowane pionowymi kanelurami. Uważa się, iż wykazać można ich typologiczny rozwój od form ze starszego okresu epoki brązu (V. Furmánek 1977, s. 302). Naczynia tej odmiany występują również w kulturze kyjatyckiej, przy czym już wśród materiałów zaliczanych przez V. Furmánka do przejściowego horyzontu pilińsko-kyjatyckiego znajdują się okazy zdobione kanelurami w układzie turbanowatym (V. Furmánek 1982, s. 110, ryc. 2: 3). Zdaniem T. Kemenczei (1984, s. 43, 46) pojawienie się tego typu dekoracji w kulturze kyjatyckiej traktować można jako przejaw oddziaływań środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych lub kultury Gáva. Wpływy pierwszego z wymienionych ugrupowań, a ściślej grupy czakańskiej, obserwowane są już u schyłku kultury pilińskiej (T. Kemenczei 1975, s. 56, 58, 61). Na zachodni kierunek oddziaływań wskazują także inne formy naczyń, datowane już na HaA⁵⁴. Wśród nich wazy z baniastym brzuścem zdobionym poziomymi kanelurami (T. Kemenczei 1975, s. 66–67, ryc. 6: 3–4; 1984, tabl. LXX: 13; LXXXVIII: 1, 6; XCIII: 24), które posiadają dobre analogie w bogatym kurhanie z Očkov (J. Paulík 1962, tabl. VI: 4, 6, 8–10). Ten sam typ naczyń pojawia się również na stanowiskach położonych w północnej Bośni (Z. Marić 1961, tabl. VI: 4, 7; 1964, tabl. I: 31), gdzie reprezentuje datowany na fazę HaA nurt oddziaływań środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych na południe. Choć omawianie tego procesu wykracza stanowczo poza ramy podjętej w tym artykule problematyki, warto w tym miejscu wspomnieć, iż ceramika środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych, a ściślej omawiane wcześniej misy zdobione kanelurami na brzuścu i tordowaniem lub żłobkami na uchach, występują też wśród „barbarzyńskiej” ceramiki zalegającej w warstwach spalenizny na osiedlach mykeńskich znad dolnego Vardaru (tabl. V, 13; W. A. Heurtley 1939, s. 35, 98–99, ryc. 87: m; nr kat. 409).

Zespół uformowanych w środkowym okresie epoki brązu ugrupowań z ceramiką kanelowaną zamyka kultura Gáva. Jej początek – jak już wspomniano – datować można na fazę HaA1, a zatem podobnie jak w przypadku położonej dalej na zachód kultury kyjatyckiej. Formę przewodnią dla najstarszych materiałów kultury Gáva stanowi naczynie wazowate z poziomo żłobkowaną, cylindryczną szyjką oraz z wypchanymi ku górze, na ogół stożkowatymi guzami, zdobionymi koncentrycznymi kanelurami (tabl. V). Stanowiska, na których znalezione zostały naczynia należące do omawianej odmiany, grupują się wzdłuż środkowej Cisy (zwłaszcza w rejonie ujścia Sajó) oraz nad Bodrogiem (T. Kemenczei 1984, s. 65 – tu zestawienie stanowisk z terenu Węgier; A. Mozsolics 1985, tabl. 158: 1; S. Demeterová 1986, s. 99, tabl. II: 4, 5). Dalsze okazy pochodzą z Crişany (A. László 1973, ryc. 3: 7; I. Nemeti 1990, ryc. 6: 1), a przede wszystkim z młodszej fazy cmentarzyska w Läpus (C. Kacsó 2001, ryc. 12–16). Specyficzne dla tego stanowiska są zwłaszcza wazy z wypchanymi guzami zdobionymi kanelurami ułożonymi w motyw spiralny (tabl. VI, 3). Ten typ dekoracji wystąpił poza cmentarzyskiem w Läpus także na fragmentarycznie zachowanym naczyniu z Rakamaz, kom.

⁵³ Określenie „przedmogiłowy” stosowane jest tu w odniesieniu do tradycji kulturowej wykształconej w okresie poprzedzającym ekspansję kultury mogiłowej na teren Kotliny Karpackiej.

⁵⁴ Jednocześnie ze środowiska środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych z terenu zachodnich Węgier znane są pojedyncze naczynia w typie kyjatyckim (J. Paulík 1963, s. 320; E. Patek 1968, s. 59–59, tabl. LXXVI: 8).

Sz
N
G
re
ce
na
ta
ku

zr
se
m
(w
w
sy
zł
sp
re
sk
po
na
fa
sp
w
m
Pe
po
cz
no

19
ek
st
C
ki
m
w
ty
ni
zł
W
st
ku
cr
w
w
pa
C
ro

← Ta

Ta

Ta

Szabolcs-Szatmár (T. Kemenczei 1984, s. 65, tabl. CXXXI: 15). Na peryferiach terytorium zajętego przez wczesną fazę kultury Gáva oraz poza jej zasięgiem, typową dla niej odmianę naczyń reprezentują fragmentarycznie zachwany okaz z osady w Gráni-cești, jud. Suceava (A. László 1976, ryc. 4: 1; 1994, ryc. 29: 7), naczynie z Kiszombor, kom. Csongrád (G. V. Szabó 1996, s. 54, tabl. 49: 1) i waza z cmentarzyska grupy tarnobrzesckiej w Lipniku, pow. Przeworsk (W. Blajer 2000, ryc. 7: a; 10: a).

Dla rozważań nad genezą tego typu naczyń szczególne znaczenie ma cmentarzysko w Lăpuș. Prześledzić można tutaj sekwencję rozwojową waz z cylindryczną szyjką i skierowanymi ku górze guzami. Okazy z pierwszej fazy tego stanowiska (w przybliżeniu współczesnej fazie BrD), zdobione są w konwencji kultury Suciú de Sus, guzki na tych naczyniach są masywne, w niektórych wypadkach zdobione koncentrycznymi żłobkami (C. Kacsó 2001, ryc. 4, 5) w sposób analogiczny do spotykanego w banackim wariacie kultury Belegiș II. Okaz reprezentujący etap przejściowy w chronologii cmentarzyska w Lăpuș zdobiony jest wciąż w stylistyce pierwszej fazy, posiada jednak guzy puste w środku, wypchane od wnętrza naczynia (C. Kacsó 2001, ryc. 11). Wreszcie wazy z młodszej fazy, odpowiadającej już HaA1 zdobione są w całkowicie nowy sposób, oparty na technice kanelowania lub dekoracji pionowymi żeberkami. Ze względu na formę naczyń, ceramika z fazy młodszej stanowi jednak kontynuację wcześniejszego etapu. Podobnie jak w przypadku środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych i kultury Belegiș, zmiana w stylistyce wytwórczości ceramicznej polega tu zatem głównie na pojawieniu się nowego sposobu dekoracji naczyń.

Jak wspomniano już wcześniej, według T. Kemenczei (np. 1984, s. 39, 61, 86) powstanie kultury Gáva było wynikiem ekspansji ludności kultury Belegiș II z terenu Wojwodiny. Fakt stwierdzonych już wcześniej kontaktów pomiędzy kulturą Cruceni-Belegiș a ugrupowaniami post-otomańskimi z Wielkiej Niziny Węgierskiej, widocznych zwłaszcza w materiałach mieszanej grupy Igrita oraz inne powiązania – jak występowanie tych samych typów wyrobów metalowych (reprezentatywnych dla horyzontu Uriu-Ópályi), czy choćby wspomniane nieco wyżej zdobienie rozłkowatych guzków koncentrycznymi żłobkami, może potwierdzać rolę tego kierunku oddziaływań. Wydaje się jednak wątpliwe, by mogły one mieć w rzeczywistości charakter fizycznej ekspansji ludności. Z wczesnej fazy kultury Gáva brak bowiem – przynajmniej jak dotąd – płaskich cmentarzysk popielnicowych, które typowe są dla obszaru Wojwodiny od starszego okresu epoki brązu i które są obecne także w – powstałej prawdopodobnie w wyniku tego rodzaju ekspansji – grupie Kiszyniów-Corlăteni (O. Levițki 1994, s. 170). Charakterystyczne dla kultury Gáva, także w jej młodszej fazie rozwoju, sporadyczne występowanie niewielkich cmentarzysk

typowe jest raczej dla takich ugrupowań ze starszego okresu epoki brązu jak kultura Suciú de Sus i kultura Wietenberg (N. G. O. Boroffka 1994, s. 106).

W starszych pracach, w uwagach dotyczących genezy kultury Gáva sugerowano raczej miejscowe pochodzenie stylu ceramicznego właściwego dla jej wczesnej fazy (np. J. Paulík 1963, s. 318–319; A. László 1973, s. 608). Pogląd ten podtrzymał również N. G. O. Boroffka (1999), który wykazał, iż dwa motywy zdobnicze typowe dla naczyń z wczesnej fazy omawianego ugrupowania, to znaczy poziome kanelury na szyjce i kanelury otaczające guzy, wywodzić można ze stylistyki ugrupowań post-otomańskich, zwłaszcza grup Hajdúbagos i Cehălut oraz powstałej w wyniku ich oddziaływań grupy Badeni III-Deva (ibidem, s. 121–124, por. też uwagi we wcześniejszych częściach artykułu). Szczególnie interesujący jest związek z ostatnim z wymienionych ugrupowań. Stanowiska grupy Badeni III-Deva położone są bowiem na terytorium objętym też osadnictwem ostatniej fazy kultury Wietenberg, w której również powszechnie występuje ceramika kanelowana. Wobec braku wyraźnych śladów oddziaływań zewnętrznych najbardziej prawdopodobne wydaje się zatem, że stylistyka wytwórczości ceramicznej wczesnej fazy kultury Gáva wykształciła się na bazie tradycji kultury Suciú de Sus (zdobienie naczyń starszej fazy cmentarzyska w Lăpuș, a być może również motywy spiralne w ornamentyce) oraz ugrupowań post-otomańskich (poziome żłobki na szyjkach, kanelury podkreślające wypchane z wnętrza naczynia guzy). Jednocześnie specyfika obrządku pogrzebowego, polegająca na obecności w kulturze Gáva jedynie nielicznych i niewielkich cmentarzysk, może stanowić cechę odziedziczoną po kulturze Suciú de Sus i ugrupowaniach z terenu Siedmiogrodu, takich jak kultura Wietenberg i związana z nią grupa Badeni III-Deva⁵⁵.

Obok naczyń wazowatych z wypchanymi ku górze guzami, w obrębie kultury Gáva wykształcił się szereg innych, specyficznych dla tego ugrupowania form (T. Kemenczei 1984, s. 65–70). Większość z nich związana jest jednak już z młodszym etapem omawianej jednostki kulturowej, datowanym na koniec fazy HaA i fazę HaB. Pomimo, iż zagadnienie zróżnicowania ceramiki z tego okresu wykracza poza ramy czasowe przyjęte w niniejszej pracy, warto wspomnieć o niektórych szczególnie charakterystycznych formach lub rodzajach zdobienia. Należą do nich wazy dekorowane na brzuścu kanelurami w układzie girland (C. Pankau 2004, s. 71–73). Znaleźiska tego typu naczyń występują w północnej części Wielkiej Niziny Węgierskiej (np. T. Kemenczei 1984, tabl. CXXXII: 1; CXXXIV: 12; CXLV: 7) – gdzie znajduje się centrum zasięgu kultury Gáva

⁵⁵ Spośród 36 stanowisk kultury Suciú de Sus, wymienionych przez T. Badera (1979, s. 27–28), tylko 4 to cmentarzyska.

Tabl. VI. Naczynia typowe dla wczesnej fazy kultury Gáva (1–6). Košice-Barca (1); Lăpuș (2–3); Gávavencsellő (4); Nagykálló (5); Lipnik (6). Według: V. Furmánek, V. Kruta 1995; C. Kacsó 2001; T. Kemenczei 1984 oraz według oryginału. Wszystkie rysunki bez skali zmniejszenia.

Taf. VI. Für die frühe Phase der Gáva Kultur typische Gefäße (1–6). Košice-Barca (1); Lăpuș (2–3); Gávavencsellő (4); Nagykálló (5); Lipnik (6). Nach: V. Furmánek, V. Kruta 1995; C. Kacsó 2001; T. Kemenczei 1984 und laut des Originals. Alle Abbildungen ohne den Verkleinerungsmaßstab.

Табл. VI. Сосуды, характерные для ранней фазы культуры Гава (1–6). Кошце-Барца (1); Лăпуș (2–3); Гăвавенцеллő (4); Nagykálló (5); Lipnik (6). Согл.: V. Furmánek, V. Kruta 1995; C. Kacsó 2001; T. Kemenczei 1984 и согласно оригиналу. Все рисунки без масштаба уменьшения.

w jej fazie wczesnej – ale typowe są one również dla stanowisk z Siedmiogrodu (I. Nestor, A. Zaharia 1961, ryc. 1; E. Zaharia 1965, ryc. 9: 2, 8; 10: 1, 6; 11: 10–12; H. Ciugudean 1994, ryc. 4: 1), terenów położonych nad dolną Cisą (G. V. Szabó 1996, tabl. 11; 31, 35: 1) i północnej Mołdawii (A. László 1994, ryc. 25, 26, 35: 7–8; 39: 4–5; 40: 2). Sam motyw girlandy – jednak umieszczony na szyjce naczyń – charakterystyczny jest dla rozwijającej się od fazy BrD kultury Belegiš II. Niewielka odległość, dzieląca od tego ugrupowania wspomniane stanowiska z terenu Siedmiogrodu, mogłaby stanowić sugestię co do źródła omawianego typu dekoracji w kulturze Gáva. Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak, iż zdobienie girlandami na brzuścach naczyń rozwinęło się od ornamentu kanelurów otaczających guzy na wazach z wczesnej fazy. Ewidentne przykłady przekształcenia motywu dekoracyjnego typowego dla najstarszych materiałów kultury Gáva – w postaci naczyń ornamentowanych grupami zwisających półkolistych żłobków, podkreślających małe guzki – wskazać można wśród dalszych znalezisk z terenu Siedmiogrodu (I. Miclea, R. Florescu 1980, ryc. 488) oraz Słowacji (S. Demeterová 1986, tabl. V: 8–9). Inną, interesującą ze względu na swoje powszechne rozprzestrzenienie formę stanowią misy z faliście ukształtowanym wylewem (C. Pankau 2004, s. 59–61), oraz misy z baniastym, zdobionym pionowymi kanelurami brzuścem i wyodrębnioną partią wylewową. Występują one na stanowiskach kultury Gáva na Słowacji (S. Demeterová 1986, tabl. IX: 13) i w Crișanie (I. Némethi 1990, ryc. 20: 6) oraz wśród datowanych na początek HaB znalezisk tego ugrupowania z terenu Banatu (M. Gumă 1995, tabl. XIV: 20) i współczesnych im materiałów grupy Gornea-Kalakača (P. Medović 1989, tabl. IV: 10).

Podsumowując powyższe omówienie stylistyki dekoracji naczyń w środkowym okresie epoki brązu powrócić należy do kwestii jej genezy. Zauważyć trzeba, iż ceramika zdobiona kanelurami, zwłaszcza ukośnymi i poziomymi, charakterystyczna w początkach środkowego okresu epoki brązu dla zachodniej i południowej części Kotliny Karpackiej (środkowodunajska kultura pół popielnicowych i kultura Belegiš), nie występuje na tym obszarze w starszym okresie epoki brązu. Wówczas jest ona bowiem typowa dla wschodniej części Wielkiej Niziny Węgierskiej, Crișany i zachodniego Siedmiogrodu. W przypadku środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych zwrócić należy ponadto uwagę na wcześniejszą pozycję chronologiczną omawianego typu ceramiki na cmentarzysku w Csorva i w grupie czakańskiej, w stosunku do położonej dalej na północny zachód kultury welatyckiej. Obserwacje te prowadzą do wniosku, iż to wschodnia część Kotliny Karpackiej stanowiła obszar, z którego w środkowym okresie epoki brązu rozprzestrzeniła się moda na zdobienie naczyń kanelurami.

Dla środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych najbliższe terytorialnie ugrupowanie, w którym od starszego okresu epoki brązu występowała ceramika zdobiona kanelurami w układzie turbanowatym, stanowi kultura pilińska. Omawiany typ dekoracji obecny jest jednak – zresztą stosunkowo rzadko – we wczesnej fazie tego ugrupowania. Na większą skalę naczynia zdobione ukośnymi i poziomymi kanelurami występują dopiero w kulturze kyjatyckiej, od połowy fazy HaA. Źródła tej dekoracji w środkowodunajskiej kulturze pół popielnicowych należy zatem szukać gdzie indziej.

Powyżej wspomniane zostały pojedyncze odmiany naczyń, co do których można dopuszczać, iż reprezentują „przedmogiłową” tradycję kultur tellowych. Formy te stanowią jednocześnie element wspólny dla środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych i kultury Cruceni-Belegiš. Wysunąć można przypuszczenie, iż pojawienie się w początku środkowego okresu epoki brązu ceramiki zdobionej ukośnymi i poziomymi żłobkami stanowić może jeden z przejawów odżywiania starej tradycji, która tylko okresowo zdominowana była przez napływowy element w postaci kultury mogiłowej. Być może innym, znacznie bardziej istotnym przejawem tego odrodzenia jest rozprzestrzenienie się popielnicowego obrządku pogrzebowego. Ciałopalenie, typowe u schyłku wczesnego okresu epoki brązu zwłaszcza dla kultur z terenu Transdanubii, w wyniku przemieszczeń spowodowanych pojawieniem się kultury mogiłowej rozprzestrzeniło się w ciągu starszego okresu epoki brązu na większą część Kotliny Karpackiej. Cmentarzyska popielnicowe obecne są wówczas również w tych ugrupowaniach, w których element mogiłowy jest wyraźnie widoczny (grupy Rákóczifalva, Hajdúbagos, Cehăluț i kultura pilińska). W zachodniej części Kotliny Karpackiej, zajętej przez kulturę mogiłową w „czystej” postaci, groby ciałałpalne występują na cmentarzyskach birtualnych, na ogół charakteryzujących się jednak przewagą pochówków szkieletowych (V. Furmánek, O. Ožďáni 1989, ryc. 1). Upowszechnienie się w środkowodunajskiej kulturze pół popielnicowych modelu płaskich cmentarzysk, z pochówkami ciałałpalnymi w urnach, następuje stopniowo, poprzedzone nekropolami kurhanowymi grupy czakańskiej i grobami ciałałpalnymi w dużych jamach. Zapewne jedno z najstarszych „pół popielnicowych” tego ugrupowania stanowi cmentarzysko w Csorva. Niewykluczone, że wczesne pojawienie się tu grobów popielnicowych może być wynikiem oddziaływań sąsiedniej kultury Cruceni-Belegiš, natomiast z pewnością nie jest to spuścizna po bezpośrednio poprzedzającej to cmentarzysko mogiłowej grupie Tápé.

Zauważyć należy, że dwie cechy typowe dla środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych, to znaczy ceramika zdobiona kanelurami oraz płaskie groby popielnicowe, stosunkowo wcześnie występują na cmentarzysku w Csorva, a więc na stanowisku położonym na południowo-wschodniej peryferii tego ugrupowania. W tym samym rejonie – nad dolną Cisą – znajduje się jeszcze jedno stanowisko, na które należy zwrócić uwagę. W najmłodszej warstwie tellu w Pecica, wraz z ceramiką nawiązującą do ugrupowań post-otomańskich z Crișany oraz najmłodszej fazy kultury Wietenberg (H. Ciugudean 1999, s. 128) wystąpiły wspomniane już wcześniej naczynia zdobione ukośnymi kanelurami, wykonane w stylistyce typowej dla „trackiego Halsztatu”. Fakt ten pozwala nie tylko sugerować, iż to właśnie w tym rejonie mogło dojść do wykształcenia się tej stylistyki, ale też przypuszczać, że jej geneza jest związana z przeżywaniem się „przedmogiłowej” tradycji.

Proponowane w niniejszym artykule rozwiązanie opiera się zatem na założeniu, iż możliwe było przetrwanie – na peryferiach obszaru zajętego w starszym okresie epoki brązu przez kulturę mogiłową – niektórych elementów wczesnobrązowej kultury materialnej. Pośród nich za szczególnie charakterystyczny i tym samym łatwy do zidentyfikowania uznać można ornament szerokich kanelurów w układzie poziomym lub tur-

Chronologia południowo- niemiecka	Horyzonty skarbów	Wybrane schematy chronologiczne					Sytuacja kulturowa w wybranych regionach Kotliny Karpackiej						Chronologia Grecji lądowej (za K. Ra- ndshorg 1992)	
		I. Bóna 1975	A. Mo- zsolics 1967	B. Hän- sel 1968	F. Gogál- J. Lichardus/ Jan 1999, J. Vlachár 2001	J. Lichardus/ 1997	SW Słowacja	Transdanubia	Slawonia i Wojwodina	Rejon Żelaznych Wrót	Centralny Siedmiogród	Crişana		Tereny nad górną Cişą
1000	HaB1 Kelheim I						faza Klentnice I		Dajl Bosut III a	Insula Banului	grupa Refy- Medias	mdońska faza kultury Gáva	okres protogeo- metryczny	
1100	HaA2 Langen- geising	B Vc			Braz późny III		faza Oblekovic	grupa Val				wczesna faza kultury Gáva	PH III C	
1100	HaA1 Hart	B Vb					faza Velatice- Očkov					Lápuş II		
1200	BrD Riegsce	B Va			Braz późny II		kultura czakańska							
1300	BrC2 Asenkofen	B IVb	SB2	SD I			przeżywa- jąca się kultura mogilowa							
1400	BrB2 (C1) Gögggen- hofen	B IVa	SB1	MD III			mdońska k. mogilowa							
1500	BrB1 Lochham	B III	MB2	MD II			średkowa k. mogilowa							
1600	BrA2/Br1 (BrA3) Bühl- Ackenbach	B II	MB1	MD I			wczesna k. mogilowa							
1700	BrA2 Lang- quaid	B II	FB3	FD III			panońska k. ceramiki inkrusto- wanej							
1800														

Рис. 4. Tablica chronologiczna.

Abb. 4. Chronologietafel.

Рис. 4. Хронологическая таблица.

banowatym. Za obszar stanowiący punkt wyjścia dla rozprzestrzenienia się omawianej tu stylistyki można by przyjąć – podobnie jak to uczynił T. Kemenczei (1984, s. 39, 61, 86) – tereny położone nad dolną Cisą. Pojedyncze stanowiska zajmujące ten teren od fazy BrA kultury Maruszy mogły – jak świadczą znaleziska z górnych warstw tellu w Pecica – być użytkowane nawet do przełomu starszego i środkowego okresu epoki brązu. Równocześnie nad dolną Cisą obecne są grupy ludności reprezentującej odmienną tradycję kulturową. Występują tu stanowiska mogiłowej grupy Tápé oraz zespoły wykazujące zmieszanie elementów kultury mogiłowej z właściwymi dla ugrupowań z terenu Banatu (Felnac, Vadaszán), a na północy z wczesnobrązowym podłożem kultury Vaty (grupa Rákóczifalva). W początku środkowego okresu epoki brązu teren ten stanowi strefę styku pomiędzy środkowodunajską kulturą półpopielnicowych a kulturą Belegiš, czego najlepszą ilustracją są materiały z cmentarzyska w Csorva. Jednocześnie stwierdzić można też ślady powiązań tego regionu z ugrupowaniami post-otomańskimi z północno-wschodniej części Kotliny Karpackiej, których przejawem jest zarówno obecność charakterystycznej dla nich ceramiki w najmłodszej warstwie tellu w Pecica, jak i – przede wszystkim – ukształtowanie się nad Kereszem grupy Igrita. Jak bowiem wspomniano już wcześniej, ceramika tego ugrupowania wykazuje cechy charakterystyczne zarówno dla grup Hajdúbagos i Cehálut oraz kultury pilińskiej, jak i dla kultury Belegiš II z Banatu.

Do omówienia pozostaje jeszcze kwestia, czy rozprzestrzenienie się w początkach okresu półpopielnicowych ceramiki zdobionej kanelurami, interpretować można jako przejaw zachodzących wówczas procesów historycznych. W Kotlinie Karpackiej brak dla analizowanego tu przedziału czasu równie czytelnych pozostałości wędrówek grup ludności, jak ma to miejsce w wypadku ekspansji kultury mogiłowej lub przemieszczeń ugrupowań o ceramice zdobionej inkrustacją w początkach starszego okresu epoki brązu. Tego rodzaju proces miał jednak najprawdopodobniej miejsce na peryferiach omawianego w tej pracy obszaru. Chodzi tu o pojawienie się na przełomie starszego i środkowego okresu epoki brązu, na terytorium Siedmiogrodu, a zwłaszcza jego centralnej partii, cmentarzysk i osad kultury Noua – ugrupowania całkowicie obcego tradycji kultur Kotliny Karpackiej, które mogło odegrać istotną rolę w destabilizacji struktur osadniczych w tym rejonie. Nie można wykluczyć, iż obserwowane zmniejszenie zasięgu kultury Wietenberg w jej późnej fazie stanowi tylko jeden z szeregu procesów uruchomionych przez ekspansję kultury Noua. Przesłankę za jej istotnym znaczeniem dla całej Kotliny Karpackiej

dostarczają obserwacje dotyczące obecności ceramiki nawiązującej do kultury Noua w materiałach grupy Berkesz-Demecser (np. T. Kemenczei 1984, s. 29, 33–39), a związanych z nią wyrobów metalowych w skarbach horyzontu Uriu-Ópályi (np. ibidem, s. 88). Nawiązujące do stylistyki kultury Noua naczynia typu kantaros występują również na cmentarzysku w Lápus (C. Kacsó 1975, ryc. 11: 1; 16; H. Müller-Karpe 1980, tabl. 365: 11), jednak szczególnie interesująca jest obecność tych form na stanowiskach z wczesnej fazy środkowodunajskiej kultury półpopielnicowych (tabl. V, 12; F. Eppel 1949, tabl. II: 18; F. Berg 1957, ryc. 5: 5) oraz na położonym w Górnej Austrii cmentarzysku w Gusen (tabl. V, 11; G. Trnka 1992, tabl. 10: 2).

Należy brać zatem pod uwagę możliwość, iż ekspansja kultury Noua doprowadziła do przemieszczenia się na zachód części ludności kultury Wietenberg lub innych ugrupowań o tradycji starszego okresu epoki brązu. To z kolei mogło przyczynić się do omawianego wyżej, domniemanego odrodzenia „przedmogiłowej” stylistyki w dekoracji naczyń oraz zapoczątkować proces jej rozprzestrzenienia.

Próbując dojść do tego, gdzie i w jaki sposób doszło do powstania omawianej tu mody w wytwórczości ceramicznej trudno oprzeć się wrażeniu, iż ograniczenia – wynikające przede wszystkim z małej precyzji datowania w archeologii epoki brązu – nie pozwalają na zaproponowanie w tej kwestii wniosków, wykraczających poza poziom spekulacji. Niewykluczone, że w omawianym tu okresie dochodzić mogło do szeregu istotnych wydażeń – migracji lub przekształceń struktur społecznych – które pozostawiły po sobie również ślady w postaci przemian w kulturze materialnej. Analizując te zmiany pamiętać należy jednak, iż prawdopodobnie stanowią one jedynie „efekt uboczny” procesów zachodzących w rzeczywistości. Stąd zapewne wynika fakt, iż kolejne próby interpretowania materialnych pozostałości prowadzą do różnych sposobów postrzegania odzwierciedlanych przez nie zjawisk.

Uzyskane w niniejszym artykule wnioski, częściowo zbieżne z proponowanymi dotąd w literaturze, pozwalają domniemywać – mając na uwadze wspomniane powyżej ograniczenia – iż pewną rolę w uformowaniu się w Kotlinie Karpackiej kultury okresu półpopielnicowych, a zwłaszcza charakterystycznej dla nich stylistyki wytwórczości ceramicznej, odegrała „przedmogiłowa” tradycja. Szczególne znaczenie w jej rozprzestrzenieniu przypisać można społecznościom zajmującym obszar nad dolną Cisą, gdzie analizowana tu stylistyka pojawia się najwcześniej, być może jednak jego pierwotnej przyczyny należy szukać w pojawieniu się na terenie Siedmiogrodu kultury Noua.

LITERATURA

WYKAZ SKRÓTÓW

- Archeologija URSS – *Archeologija Ukraïns'koï RSR*, t. 1, Kyiv 1971.
 Catalogul... – Catalogul Muzeului Arheologic din Turnu-Severin, Materiale Arheologice Privind Istoria Veche a RPR, t. 1, București 1953, s. 589-690.

LITERATURA

- Alexandrescu A. D.
 1978 *Sépultures du premier âge du fer à Zimnicea (dép. de Teleorman)*, „Dacia”, N. S., t. 22, s. 115-124.
- Androïtoiu I., Vasiliev V.
 1993 *Câteva considerații privind cultura Noua în Transilvania*, „Apulum”, t. 27-30 (1990-1993), s. 121-146.
- Bader T.
 1978 *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București.
 1979 *Die Suci de Sus-Kultur in Nordwestrumänien*, „PZ”, t. 54, s. 3-31.
 1983 *Die Fibeln in Rumänien*, Prähistorische Bronzefunde, XIV, 6, München.
 1998 *Bemerkungen zur Bronzezeit im Karpatenbecken. Otomani/Füzesabony-Komplex*, „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, t. 80, s. 43-108.
- Balaguri E. A.
 1969 *Felšesevč-stanovskaja grupa pamjatnikov èpochi pozdnej bronzy v verhnem potisšë*, „Sov. Arch.” 1969, z. 2, s. 147-159.
 2001 *Naselenie verhnego potis'ja v èpochu bronzju*, Užgorod.
- Bánda G., Kovács T.
 1970 *Die historischen Beziehungen der bronzezeitlichen Szeremle-Gruppe*, „AAASH”, t. 22, s. 25-39.
- Barth F. E.
 2003 *Bronzezeitlicher Salzbergbau in Hallstatt (abstrakt)*, [w:] *Die Urnenfelderkultur in Österreich – Standort und Ausblick*. Broschüre zum Symposium, Wien, s. 85-86.
- Bartik S.
 1996 *Sídlisko stredodunajskej mohylovej kultúry vo Veselom*, „Slov. Arch.”, t. 44, s. 189-252.
- Barzu L.
 1989 *La station de Sărata Monteoru: La necropole no 4 de l'èpoque du bronze*, „Dacia”, N. S., t. 33, s. 39-78.
- Bejinariu I.
 2001 *Late Bronze Age in the Depression of Șimleu*, [w:] *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Muzeul Județean Maramureș, Bibliotheca Marmatia, t. 1, Baia Mare, s. 157-174.
- Benac A., Čović B.
 1956 *Glasinac, t. I – bronzanodoba*, Katalog prehistoriske zbirke Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, t. 1, Sarajevo.
- Berciu D.
 1961 *Die Verbicioara-Kultur*, „Dacia”, N. S., t. 5, s. 123-161.
- Berciu D., Comsa E.
 1956 *Săpăturile de la Balta Verde și Gogosu*, „Materiale și Cercetări Arheologice”, t. 2, s. 251-490.
- Berg F.
 1957 *Grabfunde der frühen Bronzezeit und der älteren Urnenfelderzeit aus Leobersdorf (N.-Ö.)*, „AA”, t. 22, s. 14-31.
- Blajer W.
 2000 *Drugi sezon ratowniczych badań wykopaliskowych na stan. 5 w Lipniku, pow. Przeworsk (stan. 155 na obszarze 104-79)*, „R. Przemyski”, t. 36, z. 1, Archeologia, s. 37-50.
- 2001 *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich*, Kraków.
- Bóna I.
 1975 *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, *Archaeologia Hungarica*, t. 49, Budapest.
- Boroffka N. G. O.
 1994 *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, t. 19, Bonn.
 1994a *Probleme der jungbronzezeitlichen Keramik in Ostungarn und Westrumänien*, [w:] *The Early Hallstatt period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe*, *Bibliotheca Musei Apulensis*, t. 1, Alba Iulia, s. 7-23.
 1999 *Probleme der späten Otomani-Kultur*, [w:] *Kultura Otomani-Füzesabony – rozwój, chronologia, gospodarka*, Krosno, s. 113-129.
- Boroneanț V.
 1984 *Chitila-ferma, un aspect cultural al începutului primei epoci a fierului, date preliminare*, „Thraco-Dacia”, t. 5, s. 156-166.
- Bouzek J.
 1985 *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C.*, Praha.
- von Brunn W. A.
 1968 *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, *Römisch-Germanische Forschungen*, t. 29, Berlin.
- Bukowski Z.
 1969 *Studia nad południowym i południowo-wschodnim pograniczem kultury łużyckiej*, Wrocław.
- Bukvić L.
 2000 *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Novi Sad.
- Cabalska M.
 1974 *Z badań nad problematyką najstarszej ceramiki zdobionej ornamentem guzowym z terenu Polski południowej w świetle materiałów z Maszkowic, pow. Nowy Sącz*, „Slov. Arch.”, t. 22, s. 39-71.
- Cermanović-Kuzmanović A.
 1961 *Nova nekropola žutobrdske kulture*, „Starinar”, N. S., t. 11, s. 185-192.
- Childe V. G.
 1929 *The Danube in Prehistory*, Oxford.
- Csányi M. R.
 1980 *Árokkaal körülvevett sírok a halomsíros kultura Jánoshidai temetőjében*, „AE”, t. 107, s. 153-165.
- Chicideanu I.
 1986 *Die Frühthrakische Kultur. Zur Bronzezeit in Südwest Rumänien*, „Dacia”, N. S., t. 30, s. 7-47.
- Chiolioșan N., Emödi I.
 1983 *Descoperirile arheologice dim Peștera Izbindiș (comuna Șuncușinș) aparținînd grupului cultural Igrița*, *Crisia*, t. 13, s. 7-32.
- Chochorowski J.
 1993 *Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej*, Kraków.
- Ciugudean H.
 1994 *Perioada Hallstatt A în centrul Transilvaniei*, „Apulum”, t. 31, s. 59-74.
 1994a *The Hallstatt A period in Central Transylvania*, [w:] *The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe*, *Bibliotheca Musei Apulensis*, t. 1, Alba Iulia, s. 25-40.
 1999 *Betrachtungen zum Ende der Wietenberg-Kultur*, [w:] *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropas*, *Gedenkschrift für Kurt Horedt*, *Internationale Archäologie, Studia honoraria*, t. 7, Rahden, s. 107-131.

- Čović B.
1958 *Barce – nekropola kasnog bronzanog doba kod Gračanice*, „Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu”, N. S., t. 13, Arheologia, s. 77–96.
- Čujanová-Jilková E.
1970 *Mittelbronzezeitliche Hügelgräberfelder in Westböhmen*, „Archeologické studijní materiály”, t. 8, Praha.
- Davidescu M.
1981 *Un tezaur de podoabe tracie descoperit la Hinova-Mehedinți*, „Thraco-Dacica”, t. 2, s. 7–22.
- Della Casa P., Fischer C.
1997 *Neftenbach (CH), Velika Gruda (YU), Kastanas (GR) und Trindhøj (DK) – Argumente für einen Beginn der Spätbronzezeit (Reinecke BzD) im 14. Jahrhundert V. Chr.*, „PZ”, t. 72, s. 195–233.
- Demeterová S.
1984 *Influence de la culture de Suciú de Sus dans la plaine de la Slovaquie orientale*, „Slov. Arch.”, t. 32, s. 11–74.
1986 *Počiatky gávskej kultúry na východnom Slovensku*, „Slov. Arch.”, t. 34, s. 97–131.
1989 *Stav výskumu juhovýchodných popolnicových polí*, „AR”, t. 41, s. 168–181.
- Dobrzańska H., Rydzewski J.
1992 *Elementy zakarpacie w materiałach kultury trzcinieckiej z osady w Mysławczycach, woj. Krakowskie*, „AAC”, t. 31, s. 91–106.
- Dumitrescu V.
1961 *Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cırna*, Biblioteca de Arheologie, t. 4, București.
- Dušek M.
1957 *Halštatská kultúra chotínskej skupiny na Slovensku*, „Slov. Arch.”, t. 5, s. 73–173.
1969 *Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei*, Archaeologica Slovaca – Catalogi, t. 4, Bratislava.
1980 *Pohrebisko ľudu stredodunajskej mohylovej kultúry v Smoleniaciach*, „Slov. Arch.”, t. 28, s. 341–382.
- Emödi I.
1980 *Necropola de la sfișitul epocii bronzului din peștera Igrîța*, „SCIV”, t. 31, s. 229–273.
- Eppel F.
1949 *Das urnenfelderzeitliche Grabfeld von Unter-Radl, B.H. St. Pölten*, „AA”, t. 2, s. 33–63.
- Essen R.
1985 *Die Nadel in Polen II*, Prähistorische Bronzefunde, XIII, 9, München.
- Filipov T.
1974 *Keramika i idolna plastika ot kasnobronzovija nekropol pri s. Orsoj, Mihajlovgradski okrag*, „Arheologija Sofia”, t. 16, z. 2, s. 12–23.
- Florescu M., Buzdugan C.
1972 *Așezarea din epoca bronzului de la Bogdănești (jud. Bacău)*, „AM”, t. 7, s. 103–205.
- Foltiny S.
1967 *Neue Angaben zur Kenntnis der urnenfelderzeitlichen Keramik im südlichen Teile des Karpatenbeckens*, „Apulum”, t. 6, s. 49–71.
1968 *Zur Frage der mitteldonauländischen Hügelgräberkultur in Nordostjugoslawien*, Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, t. 19, Musaica, t. 7, s. 3–16.
1987 *Ein Beitrag zur Frage der transdanubischen inkrustierten Keramik in Nordost-Jugoslawien*, „PZ”, t. 62, s. 78–86.
1989 *Einige Bemerkungen zur Frage der mittel- und spätbronzezeitlichen Keramik in der Bačka, in Syrmien und in Ostslawonien*, „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft”, t. 118/119 (1988/89), s. 229–246.
- Forenbaher S.
1993 *Radiocarbon dates and absolute chronology of the Central European Early Bronze Age*, „Antiquity”, t. 67, s. 218–220, 235–256.
1994 *The „Belegiš II” Group in Eastern Slavonia*, [w:] *The Early Hallstatt Period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe*, Bibliotheca Musei Apulensis, t. 1, Alba Iulia, s. 49–61.
- Frei B.
1971 *Die späte Bronzezeit im alpinen Raum*, [w:] *Ur- und frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz*, t. 3 – Die Bronzezeit, Basel, s. 87–102.
- Furmánek V.
1977 *Pilinyer Kultur*, „Slov. Arch.”, t. 25, s. 25–370.
1981 *Die Anfänge der Pilinyer Kultur*, „Slov. Arch.”, t. 29, s. 37–50.
1987 *Die Kyjatice-Kultur*, [w:] *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas*, Praha, s. 317–323.
1982 *K otázce kontinuity piliňské a kyjatické kultury*, [w:] *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków–Przemysł, s. 107–119.
1997 *K problémům kultury Suciú de Sus na Slovensku*, „Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity”, 1997, z. 2, s. 155–167.
1998 *Östliche Einflüsse in der Bronzeindustrie der südöstlichen Urnenfelderkultur in der mittleren und jüngeren Bronzezeit*, [w:] *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, „Prähistorische Archäologie in Südosteuropa”, t. 12, München, s. 261–266.
2000 *Popelnicová pole v Karpatské Kotlině*, „Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis”, t. 5, s. 95–106.
- Furmánek V., Kruta V.
1995 *Letà di oro dei Carpaci. Ceramiche e metalli dell'età del bronzo della Slovacchia 2300–800 B.C.*, Milano.
- Furmánek V., Marková K.
2001 *Beitrag der Ausgrabung der Siedlung in Včelince zur Problematik der Bronzezeit in Theißgebiet*, [w:] *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Muzeul Județean Maramureș, Bibliotheca Marmatia, t. 1, Baia Mare, s. 105–118.
- Furmánek V., Ožďáni O.
1989 *Kontakte der Hügelgräberkulturen und des Kulturkomplexes der südöstlichen Urnenfelder*, [w:] *Beiträge zur mitteleuropäischen Bronzezeit*, Berlin–Nitra, s. 129–141.
- Furmánek V., Veliačik L.
1991 *Anfänge der Urnenfelderkulturen in der Mittel- und Ostslowakei*, [w:] *Die Anfänge der Urnenfelderkulturen in Europa*, Archaeologia Interregionalis, t. 13, Warszawa, s. 29–45.
- Furmánek V., Veliačik L., Vládár J.
1991 *Slovensko v dobe bronzovej*, Bratislava.
- Furmánek V., Vládár J.
2001 *Synchronisation der historischen Entwicklung in Nordteil des Karpatenbeckens im 2. Jahrtausend v. Chr.*, [w:] *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Muzeul Județean Maramureș, Bibliotheca Marmatia, t. 1, Baia Mare, s. 83–104.
- Gavela B.
1972 *Etude méthodologique sur la stratification archéologique, chronologique et ethnique de Židovar*, „Archaeologia Iugoslavica”, t. 13, s. 39–44.
- Garašanin D.
1954 *Katalog der vorgeschichtlichen Metalle*, Beograd.
- Garašanin M., Garašanin D.
1962 *Iskopavanja tumula u kompleksu Belotić-Bela Črkva 1959 i 1960*, „Zbornik Narodnog Muzeja”, t. 3, s. 47–68.
- Gedl M.
1975 *Kultura przedłużycka*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk

- 1998 *Młodsza epoka brązu we wschodniej części polskich Karpat*, Kraków.
- 1999 *Śląskie szpile brązowe o dwustożkowatych schodkowato profilowanych główkach*, „Silesia Antiqua”, t. 40, s. 60–69.
- 1999a *Uwagi o dekoracji guzowej ceramiki kultury Otomani i wczesnej fazy kultury lużyckiej*, [w:] *Kultura Otomani-Füzesabony – rozwój, chronologia, gospodarka*, Krosno, s. 249–271.
- Georgiev G. I.
1982 *Die Erforschung der Bronzezeit in Nordwestbulgarien*, [w:] *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, „Prähistorische Archäologie in Südosteuropa”, t. 1, Berlin, s. 187–202.
- Gimbutas M.
1965 *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Paris–Hague–London.
- Gogâltan F.
1999 *Bronzul timpuriu și mijlocii în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. Cronologia și descoperirile de metal*, Bibliotheca Historica et Achaologica Banatica, t. 23, Timișoara.
- 1999a *The Southern Border of the Otomani Culture*, [w:] *Kultura Otomani-Füzesabony – rozwój, chronologia, gospodarka*, Krosno, s. 45–71.
- 2001 *The Settlement of Cășeiu and Some Problems Concerning the Late Bronze Age in the center and northern Transylvania*, [w:] *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Muzeul Județean Maramureș, Bibliotheca Marmatia, t. 1, Baia Mare, s. 191–214.
- Groiß F.
1976 *Urnenfelderzeitliche Brandgräber aus Getzersdorf, p. B. St. Pölten, NÖ*, „AA”, t. 59/60, s. 99–126.
- Gumă M.
1979 *O nouă descoperire hallstättiană timpurie la Moldova Nouă*, „Acta Musei Napocensis”, t. 16, s. 481–493.
- 1993 *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica, t. 4, București.
- 1995 *The End of the Bronze Age and the Beginning of the Early Iron Age in South-Western Romania, Western Serbia and North-Western Bulgaria. A Short Review*, „Thraco-Dacica”, t. 16, s. 99–137.
- Hänsel B.
1968 *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes, t. 7–8, Bonn.
- 1973 *Eine datierte Rapierringe mykenischen Typs von der unteren Donau*, „PZ”, t. 48, s. 200–206.
- 1976 *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, cz. 2, Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes, t. 17, Bonn.
- 1982 *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, [w:] *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, „Prähistorische Archäologie in Südosteuropa”, t. 1, Berlin, s. 1–38.
- 1991 *Die bronzezeitliche Besiedlung und ihre Funde*, [w:] *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Stellung von Feudvar bei Mošorin von 1986–1990*, „Bericht RGK”, t. 72, s. 71–83.
- Hänsel B., Kalicz N.
1986 *Das bronzezeitliche Gräberfeld von Mezöcsát, Kom. Borsod, Nordostungarn*, „Bericht RGK”, t. 67, s. 5–88.
- Hänsel B., Medović P.
1991 *Zum Forschungsstand der Eisen- und Bronzezeit an der Theißmündung*, [w:] *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Stellung von Feudvar bei Mošorin von 1986–1990*, „Bericht RGK”, t. 72, s. 61–65.
- 1994 *Bronzezeitliche Inkrustationkeramik aus Feudvar bei Mošorin an der Theißmündung*, [w:] *Die Fragen der Bronzezeit*, „Zalai Múzeum”, t. 5, Zalaegerszeg, s. 189–199.
- Hänsel B., Roman P.
1984 *Siedlungsfunde der bronzezeitlichen Girtla Mare-Gruppe bei Ostrovu Corbului östlich des Eisernen Tores*, „PZ”, t. 59, s. 188–229.
- Hasenhündl G.
1988 *KG Kalladorf, MG Wullendorf, VB Hollabrunn*, „Fundberichte aus Österreich”, t. 27, s. 278–279.
- Helgert H.
1995 *Grabfunde der Čaka-Kultur (BzD/HaA1-Übergangsperiode) aus Zurndorf, p. B. Neusiedl am See, Burgenland. Ein Beitrag zur weiblichen Totentracht*, „AA”, t. 79, s. 197–248.
- Hellebrandt M. B.
Az Igrici Kerámikdepot, „Communications Archaeologicae Hungariae 1990”, s. 93–111.
- Heurtley W. A.
1939 *Prehistoric Macedonia. An Archaeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze, and Early Iron Ages*, Cambridge.
- Hochstetter A.
1981 *Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland. Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der späten Bronzezeit im Karpatenbecken*, „Germania”, t. 59, s. 239–259.
- 1982 *Spätbronzezeitliches und früheisenzeitliches Formengut in Makedonien und im Balkanraum*, [w:] *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, „Prähistorische Archäologie in Südosteuropa”, t. 1, Berlin, s. 99–118.
- Hoffmann M. J.
1999 *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.
- Honti S.
1993 *Anagaben zur Geschichte der Urnenfelderkultur in Südwest-Transdanubien*, [w:] *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, t. 3, Bratislava, s. 147–155.
- Horedt K.
1967 *Einflüsse der Hügelgräberkultur und der Veliticer-Kultur in Siebenbürgen*, „Germania”, t. 45, s. 42–50.
- 1967a *Probleme der jungbronzezeitlichen Keramik in Transsilvanien*, „AAC”, t. 9, s. 5–28.
- 1988 *Zur Zeitstellung der Otomani- und der Wietenbergkultur*, „Germania”, t. 66, s. 155–161.
- Horváth L.
1994 *Adatok Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez*, (w:) *Die Fragen der Bronzezeit*, „Zalai Múzeum”, t. 5, Zalaegerszeg, s. 219–235.
- Hrala J.
1969 *Příklad spojení knovízské kultury s jihozápadními oblastimi*, „AR”, t. 21, s. 510–517.
- Hüttel H. G.
1979 *Bemerkungen zur Chronologie der Suciu de Sus-Kultur*, „PZ”, t. 54, s. 32–46.
- Iconomu C., Tanasachi M.
1992 *Descoperirile arheologice din necropola hallstättiană timpurie de la Cotu Morii-Jași*, „AM”, t. 15, s. 23–44.
- Izak K.
1986 *Brązowe zabytki w typie środkowoeuropejskim na terenie Grecji i wschodniej części wybrzeża Morza Śródziemnego a problem wędrówek Dorów i „ludów morskich”*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 32, s. 85–138.
- Jankovits K.
1992 *Spätbronzezeitliche Hügelgräber in der Bakony-Gegend*, „AA-ASH”, t. 44, s. 3–81.

- 1992a *Spätbronzezeitliche Hügelgräber von Bakonyjákó*, „AAASH”, t. 44, s. 265–343.
- Jevtić M., Vukmanović M.
- 1996 *Late Bronze and Early Iron Ages In the Danube Valley from V. Gradište down to Prahovo*, [w:] *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium BC*, Belgrad–Vršac, s. 283–293.
- Jiliková E.
- 1961 *Pilišské pohřebiště Barca II a jeho časové a kulturní horizonty*, „Slov. Arch.”, t. 9, s. 69–106.
- Jockenhövel A.
- 1974 *Zur Benennung urnenfelderzeitlicher Stufen im östlichen Mitteleuropa*, „Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt A.M.”, 1974, s. 57–69.
- Jovanović B.
- 1974 *Pozdni Eneolit*, [w:] *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, s. 153–185.
- Kacsó C.
- 1975 *Contributions à la connaissance de la culture de Suciul de Sus à la lumière des recherches faites à Lăpuș*, „Dacia”, N.S., t. 19, s. 45–68.
- 1987 *Beiträge zur Kenntnis des Verbreitungsgebietes und Chronologie der Suciul de Sus-Kultur*, „Dacia”, N.S., t. 31, s. 51–75.
- 1990 *Contribuții la cunoașterea bronzului târziu din nordul Transilvaniei. Cercetările de la Libotin*, Thraco-Dacica, t. 11, s. 79–98.
- 1990a *Bronzul târziu în nord-vestul României*, Symposia Thracologica, t. 8, s. 41–50.
- 1992 *Descoperirile din epoca bronzului de la Felnac. Contribuții la cunoașterea culturii tumulare în Banat*, „Symposia Thracologica”, t. 9, s. 97–98.
- 1995 *Der Hortfund von Arpașel, Kr. Bihor*, [w:] *Bronzefunde aus Rumänien*, „Prähistorische Archäologie in Südosteuropa”, t. 10, Berlin, s. 81–130.
- 1995a *Der Hortfund von Lăschia, Kr. Maramureș*, [w:] *Bronzefunde aus Rumänien*, „Prähistorische Archäologie in Südosteuropa”, t. 10, Berlin, s. 131–140.
- 1999 *Die Endphase der Otomani-Kultur und die darauffolgende kulturelle Entwicklung in nordwesten Rumäniens*, [w:] *Kultura Otomani-Füzesabony – rozwój, chronologia, gospodarka*, Krosno, s. 85–112.
- 2001 *Zur chronologischen und kulturellen Stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpuș*, [w:] *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Muzeul Județean Maramureș, Bibliotheca Marmatia, t. 1, Baia Mare, s. 231–278.
- 2004 *Zu den Problemen der Suciul de Sus-Kultur in Siebenbürgen*, [w:] *Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Josef Vladár zum 70. Geburtstag*, Nitra, s. 327–340.
- Kadrow S.
- 2001 *U prognoze nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej*, Kraków.
- Kalicz N.
- 1958 *Későbronzkori urnatemető Igrici község határában*, „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve”, t. 2, s. 45–72.
- Kalicz-Schreiber R.
- 1991 *Das spätbronzezeitliche Gräberfeld von Budapest (Ungarn)*, „PZ”, t. 66, s. 161–196.
- Kállay Á. Sz.
- 1983 *A késő bronzkori halomsíros kultúra időszakának leletei Battonya határában*, „AE”, t. 110, s. 42–60.
- 1986 *Késő bronzkori edénydepot Battonya határában*, „AE”, t. 113, s. 159–165.
- Kaus K.
- 1971 *Das Hallstatt-A-Gräberfeld von Getzersdorf*, p. B. St. Pölten, NÖ, „AA”, t. 50, s. 68–113.
- Kaus M.
- 1994 *Ein mittelbronzezeitliches Hügelgrab mit Čaka-Nachbestattungen von Neusiedl-Hutweide, Burgenland*, „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft”, t. 123/124 (1993/94), s. 89–104.
- 2003 *Zum Stand der UK-Forschung im Burgenland (abstrakt)*, [w:] *Die Urnenfelderkultur in Österreich – Standort und Ausblick. Broschüre zum Symposium*, Wien, s. 37.
- Kemenczei T.
- 1967 *Die Zagyvapálfalva-Gruppe der Pilinyer Kultur*, „AAASH”, t. 19, s. 229–305.
- 1974 *Zur Deutung der Depotfunde von Aranyos*, „FA”, t. 25, s. 49–70.
- 1975 *Zur Verbreitung der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur östlich der Donau*, „FA”, t. 26, s. 45–70.
- 1981 *Die spätbronzezeitliche Urnenfelderfeld von Alsóberecki*, „FA”, t. 32, s. 69–94.
- 1982 *Die Gáva-Kultur*, [w:] *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków–Przemysł, s. 275–285.
- 1984 *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Archaeologia Hungarica, t. 51, Budapest.
- 1989 *Bemerkungen zur Chronologie der spätbronzezeitlichen Grabfunde im Donau-Theiß Zwischenstromgebiet*, „Communicationes Archaeologicae Hungariae 1989”, s. 73–96.
- 1989a *Der ungarische Donauraum und seine Beziehungen am Ende der Hügelgräberbronzezeit*, [w:] *Beiträge zur mitteleuropäischen Bronzezeit*, Berlin–Nitra, s. 207–228.
- 1991 *A Pécska/Pecica második bronzélet*, „FA”, t. 42, s. 27–48.
- 1996 *Angaben zur Frage der endbronzezeitlichen Hortfundstufen im Donau-Theißgebiet*, „Communicationes Archaeologicae Hungariae 1996”, s. 53–92.
- Kiss V.
- 1997 *A mészbetétes edények népe késői fázisának sírlelete Veszprémből*, „Communicationes Archaeologicae Hungariae 1997”, s. 39–49.
- Kobal’ J. V.
- 1996 *Kurgannij mogilnik bronzovogo viku poblizu sela Čomonina na Zakarpattii*, Naukovij Zbirnik Zakarpats’kogo Kraeznavčogo muzeju”, t. 2, s. 195–210.
- 2000 *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*, Prähistorische Bronzefunde, XX, 4, Stuttgart.
- Koós J. S.
- 1991 *A Füzesabonyi kultúra sirajaj Borsod megyében*, „AE”, t. 118, s. 45–61.
- Kosorić M., Krstić D.
- 1988 *Hronološka determinacija grobova iz humki sa poteza Trnovice-Padine-Ročevići*, „Zbornik Narodnog Muzeja”, t. 13, s. 29–55.
- Kossack G.
- 1996 *Bronzezeitliche Keramik aus Zschornowitz und ihre Verwandten im Banat*, [w:] *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedłowi*, Kraków, s. 293–316.
- Kőszegi F.
- 1960 *Beiträge zur Geschichte der ungarischen Urnenfelderzeit (HaA–B)*, „AAASH”, t. 12, s. 137–186.
- 1988 *The history of Transdanubia during the Late Bronze Age*, BTM Műhely, t. 1, Budapest.
- Kovács T.
- 1965 *Adatok a későbronzkori egyke csoport kialakulásához*, „A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964”, s. 75–86.

- 1967 *Eastern connections of North-Eastern Hungary in the Late Bronze Age*, „FA”, t. 18, s. 27–58.
- 1970 *A Hajdúbagosi bronzkori temető*, „FA”, t. 21, s. 27–47.
- 1975 *Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred, Régészeti Füzetek*, ser. II, nr 17, Budapest.
- 1977 *Funde der Metallkunst der Koszider-Periode aus Siedlungen und Gräberfeldern*, „FA”, t. 28, s. 39–65.
- 1981 *Zur Problematik der Entstehung der Hügelgräber in Ungarn*, „Slov. Arch.”, t. 29, s. 87–96.
- 1988 *Die topografische und chronologische Stelle der Szeremle-Kultur in der Bronzezeit des südlichen Karpatenbeckens*, [w:] Gomolava. *Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*, Novi Sad, s. 155–167.
- 2003 *Bronzezeitliche Gräber mit eigenartigem Formen- und Motivschatz aus dem oberen Theißgebiet*, [w:] *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa*, Festschrift für Nádor Kalicz zum 75. Geburtstag, Archaeolingua, t. 15, s. 525–533.
- Krauß R.
2005 *Depotfund von Ovča Mogila, Kreis Svištov (Bulgarien): Zur Datierung der Bronzehorte von der unteren Donau über mykenische Schwerter*, [w:] *Interpretationsraum Bronzezeit*, Bernard Hänsel von Seinem Schülern gewidmet, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, t. 121, Bonn, s. 199–210.
- Krstić D.
1962 *Tri pristorijske nekropole u Orešu kod Vršca*, „Zbornik Narodnog Muzeja”, t. 3, s. 75–91.
1986 *Vajuga-Korbovo*, „Đerdapske Sveske”, t. 3, s. 148–167.
2003 *Glamija. Nekropola bronzanog doba u Korbovu*, Archeološke Monografije, t. 15, Beograd.
- Kustár R., Wicker E.
2002 *Birituarel Gräberfeld der Hügelgräberkultur in Csólyospálos (Ungarn)*, „Anodos. Studies of the Ancient World”, t. 2, s. 169–192.
- László A.
1973 *Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu*, „SCIV”, t. 24, s. 575–609.
1976 *Über den Ursprung und die Entwicklung der frühhallstattzeitlichen Kulturen in der Moldau*, „Thraco-Dacica”, t. 1, s. 89–98.
1994 *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holihrad și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei*, Bibliotheca Thracologica, t. 6, București.
- Lauermann E.
1987 *KG Unterhauzenthal, MG Sierndorf, VB Kornenburg*, Fundberichte aus Österreich, t. 26, s. 216.
- Leahu V.
1966 *Aperçu de la périodisation de l'évolution de la civilisation de Tei*, „Dacia”, N. S., t. 10, s. 191–208.
2001 *Aperturi vestice in geneza cuturii Tei*, „Thraco-Dacica”, t. 22, s. 173–182.
- Letica Z.
1975 *Praistorijska nekropola „Pesak” kod Korbova*, „Starinar”, N. S., t. 24/25, s. 164–174.
- Levički O.
1994 *Culturi din epoca hallstattului timpuriu și mijlociu*, „Thraco-Dacica”, t. 15, s. 159–214.
1994a *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, Bibliotheca Thracologica, t. 4, București.
- Lewartowski K., Ulanowska A.
1999 *Archeologia egejska. Grecja od paleolitu po wczesną epokę żelaza*, Warszawa.
- Lichardus J., Vladár J.
1996 *Karpatenbecken-Sintašta-Mykene. Ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historischer Epoche*, „Slov. Arch.”, t. 44, s. 25–93.
1997 *Frühe und mittlere Bronzezeit in der Südwestslowakei. Forschungsbeitrag von Anton Točík (Rückblick und Ausblick)*, „Slov. Arch.”, t. 45, s. 221–352.
- Lochner M.
1986 *Das frühurnenfelderzeitliche Gräberfeld von Baierdorf, Niederösterreich – eine Gesamtdarstellung*, „AA”, t. 70, s. 263–293.
1991 *Ein Gräberfeld der älteren Urnenfelderzeit aus Horn, Niederösterreich*, „AA”, t. 75, s. 137–215.
- Majnavić-Pandžić N.
1988 *Prilog poznavanju kasnoga brončanog doba u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Arheološki radovi i rasprave, t. 11, s. 9–27.
- Marić Z.
1961 *Vis kod Derevente, nasilje kasnog bronzanog doba*, „Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu”, t. 15–16, s. 151–171.
1964 *Donja Dolina*, „Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu”, t. 19, s. 5–128.
- Máthé M. Sz.
2001 *Angaben zum Ursprung der Ottomány (Otomani) Kultur*, [w:] *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Muzeul Județean Maramureș, Bibliotheca Marmatia, t. 1, Baia Mare, s. 39–43.
- Medeleț F.
1993 *Aspect culturel Remetea Mare (Hallstatt ancien)*, [w:] *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, t. 3, Bratislava, s. 136–139.
1996 *Die Urnengräberfelder im Banat*, [w:] *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium BC*, Belgrad–Vršac, s. 231–245.
- Medović P.
1978 *Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom podunavlju*, Disserationes et Monographiae, t. 22, Beograd.
1989 *Kanelovana keramika prelaznog perioda u Vojvodini*, „Rad Vojvodanskich Muzeja”, t. 31, s. 45–57.
1996 *Die inkrustierte Keramik der Mittelbronzezeit in der Vojvodina*, [w:] *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium BC*, Belgrad–Vršac, s. 163–183.
- Meljukova A. I.
1961 *Kul'tury predskifskogo perioda v lesostepnoj Moldavii* [w:] *Pamjatniki èpochi bronzy i rannego železa v severnom prièernomor'è*, MIASSSR, t. 96, s. 5–52.
- von Merhart G.
1952 *Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen*, Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz, Mainz, s. 1–71, tabl. 1–25.
- Miclea I., Florescu R.
1980 *Preistoria Daciei*, București.
- Morintz S.
1978 *Contribuții arheologice la istoria Tracilor timpurii I. Epoca bronzului in spațiul carpato-balcanic*, Biblioteca de Arheologie, t. 34, București.
- Morintz S., Roman P.
1969 *Un nou group hallstattian timpuriu in sud-vestul României – Insula Banului*, SCIV, t. 20, s. 393–423.
- Moscalau E.
1976 *Die frühhallstattzeitlichen Gräber von Meri (Gem. Vedeia, Kr. Teleorman)*, „Thraco-Dacica”, t. 1, s. 77–86.
- Motzoi-Chicideanu I.
2001 *Ein neuer Fund vom Beginn der Hallstattzeit aus der Kleinen Walachei*, „Dacia”, N. S., t. 43–45 (1999–2001), s. 197–229.

- Motzoi-Chicideanu I., Iuga G.
1995 *Der Bronzefund von Bogdan Vodă, Kr. Maramureş*, [w:] *Bronzefunde aus Rumänien*, „Prähistorische Archäologie in Südosteuropa“, t. 10, Berlin, s. 141–168.
- Mozsolics A.
1973 *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens, Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Budapest.
1985 *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*, Budapest.
- Müller-Karpe H.
1959 *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Römisch-Germanische Forschungen, t. 21, Berlin.
1974 *Zur Definition und Benennung chronologischer Stufen der Kupferzeit, Bronzezeit und älteren Eisenzeit*, „Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt A.M.“, 1974, s. 7–18.
1980 *Handbuch der Vorgeschichte*, t. 4: Bronzezeit, München.
- Némejcová-Pavúková V.
1981 *Načrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe*, „Slov. Arch.“, t. 29, s. 261–290.
- Németi I.
1990 *Contributi la cunoaşterea sfirşitului epoci bronzului din nord-vestul României*, SCIV, t. 41, s. 19–54.
- Nestor J.
1933 *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, „Bericht RGK“, t. 22 (1932), s. 11–181.
1952 *Şantierul valea Jijiei*, SCIV, t. 3, s. 19–119.
- Nestor J., Zaharia E.
1961 *Săpăturile de la Mediaş*, „Materiale şi Cercetări Arheologice“, t. 7, s. 171–178.
- Novotná M.
1970 *Die Bronzefundfunde in der Slowakei, Spätbronzezeit*, Archaeologica Slovaca Fontes, Bratislava.
1991 *Die velaticer Phase in der Slowakei*, [w:] *Die Anfänge der Urnenfelderkulturen in Europa*, „Archaeologia Interregionalis“, t. 13, Warszawa, s. 47–54.
1995 *Stand und Aufgaben der Urnenfelderkultur in der Slowakei und angrenzenden Gebieten*, (w:) *Berträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Monographien Römisch-Germanisches Zentralmuseum, t. 35, Mainz, s. 373–387.
1999 *Beiträge zur Besiedlung der mitteldanubischen Hügelgräberkultur in der Slowakei*, [w:] *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei*, Nitra, s. 241–249.
2001 *Die Fibeln in der Slowakei*, Prähistorische Bronzefunde, XIV, 11, Stuttgart.
- Oancea A.
1981 *Considérations sur l'étape finale de la culture de Monteoru*, „Dacia“, N. S., t. 25, s. 131–191.
- Olexa L.
1992 *Náleziská z doby bronzovej v Nižnej Myšli*, „Slov. Arch.“, t. 40, s. 189–204.
- Ožďáni O.
1986 *Zur Problematik der Entwicklung der Hügelgräberkulturen in der Südwestslowakei*, „Slov. Arch.“, t. 34, s. 5–96.
- Ordentlich I.
1963 *Poselenija v Otomani v svete poslednich raskopok*, „Dacia“, N. S., t. 7, s. 115–138.
1970 *Die chronologische Gliederung der Otomani-Kultur auf dem Rumänischen Gebiet und ihre wichtigsten Merkmale*, „Dacia“, N. S., t. 14, s. 83–97.
- Pankau C.
2004 *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaş/Siebenbürgen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, t. 109, Bonn.
- Patay P.
1976 *Vorbericht über die Ausgrabungen zu Poroszló-Aponhát*, „FA“, t. 27, s. 193–201.
- Paték E.
1968 *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*, Archaeologia Hungarica, t. 44, Budapest.
- Paulík J.
1960 *K problematike mladšej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku*, „AR“, t. 12, s. 409–427.
1962 *Das Velatice-Baierdorfer Hügelgrab in Očkov*, „Slov. Arch.“, t. 10, s. 5–96.
1963 *K problematike čakanskej kultúry v Karpatskej Kotlinie*, „Slov. Arch.“, t. 11, s. 269–338.
1966 *Mohyla čakanskej kultúry v Kotle*, „Slov. Arch.“, t. 14, s. 357–393.
1984 *Čačianska mohyla v Dedinke, okres Nové Zámky (II)*, „Zborník slovenského národného múzea“, t. 78, Historia, t. 24, s. 27–48.
1985 *Čačianska mohyla v Dedinke, okres Nové Zámky (III)*, „Zborník slovenského národného múzea“, t. 79, Historia, t. 25, s. 37–55.
- Pavišić I.
2003 *Ein Überblick über die Spätbronzezeit in Nordkroatien (abstrakt)*, [w:] *Die Urnenfelderkultur in Österreich – Standort und Ausblick. Broschüre zum Symposium*, Wien, s. 33–34.
- Pazda S.
1968 *Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku osadniczym koło Wołowa (Piotrniowice) w 1967 r.*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne“, t. 10, Wrocław, s. 35–38.
- Peroni R.
1976 *Zur jungbronzezeitlichen Besiedlung und Kultur im westlichen Mittelitalien*, „Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt A.M.“, 1975, s. 33–45.
- Petre G. I.
1980 *Contributions à l'étude de la fin du Bronze et du commencement du Hallstatt dans le nord-est de l'Oltenie*, [w:] *Actes du IIe Congrès International de Tracologie*, t. 1, Bucureşti, s. 137–142.
- Petrescu-Dîmboviţa M.
1977 *Depozitele de bronzuri din România*, Biblioteca de Arheologie, Bucureşti.
1988 *Certaines considérations sur quelques problèmes du Hallstatt de l'espace carpato-danubien-pontique d'après les données des recherches récentes*, „Slov. Arch.“, t. 36, s. 175–188.
1995 *Les contributions de I. Nestor concernant le problème des liaisons de l'espace carpato-danubien-pontique avec le nord de l'Italie à l'âge du bronze et au début du Hallstatt ancien*, „Dacia“, N. S., t. 38/39 (1994/95), s. 41–53.
- Pichlerová M.
1966 *Hromadný nález keramiky z Kopčan, okr. Skalica*, „Zborník slovenského národného múzea“, t. 60, Historia, t. 6, s. 57–72.
- Pieróg I.
2002 *Osada kultury lużyckiej na stanowisku 18 w Krakowie-Nowej Hucie-Pleszowie*, „MANH“, t. 23, s. 39–73.
- Plachá V., Paulík J.
2000 *Počiatky osídlenia devinskeho hradiska v mladšej dobe bronzovej*, „Slov. Arch.“, t. 48, s. 37–86.
- Pleiner R.
1978 *Pravěke dějiny Čech*, Praha.

- Plesl E.
1965 *Otázky středobronzového osídlení v severozápadních Čechách*, „Památky archeologické“, t. 56, s. 457–512.
- Popović P., Mrkobrad M.
1986 *Prospection par sondage de la localité Ljubičevac-Obala*, „Đerdapske Sveske“, t. 3, s. 308–328.
- Potušnjak F. M.
1958 *Arheološki znahidki bronzovogo ta zaliznogo viku na Zakarpattí, Užgorod*.
- Preuss J. (red.)
1998 *Das Neolithikum in Mitteleuropa*, Weissbach.
- Raczky P., Hortelendi E., Veres M.
b. daty *La datation absolue des cultures des telles de l'âge du bronze en Hongrie*, [w:] *Le bel age du bronze en Hongrie*, Mount Beuvrai, s. 42–47.
- Radojičić N.
1986 *Les fouilles du site „Pesak“ a Korbovo en 1981*, „Đerdapske Sveske“, t. 3, s. 133–142.
- Radšić P.
1960 *Keramicki nalaz na ciglani u Sečnju*, „Rad Vojvodanskich Muzeja“, t. 9, s. 151–155.
- Radu O.
1973 *Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiș)*, SCIV, t. 23, s. 503–520.
- Randsborg K.
1992 *Historical Implications. Chronological Studies in European Archaeology c. 2000–500 B.C.*, „Acta Archaeologica“, t. 62 (1991), s. 89–108.
1996 *The Nordic Bronze Age: Chronological Dimensions*, [w:] *Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500–500 BC*, Acta Archaeologica Supplementa, t. 1, „Acta Archaeologica“, t. 67, s. 61–72.
- Říhovský J.
1958 *Žárový hrob z Velatic I a jeho postavení ve vývoji velatické kultury*, „Památky Archeologické“, t. 49, s. 67–118.
1958a *Etážovitá osudí ve velatické kultuře*, „AR“, t. 10, s. 79–106.
1961 *Příspěvek k poznání starší fáze velatické kultury na Moravě*, „AR“, t. 13, s. 214–252.
1966 *Počátky mladší (podolské) fáze středodunajského okruhu kultury popelnicových polí*, „Památky archeologické“, t. 57, s. 459–534.
1967 *Starší (velatická) fáze středodunajského okruhu kultury popelnicových polí na Moravě*, „Zprávy čs. společnosti archeologické“, t. 9, z. 4, s. 29–41.
1974 *Die Nadeln in Mähren und im Ostalpengebiet*, Prähistorische Bronzefunde, XIII, 5, München.
1982 *Základy středodunajských popelnicových polí na Moravě*, „Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně“, r. X :1, Praha.
1983 *Die Nadeln in Westungarn I*, Prähistorische Bronzefunde, XIII, 10, München.
- Roeder M.
1991 *Der Übergang von Bronzezeit zu frühen Eisenzeit*, [w:] *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Stellung von Feudvar bei Mošorin von 1986–1990*, „Bericht RGK“, t. 72, s. 45–205.
- Rogozea P.
1994 *New Archaeological Finds in the Cave from Românești, Timiș County*, [w:] *The Early Hallstatt Period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe*, Bibliotheca Musei Apulensis, t. I, Alba Iulia, s. 185–195.
1995 *Balta Sărăta cultural group ceramics. Ceramics artefacts decoration and shapes typology*, „Thraco-Dacica“, t. 16, s. 81–86.
- Romsauer P., Veliačik L.
1987 *Entwicklung und Besiedlung der lausitzer und mitteldonauländischen Urnenfelder in der Westslowakai*, [w:] *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas*, Praha, s. 295–304.
- Rotea M.
1994 *Penetrația culturii Otomani în Transilvania*, „Apulum“, t. 31, s. 39–57.
- Rusu M., Dörner E., Ordentlich I.
1999 *Die Erdburg von Sântana-Arad in dem zeitgleichen archäologischen Kontext*, [w:] *Transilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropas*, Gedenkschrift für Kurt Horedt, Internationale Archäologie, Studia honoraria, t. 7, Rahden, s. 143–165.
- Rychner V.
1995 *Stand und Aufgaben dendrochronologischer Forschung zur Urnenfelderzeit*, [w:] *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Monographien Römisch-Germanisches Zentralmuseum, t. 35, Bonn, s. 455–487.
- Salaš M.
1990 *K západním vlivům v kultuře středodunajských popelnicových polí na Moravě*, „Acta Musei Moraviae“, Scientiae sociales, t. 75, s. 39–52.
1993 *Kultura středodunajských popelnicových polí*, [w:] *Pravěké Dějiny Morav*, Brno, s. 272–286.
1997 *Der Urnenfelderzeitliche Hortfund von Polešovice und die Frage der Stellung des Depotfundhorizonts Drslavice in Mähren*, Brno.
- Šalganova T.
1994 *Das Auftreten der kannelierten Keramik und der Übergang von der Spätbronzezeit zur frühen Eisenzeit in Nordwestbulgarien*, [w:] *The Early Hallstatt Period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe*, Bibliotheca Musei Apulensis, t. 1, Alba Iulia, s. 185–195.
- Samuel M., Gajdošik A.
2000 *Pravěké nálezy zo Zvončina, Archeologické Výskumy a Nálezy na Slovensku v roku 1999*, s. 107.
- Sandor-Chicideanu M., Chicideanu I.
1989 *Zu den Grabsitten der Periam-Pecica-Kultur*, „Dacia“, N.S., t. 33, s. 5–38.
- Sandras N. K.
1961 *The First Aegean Swords and their Ancestry*, „American Journal of Archaeology“, t. 65, s. 17–29.
1967 *Later Aegean Bronze Swords*, „American Journal of Archaeology“, t. 67, s. 117–153.
- Schalk E.
1981 *Die Frühbronzezeitliche Tellsiedlung bei Töszeg, Ostungarn, mit Fundmaterial aus der Sammlung Groningen (Niederlande) und Cambridge (Großbritannien)*, „Dacia“, N.S., t. 25, s. 63–129.
- Šimić J.
1994 *Early Hallstatt horizon in North-Eastern Slavonia*, [w:] *The Early Hallstatt Period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe*, Bibliotheca Musei Apulensis, t. 1, Alba Iulia, s. 197–218.
- Smirnova G. I.
1974 *Complexele de tip Gáva-Holihradu o comunitate cultural-istorică*, SCIV“, t. 25, s. 359–380.
1990 *Pamjatniki tipa Kišinev-Korlaten' v dnestro-siretskom međurečje i grupa Belegiš II v jugoslavskom podunavě*, „Arheološki časopis“, t. 30, s. 20–33.
1993 *Zur Frage der thrakischen und illyrischen Komponenten in der Frühhallstattkultur des Vorkarpatenraums*, „Thraco-Dacica“, t. 14, s. 91–99.

- Soroceanu T.
1975 *Die Bedeutung des Gräberfeldes von Mokrin für die relative Chronologie der frühen Bronzezeit im Banat*, „PZ”, t. 50, s. 161–179.
- 1982 *Pecica- eine bronzezeitliche Siedlung in Westrumänien*, [w:] *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, „Prähistorische Archäologie in Südosteuropa”, t. 1, Berlin, s. 353–369.
- 1984 *Die Periodisierung der Mureş-Kultur*, „AAC”, t. 23, s. 43–78.
- 1991 *Studien zur Mureş-Kultur*, Internationale Archäologie, t. 7, Buch am Erlbach.
- 1995 *Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, [w:] *Bronzefunde aus Rumänien*, „Prähistorische Archäologie in Südosteuropa”, t. 10, Berlin, s. 15–80.
- Soroceanu T., Medeleţ F.
1999 *Die bronzenne Kette mit Anhängern von Moldova Veche, am Eisernen Tor*, [w:] *Transilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropas, Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Internationale Archäologie, Studia honoraria, t. 7, Rahden, s. 181–213.
- Soroceanu T., Retegean A.
1981 *Neue spätbronzezeitliche Funde in Norden Rumäniens*, „Dacia”, N.S., t. 25, s. 195–129.
- Sperber L.
1987 *Untersuchungen zur Chronologie der Urnenfelderkultur im nördlichen Alpenvorland von der Schweiz bis Oberösterreich*, „Antiquitas”, t. 3, Bonn.
- Stoia A.
1989 *The Beginning of Iron Metallurgy in Romania (1200–700 B.C.)*, [w:] *The Bronze Age – Iron Age Transition in Europe*, BAR International Series 483, Oxford, s. 43–67.
- Stojić M.
1994 *Le bassin de la Morava entre 1200 et 700 avant J. C.*, [w:] *The Early Hallstatt Period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe*, Bibliotheca Musei Apulensis, t. 1, Alba Iulia, s. 219–230.
- Stratan I.
1964 *O nouă descoperire hallstattiană din Banat*, Studii și Cercetări de Istorie Veche, t. 15, s. 523–528.
- Stratan I., Vulpe A.
1977 *Der Hügel von Susani*, „PZ”, t. 52, s. 28–60.
- Stojić M.
2000 *The Brnica Cultural Group in the South Morava Basin. Genesis, development and chronology*, „Starinar”, t. 50, s. 9–59.
- Stuchlík
1993 *Středodunajská mohylová kultura*, [w:] *Pravěké Dějiny Moravy*, Brno, s. 272–286.
- Studeniková E.
1978 *Nález z doby bronzové v Zohore, okres Bratislava-Videk*, „Zborník Slovenského Národného múzea”, t. 72, Historia, t. 18, s. 9–39.
- 1994 *Burial Mounds of the Bronze Age in Jańky*, [w:] *Bronze Age in Slovakia*, Pamiatky i múzea, Bratislava, s. 29–32.
- Swieszniak I. K.
1967 *Kultura komarowska*, „APolski”, t. 12, s. 39–107.
- Szabó J.
1999 *Früh- und mittelbronzezeitliche Gräberfelder von Battonya*, Inventaria Praehistorica Hungariae, t. 8, Budapest.
- Szabó G. V.
1996 *A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletgyűjtés alapján*, Studia Archaeologica (Szeged), t. 2, s. 9–109.
- Székelly Z.
1966 *Beiträge zur Kenntnis der Frühhallstattzeit und zum Gebrauch des Eisens in Rumänien*, „Dacia”, N.S., t. 10, s. 209–219.
- Szombathy J.
1929 *Prähistorische Flachgräber bei Gemainlebaum*, Römisch-Germanische Forschungen, t. 3, Berlin–Leipzig.
- Szymaszkiewicz M.
1985 *Wstępne badania wykopaliskowe na cmentarzysku kultury piłńskiej w Chełmcu, gm. loco, woj. nowosądeckie*, „AAC”, t. 24, s. 147–152.
- Tasić N.
1962 *Naselje kulture polja sa urnama u istočnom delu Srema*, „Rad Vojvodanskih Muzeja”, t. 11, s. 127–144.
- 1965 *Nalazi inkrustovane keramike južne transdanubije na teritoriji Vojvodine*, „Rad Vojvodanskih Muzeja”, t. 14, s. 49–65.
- 1971 *Praistorijska nalazišta Vojvodine. Katalog izložbe*, Novi Sad.
- 1974 *Bronzano doba*, [w:] *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, s. 185–256.
- 1982 *Neue Ergebnisse in der Erforschung der frühen und mittleren Bronzezeit im jugoslawischen Donaunraum*, [w:] *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, „Prähistorische Archäologie in Südosteuropa”, t. 1, Berlin, s. 255–266.
- 1988 *Bronze- und ältere Eisenzeit auf Gomolava*, [w:] *Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*, Novi Sad, s. 47–58.
- 1996 *Das Problem der Funde von Szeremle in Banat und ihre Chronologie*, [w:] *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium BC*, Belgrad–Vršac, s. 147–163.
- 1999 *Die „Gáva“-Kultur im Raum des Eisernen Tores I und II*, „Thraco-Dacica”, t. 20, s. 127–133.
- Teržan B.
1994 *Bronzezeit und ältere Eisenzeit im ö. Mitteleuropa, Beziehungen zum Mittelmeergebiet*, [w:] *Fibel und Fibeltracht*, „Reallexikon der Germanischen Altertumskunde”, t. 8, z. 5/6, Berlin–New York, s. 444–456.
- 1995 *Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien*, [w:] *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Monographien Römisch-Germanisches Zentralmuseum, t. 35, Bonn, s. 323–372.
- Točik A.
1964 *Die Gräberfelder der karpatenländischen Hügelgräberkultur*, „Fontes Archaeologici Pragenses”, t. 7, Praha.
- 1980 *Záchranný Výskum na Lokalite Tomásove v Komjaticiach*, [w:] „Archeologické výskumy a nálezy na slovensku v roku 1979”, s. 229–232.
- Točik A., Paulik J.
1960 *Výskum mohyly v Čake v rokoch 1950–1951*, „Slov. Arch.”, t. 8, s. 59–106.
- Trbuhović V.
1961 *Praistorijska nekropola u Belegišu*, „Starinar”, N.S., t. 11, s. 163–180.
- Trigna G.
1983 *Pohrebisko lužickej kultury v Žiari nad Hronom*, [w:] „Archeologické výskumy a nálezy na slovensku v roku 1982”, s. 161–165.
- Trnka G.
1992 *Das urnenfelderzeitliche Gräberfeld von Gusen in Oberösterreich*, „AA”, t. 76, s. 47–112.
- Trogmayer O.
1963 *Beiträge zur Spätbronzezeit des südlichen Teils der Ungarischen Tiefebene*, „AAASH”, t. 15, s. 85–122.
- 1975 *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé*, Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest.
- Trogmayer O., Szekeres L.
1968 *Prilogi itsorii kasnog bronzanog doba Vojvodine*, „Rad Vojvodanskih Muzeja”, t. 15–17 (1966–68), s. 17–30.

- Urban T.
1991 *Eine Hausstelle der frühen und mittleren Bronzezeit*, [w:] *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Stellung von Feudvar bei Mošorin von 1986–1990*, „Bericht RGK“, t. 72, s. 83–109.
- 1993 *Studien zur mittleren Bronzezeit in Norditalien*, t. 1, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, t. 14, Bonn.
- Urbanek H.
1941 *Die frühen Flachgräberfelder Ostpreußens*, Schriften der Albertus-Universität, t. 33, Königsberg–Berlin.
- Uzelac J.
1996 *Bronze Age in the South of the Yugoslavian Banat*, [w:] *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium BC*, Belgrad–Vršac, s. 23–43.
- Veličič L.
1983 *Die Lausitzer Kultur in der Slowakei*, Nitra.
- Veličič L., Romsauer P.
1994 *Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských poľnohospodárskych polí na západnom Slovensku*, I-katalóg, Nitra.
- Vinski-Gasparini K.
1973 *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Sveučte u Zagrebu*, Monografije, t. 1, Zadar.
- Vrdoljak S.
1994 *Tipološka klasifikacija kasnobrončanodobne keramike iz naselja Kalnik-Igrišče (SZ Hrvatska)*, Opuscula Archaeologica, t. 18, s. 7–81.
- Vukmanović M.
1983 *Novi nalazi fibula tipa „Peschiera“ na Đerdapu*, „Zbornik Narodnog Muzeja“, t. 11, s. 43–47.
- Vukmanović M., Popović P.
1986 *Recherches Archeologiques sur la localite „Livade“ pres de Mala Vrbica*, „Đerdapske Sveske“, t. 3, s. 7–26.
- Vulpe A.
1970 *Die Äxte und Beile in Rumänien I*, Prähistorische Bronzefunde, IX, 2, München.
- 1986 *Zur Entstehung der Geto-Dakischen Zivilisation. Die Basarabikultur I*, „Dacia“, N.S., t. 30, s. 49–89.
- 2001 *The Aegean-Anatolian and South-Eastern Europe in the light of a revision of the Bronze Age chronology*, [w:] *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Muzeul Județean Maramureș, Bibliotheca Marmatia, t. 1, Baia Mare, s. 9–21.
- Vulpe A., Lăzar V.
1989 *Neue Bronzefunde aus Transilvanien*, „Dacia“, N.S., t. 33, s. 235–246.
- Waterblok H. T.
1988 *C¹⁴-Datierungen von Gomolava*, [w:] *Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*, Novi Sad, s. 117–121.
- Willvonseder K.
1937 *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, t. 2, Bücher zur Ur- und Frühgeschichte, t. 4, Wien–Leipzig.
- Zaharia E.
1965 *Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et travaux de Mediaș 1958*, „Dacia“, N.S., t. 9, s. 83–104.
- 1987 *La culture Monteoru. L'étape des débuts à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru*, „Dacia“, N.S., t. 31, s. 21–49.

Marcin S. Przybyła

Stilistische Differenzierung der Gefäßverzierungen am Anfang der Urnenfelderzeit im Bereich des Karpatenbeckens

Zusammenfassung

Der erste Teil des Artikels wurde der Kultursituation und den Unterschieden in der Verzierungsart der Keramik (besonders der Verzierung mit den Kanneluren) auf dem Gebiet des Karpatenbeckens gewidmet. Die behandelte Zeitspanne umfasst das Ende der mittleren und den Anfang der späten Bronzezeit in den von rumänischen und ungarischen Forschern genutzten chronologischen Systemen (BzB1-BzC2).

Die aus diesem Teil resultierenden Schlussfolgerungen kann man folgend zusammenfassen:

Die kulturelle Entwicklung war im Bereich des Karpatenbeckens durch nachfolgende miteinander verbundene Prozesse determiniert. Die Expansion der Hügelgräberkultur westlich von dem mittleren Donaulauf verursachte die Verschiebung der Kultureinheiten, für die die flachen Gräberfelder und mit Inkrustierung verzierte Keramik charakteristisch waren, auf die Gebiete der Südtransdanubien und Westsloweniens (Szemle-Gruppe). Infolge weiterer Verschiebungen der Bevölkerungsgruppen aus Transdanubien – die vermutlich noch während der Phase BzB1 erfolgten – kam es zu deutlichen Änderungen des Kulturbildes auf den Donauebenen, an beiden Seiten des Eisernen Tores. Hier kam es zur Entstehung der nur

teilweise an das lokale Milieu knüpfenden Kulturen – Cruceni-Belegiš und Dubovac-Cirna, für die flache Urnengräberfelder charakteristisch waren. Gleichzeitig erscheinen auch auf den Gebieten zwischen den Flüssen Theiß und Donau die Kulturgruppierungen (Egyek, Rákoczfalva, Tăpe), die man der Hügelgräberkultur einordnet. Infolge ihrer Einflüsse kam es zur Bildung der synkretischen Kulturgruppierungen, die in sich, in verschiedenem Masse, Elemente der Hügelgräberkultur und des lokalen Milieus – des Kulturkomplexes Otomani-Füzesabony (Hajdúbagos- und Cehălut-Gruppe und Pilinyer Kultur) verbanden. In der jüngeren Etappe der besprochenen Phase (BzB2(C1)-BzC2) kam es auch zur Beeinflussung der Gebiete am mittleren Lauf von der Theiß durch die Gruppierungen mit den Urnengräberfeldern an der unteren Donau.

Bei der Beschreibung der mit Kanneluren verzierten Keramik in den Phasen BrB1-BrC2 unterschied man zwei Ornamentgruppen. Zur ersten gehören verschiedene Verzierungsarten, die allgemein auf dem ganzen Gebiet des Karpatenbeckens auftauchen. Darunter sollte man vor allem das Ornament mit den senkrechten Kanneluren nennen. Es ist zu vermuten, dass die Verzierung mit Kanneluren genau so wie andere Verzie-

rungsmotive (z.B. Henkel *Ansa lunata* oder *Ansa cornuta*) auf die aeneolithische Tradition zurückzuführen ist. Die Anwesenheit dieses Motivs in der Bronzezeit deckt sich teilweise mit dem Verbreitungsgebiet der Badener-Kultur, für die diese Verzierungsart charakteristisch war. Unter den weniger populären Motiven soll man Kanneluren in der turbanartigen Verteilung oder waagerechte Kanneluren am Becher- oder Kannenbauch seltener Amphorenbauch, waagerechte Rillen an den Gefäßhälsen sowie halbkreisförmige Kanneluren um die gewölbten Buckel herum aufzählen. Dieses Verzierungsmotiv war für den östlichen Teil des Ungarischen Tieflandes (mit Kreischland) und für das Mureş-Gebiet charakteristisch.

In dem weiteren Teil dieser Arbeit wurde die Entwicklung der Gruppierungen, die sich durch das Auftreten der kannelierten Keramik (Phasen BzD- HZA) auszeichnen, dargestellt.

Die analysierte Stilistik kam frühestens im Milieu der Belegiš Kultur aus Ostslowenien, Vojvodina, aus dem rumänischen Banat und westlichen Oltenien (Taf. 6, 7). Die für diese Gruppen spezifische Keramik verbreitete sich in den Phasen BzD-HZA1 nach Norden – an den unteren Lauf von der Theiß und auf das Zustromgebiet vom Fluss Körös (Igrîta Gruppe). In der Phase HZA tauchten die zur Belegiš-Kultur gehörenden Materialien auch in zentralem Oltenien (Virtop-Ploşor-Gruppe), in Mutenien (z.B. Meri) und in der Moldau auf. Hier entstand, vermutlich infolge der Völkerwanderungen aus den Gebieten von Vojvodina, die Kişinev-Corlăteni-Kultur. Hinsichtlich der Verzierungsmotive weisen die Funde deutliche Unterschiede im Verhältnis zu anderen Materialien des besprochenen Kulturkreises (Taf. 3: b, c; 7) auf.

Die mit Kanneluren verzierte Keramik, obwohl sie völlig von der für die Belegiš-Kultur typischen Stilistik abweicht, trat auch in der mitteldanubischen Urnenfelderkultur auf. In ihrem Bereich erschien diese Verzierungsart am frühesten (Phase BzD) in der südwestlichen Slowakei und im Burgenland, wo damals die Čaka-Kultur entstand. Infolge der Einflüsse seitens dieser Kulturgruppierung an der Wende der Phasen BzD/HZA1 erschien die mit Kanneluren verzierte Keramik, im für die mitteldanubische Urnenfelderkultur charakteristischen Stil, auch in Mähren und in Niederösterreich (Baierdorf-Lednice-Phase) und im Nordtransdanubien und vermutlich auch in Nordkroatien (sog. Zagreb-Gruppe).

Zu der mit Kanneluren verzierten Keramik gehören in der mitteldanubischen Urnenfelderkultur vor allem Trichterhalsgefäße sowie auch Krüge oder Becher mit der Turbanverzierung. (Taf. 8). Die Letzten erinnern an ähnliche schon am Anfang der späten Bronzezeit im östlichen Teil des Karpatenbeckens bekannte Formen (Taf. 4: 1–4; 8–9).

Die mit kannelierte Keramik war für die jüngere Phase der Pilinyer Kultur charakteristisch. Solche Verzierungsmotive wie die schrägen Kanneluren oder Facettierung der Ausgussränder tauchten auch in der darauf folgenden Kyjatice-Kultur. Ihre Anwesenheit kann man vermutlich als der Einfluss seitens der mitteldanubischen Urnenfelderkultur sehen. Die Gáva-Kultur entstand am spätesten von den hier erwähnten Kulturgruppierungen. Ihre frühe Etappe kann man in die Phasen HZA1-HZA2 datieren. Für sie sind vor allem die mit Kanneluren versehenen

Gefäße mit gewölbten Buckeln typisch (Taf.9). Sie sind vor allem auf dem mittleren Theiß-Gebiet aufzufinden. Weiter nach Osten sind sie besonders aus der jüngeren Phase der Hügelgräbernekropole in Lăpuş bekannt. Einzelne Exemplare stammen auch z. B. von der Siedlung in Grăniceşti in der Nordmoldau und vom Gräberfeld der Tarnobrzeg Gruppe in Lipnik. Die allmähliche Entwicklung dieser Gefäßvariante – von den noch im Stil der Suci de Sus-Kultur verzierten Formen, kann man auf dem Gräberfeld in Lăpuş verfolgen. Heute behauptet man, dass man die für die Gáva – Kultur typische Verzierung (mit den die Buckeln umzäumenden Kanneluren) von der lokalen Suci de Sus-Kultur und von der Cehăluţ-Gruppe ableiten soll.

Die aus der Analyse der Verbreitungsgebiete der kannelierten Keramik resultierenden Schlüsse kann man folgend zusammenfassen:

1. Solche Dekorationsmuster wie das Turbanverzierung an Bäuchen und waagerechte Kanneluren an Gefäßhälsen sind in den Phasen BzB-BzC für den östlichen Teil des Karpatenbeckens typisch, genauer für die Gebiete im mittleren und unteren Theiß-Raum und im Ostsiebenbürgen. In den Phasen BzD-HZA1 ist diese Verzierungsart besonders im Karpatenbecken (Donau- Urnenfelderkultur und Belegiš-Kultur) verbreitet.

2. Im Bereich der mitteldanubische Urnenfelderkultur erscheint die mit Kanneluren verzierte Keramik am frühesten – samt den an die Belegiš-Kultur anknüpfenden Gefäßen – auf dem an ihren südöstlichen Randgebieten lokalisierten Gräberfeld in Csorva und in der Čaka-Kultur. Wahrscheinlich erst später taucht sie in der Baierdorf-Lednice-Gruppe aus Mähren und Niederösterreich auf. Diese Tatsache lässt annehmen, dass der erwähnte Keramikstil das Gebiet der mitteldanubische Urnenfelderkultur aus Südosten erreichte.

3. Es ist möglich, dass die mittelbronzezeitliche Tradition der Keramikherstellung sich ununterbrochen (bis zur Phase BzD) auf den Gebieten östlich vom mittleren und unteren Lauf von der Theiß erhalten hat. Sie taucht in dem durch Materialien von der jüngsten Schicht der Tellsiedlung in Pecica und von den Funden der Cehăluţ- und Igrîta-Gruppen und der späten Phase der Wietenberg- Kultur repräsentierten Milieu auf. Zu dieser Tradition gehörte u. a. die Verzierung der Gefäße mit breiten, meistens schrägen Kanneluren. Diese Verzierungsart verbreitete sich in den Phasen BzD-HZA1 auf dem ganzen Gebiet des Karpatenbeckens.

4. Sowohl die stilistische Keramikanalyse als auch andere Kulturelemente (besonders der Bestattungsritus) bestätigen die These von T. Kemenczei nicht, dass die Entstehung der Gáva-Kultur mit der Völkermigration aus dem Südteil des Karpatenbeckens (vertreten durch die Belegiš-Kultur) verbunden war. Die Genese der Gáva-Kultur soll man eher mit der Entwicklung der lokalen Kulturen (Suci de Sus und der Cehăluţ-Gruppe) verknüpfen.

5. Die erste Ursache für die Verbreitung der kannelierten Keramik, und vielleicht auch anderer Elemente der „vorhügelgräberzeitlichen“ Tradition in dem westlichen und südlichen Teil des Karpatenbeckens sind vermutlich die durch das Erscheinen der Noua-Kultur in zentralem Siebenbürgen verursachten Völkermigrationen.

Стилистика декора сосудов на начальной стадии культуры полей погребений на территории Карпатской котловины

Резюме

Первая часть статьи посвящена рассмотрению культурной ситуации и дифференциации приемов украшения керамики (особенно декорированной каннелюрами) на территории Карпатской котловины в промежутке времени, соответствующему концу среднего и началу позднего этапов эпохи бронзы в хронологических системах, применяемых румынскими и венгерскими исследователями (BrB1–BrC2). Выводы по этой части вкратце сводятся к следующему:

Развитие культур на территории Карпатской котловины было дифференцировано двумя взаимосвязанными процессами. Экспансия культуры погребений на запад от среднего Дуная вызвала передвижение группировок, характеризующихся присутствием плоских могильников с трупосожжением и керамики, украшенной инкрустацией, на территорию южной Трансданубии и западной Словении (группа Шеремле). В результате последующих передвижений групп населения с территории Трансданубии (имеющих место, вероятно, еще в фазе BrB1) существенно изменился культурный облик на территориях, расположенных вдоль Дуная, с обеих сторон Железных Ворот. Поэтому здесь возникли (лишь частично связанные с местными общностями) культуры Cruceni-Belegiš и Dubovac-Cirna, для которых было характерным выступление плоских могильников с урнами. Одновременно на территории между Дунаем и Тисой появились группы памятников, причисляемые к культуре полей погребений (Egyek, Rákóczihalva, Táré). В результате их взаимовоздействия образовалась синкретическая группировка, которая сочетала в себе в равной мере как элементы культуры полей погребений, так и местного комплекса Otomani-Füzesabony (группы Hajdúbágyos и Cehăluț, а также пилинская культура). На более позднем отрезке рассматриваемого периода (BrB2(C1)–BrC2) имели место также влияния (фиксируемые только в керамическом материале) со стороны группировок с урновыми погребениями, распространяемыми с нижнего Дуная на территорию средней Тисы.

При рассмотрении керамики, украшенной каннелюрами в фазах BrB1–BrC2, выделены две группы мотивов. К первой отнесены приемы декорирования, выступающие повсеместно на территории всей Карпатской котловины. Среди них следует отдельно отметить орнамент вертикальных каннелюр. Есть основания предполагать, что, подобно иным орнаментальным мотивам (например *ansa lunata* или *ansa cornuta*), декор в виде вертикальных каннелюр происходит от неолитических традиций. Выступление этого мотива в эпоху бронзы частично совпадает с распространением баденской культуры, для которой этот тип декора был характерным. Среди мотивов, распространение которых охватывает незначительную тер-

риторию, следует отметить каннелюры, расположенные тюрбанообразно или горизонтально на плечиках чаш и сосудов, реже – амфор; горизонтальные желобки на шейках сосудов, а также полукруглые каннелюры, окружающие шишечки. Этот тип декора в рассматриваемый период был характерным для восточной части Большой Венгерской низменности и Кришаны, а также для северного Баната и расположенной по Маруше части Семиграда.

В следующей части работы рассматривается развитие группировок, характеризующихся выступлением керамики, украшенной каннелюрами в фазе BrD–HaA.

Анализируемая стилистика, вероятно, наиболее рано появилась в среде культуры Belegiš в восточной Словении, Воеводине, румынском Банате и западной Ольтении (табл. 6, 7). Особенная керамика, присущая этой группировке, в фазах BrD–HaA1 распространилась на север – в бассейны нижней Тисы (Csorva Szóreg) и Кереша (группа Igrîța). В фазе HaA материалы, навязывающие к культуре Belegiš, появились также в центральной Ольтении (группа Vîrtop-Ploșor), Мунтении (Мери) и, в частности, на Молдавской и Бессарабской возвышенности. Здесь (вероятно, в результате миграции населения с территории Воеводины) возникла культура Кишинев-Корлатени. В контексте орнаментальных мотивов, на фоне остальных материалов рассматриваемого культурного круга, четко выделяются находки из бассейна Темеша (табл. 3: b, c; 7).

Керамика, украшенная каннелюрами, несмотря на явное отличие от стилистики, присущей культуре Belegiš, выступала также в среднедунайской культуре полей погребений. В ее пределах наиболее рано (на стадии фазы BrD) этот тип декора появился в юго-западной Словакии и Бургенленде, где в то время возникла культура Āaka. В результате воздействий этой группировки, на рубеже фаз BrD/HaA1, керамика, украшенная каннелюрами в стиле, присущем среднедунайской культуре полей погребений, появилась также в Моравии и Нижней Австрии (группа Байердорф-Леднице), а также в северной Трансданубии и, вероятно, еще в северной Хорватии (Загреб-Врапче). Посуда, украшенная каннелюрами в среднедунайской культуре урновых погребений – это прежде всего вазы с воронковидно-отогнутой наружу шейкой и кувшины или чаши с тюрбанообразным орнаментом (табл. 8). Последние напоминают аналогичные формы в начале поздней бронзы из восточной части Карпатской котловины (табл. 4: 1–4; 8–9).

Керамика, украшенная каннелюрами, была характерной для поздней фазы пилинской культуры. Такие декоративные мотивы как тюрбанообразный орнамент или огранка венчика выступали также и в следующей после нее киятицкой культуре. Их присутствие можно интерпре-

тировать, вероятно, как проявление влияний со стороны среднедунайской культуры полей урновых погребений.

Культура Гава возникла наиболее поздно среди всех упомянутых выше группировок. Ее ранний этап можно датировать фазой НаА1–НаА 2. Характерная для нее керамика – это, прежде всего, сосуды, украшенные каннелюрами и шишечками (табл. 9). Они выступают, в первую очередь, в Кришане, в бассейне средней Тисы и Бодрога. Далее на восток они известны, в частности, на курганном могильнике в Lăruș, относящемся к поздней фазе. Отдельные образцы происходят также с поселения в Grănicești в северной Молдавии и могильника тарнобжегской группы в Липнике. Постепенное развитие этой разновидности сосудов (от форм, украшенных еще в традициях культуры Suciū de Sus) удалось проследить на могильнике в Lăruș. Общепринято, что характерное для культуры Гава декорирование каннелюрами, окружающими шишечки, следует выводить из местных традиций культуры Suciū de Sus и группы Cehăluț.

Выводы, vyplывающие из анализа распространения керамики, украшенной каннелюрами, в начале периода полей урновых погребений, сводятся к следующему:

1. Такие декоративные мотивы как тюрбанообразный орнамент на плечиках и горизонтальные желобки на шейках сосудов являются характерными в фазах BrB–BrC для восточной части Карпатской котловины – точнее, для территории средней и нижней Тисы, а также восточной части Семиграда. В фазах BrD–НаА1 этот тип орнамента повсеместен на северо-западных и южных окраинах Карпатской котловины (среднедунайская культура урновых погребений и культура Belegiș).
2. В пределах среднедунайской культуры полей урновых погребений керамика, украшенная каннелюрами, наи-

более рано появляется (наряду с сосудами, навязываемыми к культуре Belegiș) на могильнике в Csorva, расположенном на ее юго-восточной периферии, и в культуре Šaka и лишь после этого – в группе Байердорф-Леднице в Моравии и нижней Австрии. Это наводит на мысль, что рассматриваемый керамический стиль пришел на территорию среднедунайской культуры полей урновых погребений с юго-запада.

3. Велика вероятность, что на территории восточнее средней и нижней Тисы (в среде, представленной материалами наиболее позднего слоя tellu в Pecica и находок групп Cehăluț, Igrita и поздней фазы культуры Виттенберг) изготовление керамики в позднебронзовых традициях могло не прерываться до фазы BrD. К этой традиции, среди прочих, относится стиль декорирования сосудов широкими, часто косыми каннелюрами, который в фазах BrD–НаА1 распространился по всей Карпатской котловине.
4. Наряду с этим, как стилистический анализ керамики, так и другие элементы культуры (в частности погребальный обряд) не подтверждают мнение Т.Кеменчей о том, что возникновение культуры Гава было результатом миграции населения, представленного культурой Belegiș, с юга Карпатской котловины. Генезис культуры Гава следует искать скорее в развитии культуры Suciū de Sus и группы Cehăluț на местной почве.
5. Можно предполагать, что первопричиной распространения керамики с каннелюрами (а также, возможно, и иных элементов, предшествующих культуре полей урновых погребений) в западной и южной частях Карпатской котловины было перемещение групп населения, обусловленное появлением в центральном Семиграде культуры Ноа.

Rz

М

zos
w r
pia
i fra

Рус.
Abb.
Рис.